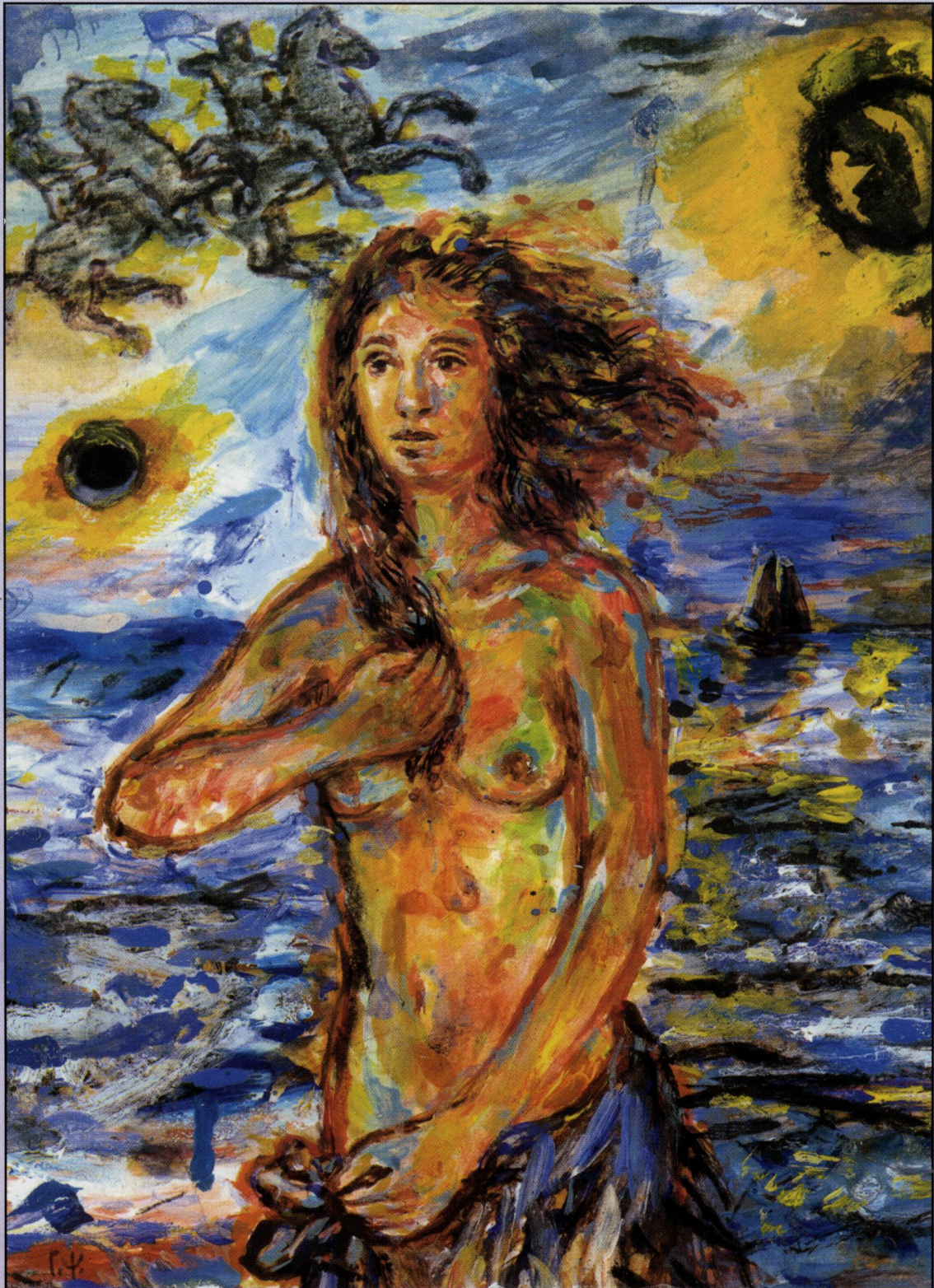

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Νοέμβριος 2002 • τεύχος 105 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Νοέμβριος 2002
τεύχος 105 • 4 €

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 50 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Άφοι Χρυσόχοϋ

Στυμφαλίας 8,

Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

Κώστας Σταμάτης, Περίγραμμα μιᾶς κριτικῆς θεωρίας δικαιοσύνης	5
Άλέξης Ἡρακλείδης, Ἡ Κύπρος στό κατώφλι τῆς Εὐρώπης	11
Λάμπρος Μπαλτσιώτης, Ἐθνικοί μῦθοι καί ιστορικές κατασκευές στis μή ἑλληνόφωνες ομάδες	17
Άγγελος Έλεφάντης, Ἡ γλώσσα τοῦ Ἄγωνα (1940-1949)	24
Άντώνης Γλυτζουρῆς, Λαϊκό θέατρο καί κρατισμός στήν ἑλληνική σκηνή τοῦ Μεσοπολέμου	29
Έλένη Χοντολίδου, Διδασκαλία τῆς γλώσσας καί λογοτεχνία	40

Παῦλος Χατζόπουλος, Τό «Λάθος» βιβλίο

γραμμένο γιά τόν «Σωστό» λόγο .....

Άπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις .....

46
50

Έξώφυλλο: πίνακας τοῦ ζωγράφου Γιάννη Ψυχοπαῖδη
ἀπό τό βιβλίο *Δώματα νυκτός. Εἰκαστικό ταξίδι στό
ποίημα τοῦ Παρμενίδη*, ἐκδ. Ὀλκός, Αθήνα 2002.

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΜΙΑΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

τοῦ Κώστα Σταμάτη

Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ σύνοψη ἑνός μεγάλου τμήματος ἀπό βιβλίο πού ὁ ὑποφαινόμενος συγγράφει μέ θέμα μία κριτική θεωρία δικαιοσύνης. Στή σειρά ἐκθεσης τῶν κατηγοριῶν παρόμοιας θεωρίας συστηματικά προϋποτίθεται κατ' ἀρχάς μία θεώρηση τῆς νεωτερικῆς κοινωνίας καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ ὁποία νά ἀναδεικνύει τή διαλεκτική δικαιοσύνης καί ἀδικίας στούς κόλπους αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ὀρίζοντα. Προϋποτίθεται ἐπίσης μία δεσμευτική θεωρία ἀξιογένεσης, δηλαδή μία συνεκτική μετάβαση ἀπό ὄρους ζωῆς πρὸς ἀξίες ἀπό τίς ὁποῖες τροφοδοτοῦνται ὀρισμένες ἀρχές δικαιοσύνης. Καί μόνο στή συνέχεια βρίσκει θέση ἕνας στοχασμός γύρω ἀπό τό περιεχόμενο τῶν ἀρχῶν δικαιοσύνης αὐτό καθεαυτό. Αὐτό τό τελευταῖο μονάχα ἀπασχολεῖ τίς σκέψεις πού ἐκτίθενται ἐπιγραμματικά κατωτέρω.

1. Περιστάσεις δικαιοσύνης καί ἀρχή τῆς αὐτονομίας

Α. Η ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ καί τῆς δημοκρατίας μπορεῖ νά γίνει μονάχα σέ κανονιστικό ἐπίπεδο, μέ τήν προβολή πειστικῶν λόγων πού νά συνηγοροῦν ὑπέρ ὀρισμένων κρίσιμων ἀρχῶν. Τοῦτο μπορεῖ νά γίνει κατ' ἐξοχήν στό πλαίσιο μιᾶς εὐρύτερης θεωρίας δικαιοσύνης. Παρόμοια δικαιολόγηση μπορεῖ νά ξεκινήσει μέ στοχασμό γύρω ἀπό αὐτό πού ἤδη ὁ Ντέιβιντ Χιούμ ἔχει ἀποκαλέσει προσφυῶς «περιστάσεις δικαιοσύνης» (circumstances of justice). Δηλαδή ἐντοπίζει προκαταρκτικά μερικές πραγματικοῦ χαρακτήρα σταθερές τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἀπό τίς ὁποῖες πηγάζει ἡ ἀναγκαιότητα γιά θεσμούς συγκροτητικούς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καί γιά κανόνες ρυθμιστικούς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Ποιές εἶναι αὐτές οἱ «περιστάσεις δικαιοσύνης»; Εἶ-

ναι ὡς ἐπί τό πλεῖστον α) ἡ σπανιότητα τῶν πόρων ζωῆς, ἡ κατοχή βασικῶν μέσων παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς κατ' ἀποκλεισμόν ὧσων στεροῦνται τέτοιων. β) Οἱ κοινωνικοὶ ἀνταγωνισμοὶ πού ἀνακύπτουν ὡς πρὸς τόν ἔλεγχο αὐτῶν τῶν πόρων καί μέσων, συγχρόνως πρὸς τή νομή τῆς ἐξουσίας. γ) Τά ἐγωκεντρικά κίνητρα δράσης καί ἡ ἀπροθυμία πολλῶν προσώπων νά ἀνταποκριθοῦν στίς ὑποχρεώσεις τους ἢ νά συμμορφωθοῦν πρὸς καλῶς νοούμενα γενικά συμφέροντα. Καί τέλος, δ) ἡ ποικιλία διαφορετικῶν ἀπόψεων περί τοῦ πρακτέου, ἀκόμη καί μεταξύ ὁμόφρονων ἀνθρώπων. Ἐνῶσω λοιπόν ἡ ἴδια ἡ κοινωνική συνύπαρξη γεννᾷ περιστάσεις δικαιοσύνης, καθίστανται ἀναγκαῖες ὀρισμένες θεσμίσεις σχετικά μέ τόν ἐπιμερισμό δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, καθώς καί μέ τήν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τουλάχιστον σέ νεωτερικοῦ τύπου κοινωνίες.

Υπάρχει ἄραγε κάποια κορυφαία πρακτική ἀρχή

πού νά διέπει, ἂν μή τί ἄλλο ἐφεξῆς, ὡς ρυθμιστική ἰδέα τῆ δίκαιη ὀργάνωση τοῦ κοινωνικοῦ βίου, μέσα σέ μία Πολιτεία θεομοποιημένης ἐλευθερίας; Ἡ πρακτική φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἰδίως στήν καντιανή της ἐκδοχή, κατάφερε νά συλλάβει μιά ἰδέα αὐτονομίας τῶν ὑποκειμένων ὡς ἔσχατη ἀρχή τοῦ πράττειν τόσο στό ἠθικό πεδίο ὅσο καί στό νομικό καί τό πολιτικό. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀρχή ἐπιβάλλεται νά προκριθεῖ ὡς ἀξιακός πυρήνας γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς θεωρίας δικαιοσύνης. Διότι ἡ *διεκδίκηση τῆς αὐτονομίας ἀποτελεῖ ἔρεια καί πλαίσιο γιά μιά ἠθικά ἀκέραιη ζωή*, μέ σεβασμό στό θεμελιῶδες δικαίωμα καί τῶν ἄλλων γιά μιά αὐτόνομη γραμμὴ ζωῆς. Γιά μιά ζωή πού ἀξίζει νά ἀποβλέπει σέ συγκερασμό τῆς ἀρετῆς μέ τήν εὐδαιμονία, μέ τήν καλλιέργεια τῶν γνωστικῶν, ἠθικῶν καί αἰσθητικῶν δυνάμεων τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι ὅποιος τυχόν ἀρνεῖται τήν ἀξία τῆς αὐτονομίας ἐκεῖνος φέρει πλέον τό βάρος τῆς ἐπιχειρηματολογίας ἐναντίον της.

Ἡ ἀξία τῆς αὐτονομίας συνίσταται στόν ἐλεύθερο αὐτοκαθορισμό καθενός προσωπικά καί ἀπό κοινοῦ μέ ἄλλους, δίχως ἐξαρτήσεις ἐξουσιαστικοῦ χαρακτήρα ἀπό ἄλλους ἢ εἰς βάρος ἄλλων. Ἀναφέρεται σέ *μία υπερβατολογική ἰδέα ἐλεύθερου καί ὑπεύθυνου προσώπου*. Ἐνός προσώπου ὑπόλογου γιά τίς πράξεις καί τίς παραλείψεις του καί ικανοῦ νά ἀναπτύσει κάποια ἐλεύθερα ἐπιλεγμένη πορεία ζωῆς, δίχως νά χειραγωγεῖται ἀπό ἄλλους.

Ἐπομένως πρόκειται γιά πρόσωπο τό ὅποιο ἐνσυνειδήτως ἐπιλέγει νά συμπεριφέρεται πρὸς τοὺς ἄλλους ὡς φορεῖς ἴσης ἐλευθερίας καί ἀξιοπρέπειας, μέ τήν πεποίθηση ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ *αὐτοσκοπία*. Ἐνῶ συγχρόνως συνειδητῶς ἀποφεύγει νά μεταχειρίζεται τοὺς ἄλλους ὡς *ὑποχέιρα ἢ μέσα* γιά τήν ἐπιδίωξη ἰδιοτελῶν σκοπῶν. Ἔτσι ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐνός ἀπό τόν ἄλλο καί ἡ κυριαρχία τῶν μὲν ἐπὶ τῶν δέ εἶναι ἀδικαιολόγητες, ἀφοῦ ὀδηγοῦν σέ ἑτερόνομο ἔλεγχο ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν ἄλλων. Ἡ ἐν λόγω ἰδέα τοῦ ἐλεύθερου καί ὑπεύθυνου προσώπου – *υπερβατολογική* στή σύστασή της – ἐνέχει καί *μία τελολογική κάτοψη τοῦ ἀνθρώπινου ἑαυτοῦ*, ὡς ἐξατομικευμένη ἐκδήλωση τῆς κοινωνικότητας τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἡ ὁποία τείνει νά υπερβαίνει ἀγωνιστικά κάθε σχέση ἑτερονομίας.

Ἡ ἀρχή αὐτή προσφέρει συνάμα τό κριτήριο γιά τή νομοποίηση τῶν (νεωτερικῶν) νομικῶν καί πολιτικῶν συστημάτων. Ἐπιτάσσει τήν *ἀναγνώριση ἰσότητος ἐλευθερίας μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, ἀνδρῶν καί γυναικῶν*. Καθὼς ἐπίσης τήν *ὀργάνωση τῶν κοινωνικῶν καί τῶν θεσμικῶν προϋποθέσεων γιά τήν ἐμπρακτὴ καί ἀλληλέγγυα ἀπόλαυση τῆς αὐτονομίας τῶν ἀνθρώπων, ἀτομικά καί συλλογικά*.

Ἡ ἀρχή αὐτή δέν περιορίζεται σέ ἓνα τυπικό κριτήριο ἰσότητος καί τυπικῶς ἐλεύθερης δράσης γιά τοὺς δρώντες. Ἐνέχει καί μιά οὐσιαστικὴ πτυχὴ, πού συνίσταται στήν *κινητοποίηση τῶν ἀναγκαίων μέσων καί πόρων γιά τήν ἐπιδίωξη τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας*

καί οὐσιαστικῆς ἰσότητος στήν πράξη. Τοῦτο γίνεται μέ τήν ἀνάληψη τῶν εὐθυνῶν πού ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτὴ καί μέ ἐντιμὴ συνεργασία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ πραγματικὴ ἐλευθερία καί ἡ οὐσιαστικὴ ἰσότητα ἀπορρέουν ὡς αἰτήματα ἀπὸ τῆ βασικὴ ἔννοια τῆς αὐτονομίας, ὅπως ὀρίσθηκε προηγουμένως.

Πραγματικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ δυνατότητα καθενός ἀνθρώπου νά ἀπολαμβάνει τήν αὐτονομία του/της, ὡς κοινωνικά ἀναπτυγμένο ἄτομο, ὡς ἠθικά ὑπεύθυνο πρόσωπο. Χωρὶς νά ἐκμεταλλεῖται ἄλλους ἢ νά καθίσταται ὑποχέιρο ἄλλων, μέσα σέ μία Πολιτεία μέ διαθρώσεις πρόσφορες πρὸς τοῦτο. *Οὐσιαστικὴ ἰσότητα* εἶναι ἡ δυνατότητα καθενός προσώπου νά πράττει καί νά πορευεῖται στόν βίο μέ τήν προσδοκία ἴσης προσοχῆς ἐκ μέρους τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καί τῶν ἄλλων, ὡς πρὸς τήν ικανοποίηση τῶν εὐλογῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Μέσα σέ μία Πολιτεία πού δέν ἀρκεῖται σέ τυπικὴ ἰσότητα ὅλων ἐναντι τῶν νόμων, ἀλλὰ μοχθεῖ νά ἀρει τίς οὐσιαστικῆς ἀνισότητες – ὄχι τίς ἀνομοιότητες – μεταξύ τῶν ἀνθρώπων.

Ἀξιοῦνται ἐπομένως ἡ προαγωγή θεσμῶν καί δομῶν πού νά προωθοῦν ἐκάστοτε στόν μέγιστο δυνατό βαθμό τίς κοινωνικῆς, τίς οικονομικῆς καί τίς οικολογικῆς προϋποθέσεις γιά ἰσότητι καί ἐμπρακτὴ ἐνάσκηση τῆς αὐτονομίας, στόν ἰδιωτικὸ καί τὸν δημόσιο βίο τῶν ἀνθρώπων. Τὰ πρόσωπα ἔχουν τὴ δυνατότητα νά ἀναπτύξουν τὸν πλοῦτο τῶν κλίσεων καί τῶν ικανότητων τους, ἐφόσον διαθέτουν κάποια βασικά ἀγαθὰ καί μερικῆς κρίσιμης ὑλικῆς προϋποθέσεις, προκειμένου νά στηρίξουν τὴ ζωὴ τους.

Μποροῦμε νά διακρίνουμε ἔτσι ἀφενὸς ἀρχές νομικῆς καί πολιτικῆς δικαιοσύνης, ἀφετέρου ἀρχές κοινωνικῆς δικαιοσύνης, σέ στενὴ συνάφεια τῶν μὲν πρὸς τίς δέ.

α) Οἱ ἀρχές *νομικῆς καί πολιτικῆς* δικαιοσύνης κελεῦν τὸ πλέον εὐρῶστο ἀνάπτυγμα ἴσης ἐλευθερίας στόν ἰδιωτικὸ, τὸν δημόσιο καί τὸν πολιτικὸ βίο. Πρακτικῶς τοῦτο δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ παρά μέ τὸν ἐφοδιασμό τῶν ἀνθρώπων μέ πρόσφορα ἀτομικά, πολιτικά, ἀλλὰ καί κοινωνικά δικαιώματα. Δικαιώματα γιά τοὺς ἡμεδαποὺς πολίτες, ἀλλὰ ἐν πολλοῖς καί γιά τοὺς ἀλλοδαποὺς, μολονότι τό νομικοπολιτικὸ καθεστῶς τῶν δύο κατηγοριῶν δέν ταυτίζεται. Ἱστορικῶς τέτοιες ἀρχές ἀνευρίσκουν κανονιστικῆς ἀποτυπώσεις στοὺς θεσμοὺς τῆς φιλελεύθερης καί δημοκρατικῆς κοινωνίας, καίτοι σέ κεφαλαιοκρατικὸ πλαίσιο ὀργάνωσης τῶν σχέσεων παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς.

β) Οἱ ἀρχές *κοινωνικῆς* δικαιοσύνης διεκδικοῦν τὴν ἰσότητι πρόσβαση ὅλων στοὺς ἀναγκαίους φυσικοὺς καί κοινωνικοὺς πόρους γιά τὴν ικανοποίηση τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν μέ ἀξιοπρέπεια. Ἐγείρεται λοιπὸν τό αἶτημα γιά ἰσότητι ἰδιοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου, γιά ἰσότητι κατανομή τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς κοινωνικῆς συνεργασίας. Τέτοιες ἀρχές ἐκτείνονται σέ μιά κλίμακα ἀπὸ τό ἐλάχιστο – ἤδη στίς ἱστορικῶς ὑπαρκτῆς ἀστικές κοινωνίες – μέχρι τό μέγιστο, σέ μιά

καθ' ὑπόθεσιν συνεργατική κοινωνία ἀλληλεγγύης. Ὅσο περισσότερο τὰ αἰτήματα κοινωνικῆς δικαιοσύνης θεσμοποιούνται στήν ἱστορική πραγματικότητα, τόσο περισσότερο σχετικοποιεῖται ἡ διάκριση μεταξύ δικαιοπολιτικῆς καί κοινωνικῆς δικαιοσύνης.

Β. Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ στήν ἰδιοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου ἔχει ἐμφανισθεῖ ἐπανειλημμένως στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, ἀκόμη καί σέ προαστικά ἱστορικά περιβάλλοντα. Ὡστόσο στούς Νέους Χρόνους φαίνεται νά σταθεροποιεῖται μέ τήν ἱστορική μεταλλαγή τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πρὸς μία διευρυμένη πλέον ἀναπαραγωγή τῆς καπιταλιστικῆς οικονομικῆς ὀργάνωσης πάνω στίς δικές της βάσεις (βλ. Κάρλ Πολάνυι, *Ὁ μεγάλος μετασχηματισμός*, ἑλλ. μετ., Σκόπελος, 2001). Ἀπό ἐκείνη τήν ἱστορική καμπή καί ἐντεῦθεν ἡ κεφαλαιοκρατική ὀλοκλήρωση τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν παύει πλέον νά ἀποτιμᾶται βάσει τοῦ προαστικοῦ παρελθόντος αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν. Σταματᾶ δηλαδή νά ἀξιολογεῖται βάσει αὐτοῦ πού κλήθηκε νά ὑπερβεῖ. Παύει νά νομιμοποιεῖται κυρίως γιά τό λόγο ὅτι ἡ κοινωνία ἐλευθερῆς ἀγορᾶς, μέ τυπικῶς ἴση ἐλευθερία ὄλων, εἶναι ἀξιακῶς ὑπέρτερη ἀπό τήν κοινωνία φεουδαρχικοῦ τύπου, μέ τίς νομοκατεστημένες ἀνισότητες καί τὰ πολλαπλά προνόμια.

Ἡ ἀστική κοινωνία ἀποτιμᾶται πλέον μέ κριτήρια καί ἐπιδόσεις ἀπό τό δικό της ἱστορικό ἰσοζύγιο. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἀστική κοινωνία ὁρᾶται στό ἐξῆς σέ συνάρτηση μέ τή δυνατότητα καί τοῦ δικοῦ της μετασχηματισμοῦ. Κρίνεται ἄρα ὡς *ἱστορικό μῶρφωμα ὑπὸ ἄρσιν* (βλ. ἰδίως Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη, «Ἡ ὑλιστική θεωρία τῆς “δικαίης” ἰδιοποίησης», σέ Κ. Σταμάτη (ἐπιμ.), *Μελέτες γιά μιᾶ κριτική θεώρηση τοῦ δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 134. Τοῦ ἰδίου, *Ἱστορία καί Μέθοδος*, Ἀθήνα, 1994, σ. 266, ἀλλά καί 199, 237). Τό ἱστορικῶς ὑπαρκτό ἐκλαμβάνεται ὡς δεκτικό μεταβολῆς πρὸς μία καλύτερη κοινωνία. Τό ἱστορικῶς ἐνεργό ὑπόκειται σέ προσδιορισμένη ἄρνηση ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἱστορικῶς δυνατοῦ καί τοῦ ἐπιθυμητοῦ.

Ἡ ἐνεργοποίηση τῶν θεσμῶν καί τῶν ἀξιῶν πού εἰσπυεῖται ἡ θεωρία δικαιοσύνης ἀκουμπᾶ κατ' ἀνάγκη σέ *μία περιεκτική καί ὀρθολογική θεωρία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς*. Ὑποβαστάζεται ἀπό μία θεωρία τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας σέ ἱστορικούς τύπους νεωτερικῶν κοινωνιῶν. Ἡ κοινωνική εὐημερία ἀπαιτεῖ καί *ὀρισμένη ἰσότητα ἀποτελεσμάτων*, ἀναγκαία γιά τόν αὐτόνομο προσδιορισμό τῆς ζωῆς ἐκάστου, *πέρα ἀπό μία ἀπλή ἰσότητα εὐκαιριῶν*. Ἀντικείμενο τῆς θεωρίας δικαιοσύνης εἶναι πάντως τό εὖ ζῆν τῶν ἀνθρώπων ὡς *κοινωνικά υπεύθυνος στόχος* καί ὄχι ἡ εὐτυχία καθενός *δράντος*. Τά ζητήματα τοῦ καλοῦ βίου γιά καθένα πρόσωπο ἀφήνονται οὕτως ἢ ἄλλως στήν αὐτόνομη κρίση καθενός.

Ἡ θεώρηση τῶν ζητημάτων δικαιοσύνης συναρτᾶ τοῦς κανονιστικούς ὅρους μιᾶς εὐτακτῆς Πολιτείας

πρὸς τοῦς πραγματικούς ὅρους συγκρότησης τῶν νεωτερικῶν κοινωνιῶν. Ἡ ὑπατή πρακτική ἀξία τῆς νεωτερικότητος, ἡ ἴση ἐλευθερία καί αὐτονομία τῶν ὑποκειμένων, ἀξιώνει τήν ἄρση τῶν παρεμποδίσεων τῆς αὐτονομίας στήν κοινωνική πραγματικότητα. *Ἡ οἰκουμεινικότητα τῆς ἴσης ἐλευθερίας προσημειώνει τήν καθολίκευση τῶν ὑλικῶν ὄρων γιά τήν ἀπόλαυση τῆς ἴσης ἐλευθερίας*. Ἡ θεωρία δικαιοσύνης δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀδιάφορη γιά τό κοινωνικό πεδίο ἀναφορᾶς τῆς καί γιά τήν ἱστορικῶς διενεργούμενη διάθλασή της σέ αὐτό. Ἀλλά προσμετρᾶ ὡς συστατική παράμετρο τῆς τήν πρόσδασή της στήν ἱστορική πραγματικότητα.

Ἐμπεριέχει μία θεωρία ἀξιογένεσης. Συνάγει ἠθικοπολιτικές ἀξίες καί ἀρχές κατ' ἀρχήν ἀρνητικά, μέσα ἀπό τήν κριτική τῶν ἀνισωτικῶν καί ἀνελεύθερων ὄρων ζωῆς πού συμβαίνει νά ἔχουν ἐπικρατήσει ἱστορικά. Καί σέ προσδιορισμένη ἄρνηση πρὸς τοῦς ὅρους αὐτούς διαμορφώνει ἀξίες καί ἀρχές ἰσότητος, ἐλευθερίας, ἀλληλεγγύης. *Ἐρεῖδεται σέ μία περιεκτική καί διαλεκτική θεωρία τῆς νεωτερικῆς, ἀστικῆς κοινωνίας*. *Αὕτη διασυνδέει τοῦς ἀνάξιους ὅρους ζωῆς, τίς κοινωνικές διαρθρώσεις πού πρέπει νά ἀλλάξουν, πρὸς τίς ἀξίες πού ἀπειλοῦνται ἀπό τοῦς ὅρους αὐτούς καί ἀπό τίς ὑπάρχουσες δομές τῆς κοινωνίας*. Ἀποκαθιστᾶ λοιπόν τήν ἐσωτερική σχέση ἀνάμεσα σέ ὅρους ζωῆς καί ἀξίες ἐντός τῆς κοινωνίας, ὡς ἀξιακή ἀναφορά καί ὄχι ὡς αἰτιώδη σύνδεσμο.

2. Θεμελιώδεις ἀρχές δικαιοσύνης, ἀνάλογες συνταγματικές ἀρχές καί ἀλλοιώσεις τους στήν ἱστορική πραγματικότητα

Α. Η ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ συγκροτεῖ ἀναστοχαστικά μία δέσμη θεμελιωδῶν ἀρχῶν δικαιοσύνης, ὡς πρὸς τήν πραγματική ἱστορική κίνηση τῆς ἀνθρωπότητος στούς Νέους Χρόνους. Καί τίς ἐπεξεργάζεται ὡς ἀλληλένδετες ἀρχές, σέ μία σύνθετη σχέση ἀλληλοθεμελίωσης καί ὄχι σέ κάποια σχέση προτεραιότητος ἀνάμεσά τους. Ἀποδέχεται τίς ἀκόλουθες θεμελιώδεις ἀρχές δικαιοσύνης.

Πρώτη ἀρχή: καθένας ἔχει ἐξ ἴσου μέ ὅλους τοῦς ἄλλους ἓνα θεμελιώδες δικαίωμα, μία ἔλλογη προσδοκία γιά τό εὐρύτερο δυνατό ἀνάπτυγμα βασικῶν ἐλευθεριῶν, μέσα σέ κατάλληλα διευθετημένες δομές ὀργάνωσης καί ἀσκησης τῆς ἐξουσίας. Οἱ ἐλευθερίες αὐτές ἀναφέρονται στήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος μέ ἀξιοπρέπεια, στήν ἐλεύθερη αὐτοπραγμάτωση τῶν ἀνθρώπων δίχως καταπίεση ἢ ἐκμετάλλευση εἰς βάρος τῶν ἄλλων. Ἐπομένως ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία καί ἡ οικονομική ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου κατ' ἀρχήν εἶναι δεκτικές δραστηκῶν περιορισμῶν μέ δημοκρατικές διαβουλεύσεις, στό μέτρο πού συνδέονται μέ σχέσεις ἀνισότιμες καί ἐκμεταλλευτικές, ὅπως προκύπτουν ἱστορικά.

Δεύτερη αρχή: καθένας έχει εξ ίσου με όλους τους άλλους ένα θεμελιώδες δικαίωμα στον συλλογικό πολιτικό αυτοκαθορισμό, στην ελεύθερη πολιτική συμμετοχή στις αποφάσεις σε ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος, καθώς και ισότιμη πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα. Από το τοπικό επίπεδο της κοινότητάς του/της μέχρι το εθνικό πλαίσιο ένταξης καθενός. Επίσης σε διεθνές επίπεδο, δυνητικά ακόμη και στην κλίμακα της οικουμένης.

Τρίτη αρχή: σε όλα τα μέλη της κοινωνίας και του ανθρώπινου γένους γενικότερα πρέπει να αναγνωρίζεται εξ ίσου τό θεμελιώδες δικαίωμα στις ίδιες τις προϋποθέσεις για την ουσιαστική και ισότιμη απόλαυση της ελευθερίας, ατομικά και συλλογικά. Οι κοινωνικές και οι οικονομικές ανισότητες πρέπει να περιορίζονται, σε όλοκληρο τόν κόσμο, εφόσον παρακωλύουν ή ακυρώνουν στην πράξη τις προϋποθέσεις αυτές.

Β. ΟΙ ΑΝΩΤΕΡΩ ΥΨΙΣΤΕΣ ΗΘΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ αρχές διέπουν τόσο τόν δημόσιο όσο και τόν ιδιωτικό βίο στις ώριμες νεωτερικές κοινωνίες. Τό περιεχόμενό τους διασαφηνίζεται καλύτερα, αν ιδωθούν τόσο από τήν πλευρά των πολιτών όσο και από τήν πλευρά τής πολιτικής εξουσίας, σε σχέση αξιακής αντιστοιχίας.

α) Από τήν πλευρά των πολιτών, αυτές οι αρχές εκφράζονται αντιστοίχως:

i) ως ελευθερία καθενός προσώπου εν κοινωνία προς τους άλλους, με δυνατότητα συλλογικής δράσης από κοινού με άλλους.

ii) Ός πολιτική αυτονομία καθενός στην πολιτική ζωή ενός κυρίαρχου Κράτους. Επίσης όμως στα δρώμενα εντός μίας υπερεθνικής πολιτικής ολοκλήρωσης, ακόμη και στην προοπτική μίας οικουμενικής διακυβέρνησης.

iii) Ός διασφάλιση τής κοινωνικής υπόστασης καθενός, δηλαδή αξιοπρεπών όρων ζωής για όλους. Σε ιστορική προοπτική αυτό απαιτεί, σε μία ασθενέστερη τιμή, ισότητα μεταξύ των ανθρώπων και των λαών ως προς ένα ελάχιστο όριο κοινωνικής ευημερίας, προστασίας και ασφάλειας. Και σε μία ισχυρότερη τιμή, τήν ίση δυνατότητα καθενός να απολαμβάνει μερίδιο από τήν κοινωνική συνεργασία τό όποιο να ικανοποιεί τις εύλογες ανάγκες του/της. Επομένως, τό λιγότερο πού μπορεί να λεχθεί είναι ότι δέν επιτρέπεται ή ικανοποίηση βασικών αναγκών σε στέγαση, διατροφή, ιατρική μέριμνα, εκπαίδευση, μετακίνηση και επικοινωνία να εγκαταλείπεται έντελώς στη διακυμαινόμενη αγοραστική δύναμη καθενός.

Όπως γίνεται φανερό, οι δύο πρώτες είναι αρχές νομικής και πολιτικής δικαιοσύνης, ενώ ή τρίτη είναι αρχή κοινωνικής δικαιοσύνης.

β) Από τήν πλευρά των κρατικών οργάνων, στό σύνολο τής θεσμικής συναρμογής τους, οι ανωτέρω αρχές εκφράζονται αντιστοίχως ως ακόλουθως:

i) Ός αυτοδέσμευση τής κρατικής εξουσίας απέναντι στους ανθρώπους, ως ιδιώτες και ως πολίτες, με τήν αποχή της από άθέμιτες παρεμβάσεις στην προσωπική ελευθερία καθενός. Συγχρόνως όμως και ως ενεργητική παρεμβατικότητα στην κατοχύρωση ουσιαστικών προϋποθέσεων για τήν εμπρακτική απόλαυση των ελευθεριών. Παραδείγματος χάριν, ή ελευθερία κάποιου να εκφράζει γραπτώς τους στοχασμούς του καθίσταται άνενεργός, όταν ό φορέας της, καθότι αναλφάβητος, στερείται γραμματικών γνώσεων.

ii) Ός νομιμοποίηση τής πολιτικής εξουσίας στή συνείδηση των εξουσιαζομένων. Ός νομιμοποιημένη κυριαρχία τής χώρας στό πλαίσιο τής διεθνούς κοινότητας. Αλλά και ή τελευταία πρέπει να αναβαπτίζεται σε νέες μορφές νομιμοποίησης, δυνητικά μέχρι τήν κοινοπολιτική κλίμακα τής πανανθρώπινης κοινωνίας.

iii) Ός υπόχρεωση προαγωγής κοινωνικής αλληλεγγύης ανάμεσα στους ανθρώπους και ανάμεσα στις γενεές, μέσα και έξω από τά όρια τής κρατικής κυριαρχίας καθεμιάς χώρας. Μέ διεθνή συνεργασία, ιδίως προκειμένου οι λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές τής υφής να κάνουν βήματα προόδου σε όλους τους τομείς του κοινωνικού βίου.

Και εδώ επίσης οι δύο πρώτες είναι αρχές νομικής και πολιτικής δικαιοσύνης, ενώ ή τρίτη είναι αρχή κοινωνικής δικαιοσύνης.

Γ. ΣΕ ΙΣΤΟΡΙΚΩΣ ΥΠΑΡΚΤΕΣ νεωτερικές κοινωνίες, οι αναφερόμενες προηγουμένως θεμελιώδεις ήθικοπολιτικές αρχές αποκρυσταλλώνονται, περισσότερο ή λιγότερο εύστοχα, αφενός ως *συνταγματικές αρχές*, αφετέρου ως *αρχές οικουμενικών διακηρύξεων και διεθνών συμβάσεων*. Αρχές του δεύτερου είδους κατά κανόνα ενσωματώνονται στις εθνικές έννομες τάξεις, αποκτώντας μάλιστα τυπική ισχύ ανώτερη από αυτή του κοινού νόμου.

α) Από τήν πλευρά των πολιτών παρόμοιες αρχές εκδηλώνονται αντιστοίχως, πρώτον, με θέσμιση και εμπρακτο σεβασμό ατομικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων συλλογικής δράσης. Δεύτερον, ως πολιτικά δικαιώματα μέσα στό Κράτος ή και σε υπερεθνικό πολιτικό πλαίσιο. Και τρίτον, ως κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα. Επίσης ως δικαιώματα συμμετοχής σε πολιτισμικές ταυτότητες, δικαιώματα διαφύλαξης του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος και ούτω καθ' εξής.

β) Από τήν πλευρά τής πολιτικής εξουσίας εκδηλώνονται αντιστοίχως, πρώτον, ως κράτος δικαίου. Δεύτερον, ως πολιτική δημοκρατία, αντιπροσωπευτική ή και με θύλακες άμεσης δημοκρατίας. Επίσης ως έννομη και ειρηνική κοινότητα ελεύθερων και ισότιμα κυρίαρχων κρατών. Όσοτε τυχόν ήγεμονισμός και έτερόνομη επιβολή κάποιας ισχυρής χώρας ή όμίλου χωρών επί των άλλων να κρίνεται κατ' αρχήν ως κατ'αδικαστέος καταναγκασμός. Τρίτον, ως κοινωνικό

κράτος μέ ποικίλες προνοιακές λειτουργίες. Ἡ ἴδια λειτουργία σέ διεθνή κλίμακα ἐκδηλώνεται ὡς βοήθεια πρὸς τίς πτωχότερες χώρες, γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἀσιτίας, τῆς φτώχειας καὶ τῶν ἀσθενειῶν, γιὰ τὴ μὴ περαιτέρω ὑποβάθμιση τοῦ περιβάλλοντος σέ αὐτές.

Δ. ΣΤΟ ΒΑΘΜΟ ΠΟΥ ΟΙ Ἀνωτέρω ἀρχές δικαιοσύνης ἱστορικά προσλαμβάνουν θεσμικὴ ὑπόσταση, συχνά συμβαίνει νά ὑφίστανται περικοπές στό κανονιστικό τους περιεχόμενο, ἀλλοιώσεις καὶ στρεβλώσεις. Αὐτό μπορεῖ νά συμβαίνει τόσο στό θεσμικό ἐπίπεδο ὅσο καὶ στήν ὑποκειμένη κοινωνική δυναμική (βλ. Κοσμά Ψυχολαίδη, *Κανόνες καὶ ἀντινομίες στήν πολιτική*, Ἀθήνα, 1999, σ. 556 ἐπ.).

Στό θεσμικό ἐπίπεδο τέτοια φαινόμενα ἐκδηλώνονται, εἴτε διότι οἱ συνταγματικές ἀρχές καὶ οἱ διατάξεις τῆς κοινῆς νομοθεσίας δέν εἶναι πάντοτε οἱ καλύτερες δυνατές ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀρχῶν τῆς δικαιοσύνης. Εἴτε διότι, ἀκόμη καὶ ὅποτε αὐτές εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἴστρον σύμφωνες πρὸς τίς θεμελιώδεις ἠθικοπολιτικές ἀρχές, ὡστόσο δέν γίνονται ἐπαρκῶς σεβαστές στήν πράξη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά ἡ ὑποκειμένη κοινωνική δυναμική, ἡ ἴδια ἡ κοινωνική πραγματικότητα, ἐγγενῶς προκαλεῖ ἀλλοιώσεις στήν ἴδια τὴν ἀξιακὴ ποιότητα τῶν συγκροτητικῶν ἀρχῶν τῆς Πολιτείας. Καὶ προξενεῖ στρεβλώσεις στήν προβολὴ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν στό κοινωνικό πεδίο ἀναφοράς τους. Μέ τὴ διεθνοποίηση τῶν οικονομικῶν διαδικασιῶν οἱ πράξεις καὶ οἱ παραλείψεις ἐπιχειρήσεων καὶ κρατικῶν ὀργάνων μποροῦν νά ἐπιρεάσουν σοβαρά – ἐνίοτε καὶ ἀνεπανόρθωτα – τίς συνθήκες ὑπαρξῆς τῶν ἄλλων σέ ὅποιοδήποτε σημεῖο τῆς ὑψηλίου, καθὼς καὶ τίς προοπτικές τῶν μελλουσῶν γενεῶν.

α) Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν πολιτῶν, ἀνακύπτουν καθημερινῶς παρεμποδίσεις στήν ἐλεύθερη ἀπόλαυση:

i) τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας τῶν μὲν ἔναντι τῶν δέ. Πρωτίστως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ δρῶντες ἐμπλέκονται σέ σχέσεις κοινωνικῆς κυριαρχίας καὶ οικονομικῆς ἐκμετάλλευσης ὑπὲρ τῆς ἀρχουσας κοινωνικῆς τάξης, ἐθνικῆς καὶ διεθνούς. Συγχρόνως οἱ πολῖτες ὑφίστανται καὶ σχέσεις πολιτισμικῆς ἀλλοτρίωσης καὶ χειραγώγησης συνειδήσεων, ἀπὸ μηχανισμούς διαμόρφωσης τῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἐκμετάλλευσης τοῦ ἐλεύθερου χρόνου τῶν ἀνθρώπων. Ὁ προσωπικὸς βίος καθενὸς ἐμπλέκεται σέ ἐν πολλοῖς ἀνεξέλεγκτες ἀποφάσεις ἄλλων, τὰ συσσωρευμένα ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ἐπιβάλλουν συνθήκες ζωῆς πού δέν ἔχουν ἐπιλεγεῖ ἐλεύθερα ἀπὸ καθέναν ἀπὸ μᾶς. Στὴν πυρηνικὴ ἐποχὴ τὸ ἴδιο τὸ ἀγαθὸ τῆς ζωῆς καὶ τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος ἀφήνεται ἔρμαιο στήν πολεμικὴ παραφροσύνη τῶν κρατούντων, πού διεκδικοῦν δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος, χάρι στὰ ὅπλα μαζικῆς καταστροφῆς πού διαθέτουν.

ii) Ἡ πολιτικὴ συμμετοχὴ καὶ ἡ ἄσκηση τῶν πολιτι-

κῶν δικαιωμάτων ἀπὸ τοὺς πολῖτες εἴτε συρρικνώνονται ἀπὸ θεσμικούς ἢ ἔμπρακτους ἀποκλεισμούς ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Εἴτε νοθεύονται ἀπὸ τὴν καθυπόταξη τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν καὶ τῶν ἀποφάσεων στὰ συμφέροντα ἐξωθεσμικῶν κέντρων οικονομικῆς ἰσχύος.

iii) Τέλος ἡ διασφάλιση ἐνός ἐλάχιστου ἐπιπέδου κοινωνικῆς εὐημερίας γιὰ καθέναν ἀπειλεῖται ἢ ματαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ πολιτικῶς ὀργανωμένη κοινωνία δέν κατορθώνει νά κατοχυρώσει καλῶς – ἀπέναντι στὶς ἰδιωφελεῖς πιέσεις τῶν κατόχων κεφαλαίου – αὐτὰ πού θά ὀφείλε. Μέ ἐπίπτωση τὴν ἐξάπλωση κοινωνικῆς ἀνασφάλειας εἰς βάρος τῶν ἀδυνάτων καὶ τὴν ἄτυπη καταδίκη πολλῶν ἀνθρώπων σέ ἀναξιοπρεπεῖς ὅρους ζωῆς.

β) Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, πάλι, τέτοιες ἀλλοιώσεις καὶ κίνδυνοι πηγάζουν:

i) ὡς πρὸς τὸ κράτος δικαίου, εἴτε ἀπὸ πελαταιακῆς σχέσεις τῶν κυρίαρχων πολιτικῶν σχηματισμῶν εἴτε ἀπὸ ὑπέρμετρους περιορισμούς τῶν ἐλευθεριῶν, ἀπὸ ἀνισότιμη καὶ προνομιακὴ μεταχείριση μεταξὺ τῶν πολιτῶν. Τέτοιες στάσεις καὶ πολιτικῆς ἐπιλογῆς συνάπτονται συχνά μέ τὴ βαρύνουσα καὶ ἄνιση πολιτικὴ ἐπιρροή τῶν κατόχων τῆς οικονομικῆς ἰσχύος, καθὼς καὶ μέ τὴν ἔλλειψη χρησιμότητας τῶν κρατούντων.

ii) Ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ δημοκρατία, στρεβλώσεις καὶ κίνδυνοι προκύπτουν τόσο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀπραξία τῶν πολιτῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πρόσδεση τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν καὶ τῶν ἀποφάσεων τῶν κρατικῶν ὀργάνων σέ ἐξυπηρέτηση ἰδιοτελῶν συμφερόντων, κυρίως τῆς ἀρχουσας κοινωνικῆς τάξης ἀλλὰ ἐνίοτε καὶ συντεχνιακῶς ὀργανωμένων ὁμάδων. Τοῦτο παροξύνεται σέ περιόδους στὶς ὁποῖες ἡ ἀγορὰ – κατ' οὐσίαν οἱ ἐπιχειρήσεις – ἀποσπᾶ τὸ πρωτεῖο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, ἐπιβάλλοντας τίς βλέψεις τῆς ἐπὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ δημοκρατία καταλύεται ἐμπράκτως, ὅταν ἀφαιρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐξουσιαζομένους ἡ δυνατότητα νά ἀλλάξουν τίς σχέσεις κυριαρχίας καὶ ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τίς ὁποῖες θίγονται.

Ἀντίστοιχα ἰσχύουν στήν κλίμακα τῆς παγκόσμιας κοινωνίας. Ἡ ἴδια ἡ κρατικὴ κυριαρχία θρυμματίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ δυσμενῶν οικονομικῶν καὶ στρατιωτικῶν διευθετήσεων ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἰσχυρῶν χωρῶν, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν κυρίαρχων σέ αὐτές συμφερόντων. Ἔτσι, εἶναι ἀνυπόφορο ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς πλούσιων χωρῶν νά ἀποφασίζε ἐτερόνομα γιὰ τὴν ἐμπλοκή ὅλων τῶν ὑπόλοιπων χωρῶν σέ μία διεθνοποιημένη οικονομία ἐννοικίη πρὸ πάντων γιὰ τὰ συμφέροντα τῶν προνομιούχων κοινωνικῶν στρωμάτων σέ ὁλόκληρη τὴν ὑψηλίου. Καὶ ἀντίκειται σέ κάθε ἔννοια δημοκρατίας οἱ ἡγέτες αὐτοῦ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ πλούσιων χωρῶν νά λαμβάνουν ἀποφάσεις ἐν εἰδει *de facto* παγκόσμιας κυβέρνησης, ἡ ὁποία ὅμως ἀπὸ κανένα δέν ἔχει ἐκλεγεῖ, προκειμένου νά ἐπιτελέσει παρόμοια λειτουργία. Ἀλλὰ βεβαίως ἡ πλουτοκρατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας

ήδη από την ελληνική αρχαιότητα έχει αποδειχθεί ασύμβατη προς τη δημοκρατική αυτονομία των εξουσιαζομένων, εντός και ακόμη περισσότερο εκτός της ηγεμονικής δύναμης για την όποια πρόκειται κάθε φορά.

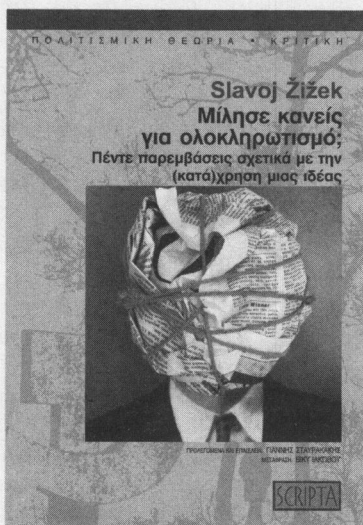
iii) Ός προς τό κοινωνικό κράτος, τέλος, κίνδυνοι και στρεβλώσεις απορρέουν ιδίως από την πίεση των κατόχων κεφαλαίου για επανιδιωτικοποίηση κοινωνικών πόρων και διαρπαγή δημόσιου πλούτου. Συγχρότως μέ πιέσεις για άρση της συλλογικής ευθύνης της κρατικά οργανωμένης κοινωνίας τόσο απέναντι στους κοινωνικά ασθενέστερους πολίτες όσο και προς τις πτωχότερες χώρες. Τό κοινωνικό κράτος συνθλίβεται, όταν τό βασικό και καθολικό δικαίωμα του πολίτη στά κοινωνικά αγαθά μεταπίπτει σέ δικαίωμα καθενός καταναλωτή χωριστά στά ίδια αγαθά, τά όποια μέ τή σειρά τους έχουν κατανήσει έμπορεύσιμα αντικείμενα.

Όποτε ή ικανοποίηση των αντίστοιχων αναγκών γίνεται ανισότιμα, αφού ή καταναλωτική ικανότητα των οικονομικά ισχυρότερων είναι ανώτερη από εκείνη των υπολοίπων.

Η εξατομίκευση στην αναπαραγωγή των όρων της κοινωνικής ζωής αποτελεί ούτως ή άλλως δομικό γνώρισμα του καπιταλισμού. Από αυτό παρέπεται μία θεσμικά έδραιωμένη άνευθυνότητα όσων κατέχουν τά μέσα παραγωγής του κοινωνικού πλούτου και ιδιοποιούνται τό προϊόν της κοινωνικής εργασίας. Έκτός εάν συναντήσουν σθεναρή αντίσταση από τήν κοινωνική πλειονότητα πού θίγεται από τίς σχέσεις αυτές, όποτε ίσως έπιτευχθούν όρισμένοι μετριασμοί στην άστική κυριαρχία. Τοῦτο άκριβώς συνέδη στον εικοστό αιώνα μέ τούς θεσμούς του κοινωνικού κράτους, μέ τήν «κοινωνική δέσμευση» της άτομικής ιδιοκτησίας και ούτω καθ' έξης.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ

SCRIPTA

Slavoj Žižek Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό; Πέντε παρεμβάσεις σχετικά με την (κατά)χρηση μιας ιδέας

Ο Žižek είναι, στην πραγματικότητα, ο πιο λαμπρός εκφραστής της ψυχανάλυσης, ή μάλλον της θεωρίας της κουλτούρας εν γένει, που έχει εμφανιστεί στην Ευρώπη τις τελευταίες δεκαετίες.

TERRY EAGLETON

Το να συζητά για τον Hegel και τον Lacan είναι τόσο ουσιώδες για τον Žižek όσο και η αναπνοή.

JUDITH BUTLER

Ο Žižek, "ο γίγαντας της Λιουμπλιάνας", προσφέρει την ισχυρότερη διανοητική συγκίνηση μετά τον Αντι-Οιδίποδα.

Voice Literary Supplement

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ.: 210 3616 528 • FAX: 210 3616 529

email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

Η ΚΥΠΡΟΣ ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Προοπτικές και δυσκολίες¹

του Άλέξη Ηρακλείδη

ΟΙ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ, ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ, πρωτοβουλίες, ἀ-
κόμη και μελέτες τύπου policy paper, από πλεу-
ρᾶς Λευκωσίας, Ἀθήνας, Ἑλληνοκυπρίων και
Ἑλλαδιτῶν για τὴν εἴσοδο τῆς Κύπρου στὴν Εὐρω-
παϊκὴ Ἐνωση ἀκολουθοῦν διάφορες τροχιές, κυρίως,
νομίζω, τὶς ἐξῆς, διαρθρωμένες σὲ δίπολα:

(1α) τὴ λογικὴ τῆς πανάκειας,

(1β) τὴν ἀντίθετη λογικὴ, αὐτὴ τῆς Κασσάνδρας
(τῶν δεινῶν, τῶν χειρότερων δυνατῶν ἐνδεχομένων),

(2α) τὴ στρατηγικὴ τοῦ πῶς θὰ γοῦμε κερδοσένοι
ἡμεῖς και ὄχι ὁ ἀντίπαλος (μακιαβελικὴ στρατηγικὴ)

(2β) τὴν ἀντίθετη λογικὴ τῆς ἐπίλυσης συγκρούσεων
(conflict resolution), και βέβαια ἐπικαλύπτοντας ὅλα
αὐτὰ,

(3α) τὰ σενάρια, ἀπὸ τὰ πιὸ εὐφάνταστα ὡς

(3β) τὰ πιὸ πραγματιστικά.

Ἡ δικιά μου ὀπτικὴ γωνία εἶναι κυρίως ἡ τέταρτη,
δηλαδὴ ἡ λογικὴ τῆς ἐπίλυσης συγκρούσεων.

ΣΕ ΟΤΙ ΑΦΟΡΑ ΤΙΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ περιττεύει νὰ ποῦμε
πολλά. Ἡ Κύπρος ὡς μέλος τῆς ΕΕ θὰ περάσει στὴ
ζώνη τῆς εἰρήνης και ἀσφάλειας, τῆς οικονομικῆς στα-
θερότητας και, θὰ προσέθετα, και τῆς πολιτισμικῆς
ἀσφάλειας, μὰ και τὸ νοτιότερο και ἀνατολικότερο
τμήμα τῆς Εὐρώπης θὰ εἰσέλθει και θεσμικά ἔτσι στὸν
χώρο πού, οὕτως ἢ ἄλλως, ἀνήκει πολιτιστικά, πολιτι-
κά, κοινωνικά. Τὸ κίνητρο και δέλεαρ στὴν περίπτω-
ση τῆς Κύπρου, ὅπως ἄλλωστε και στὴν περίπτωση

τῆς Ἑλλάδας δέν εἶναι βέβαια οικονομικό ἀλλὰ πολι-
τικό, ἀσφάλειας, ἀλλὰ και πολιτιστικό και γοήτρου (τό
νά ἀνήκει στὴν Εὐρώπη!).

Ἡ προοπτικὴ τῆς ἐνταξης ἔφερε στό προσκήνιο μί-
α μοναδικὴ ιστορικὴ εὐκαιρία ἐπίλυσης τοῦ Κυπριακοῦ.
Δέν χωράει ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι ἂν ἡ ἐνταξη
συνδυαστεῖ μέ προηγούμενη ἢ ταυτόχρονη ἐπίλυση τοῦ
ζητήματος, ἐννοεῖται ὁμοσπονδιακὴ, αὐτὴ θὰ ἦταν,
θεωρητικά, ἡ καλύτερη λύση για τὶς δύο κοινότητες
στό νησί, και ἐπίσης και για τὴν Ἑλλάδα, τὴν Τουρ-
κία, τὶς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις και τὴ διεθνή ἀσφά-
λεια και εἰρήνη στὴν περιοχὴ. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ σχεδὸν
κοινοτοπία δέν εἶναι και τόσο πρόδηλη σὲ πολλοὺς κύ-
κλους.

Ἔτσι ἐρχόμαστε, χωρὶς περιστροφές στό μεγάλο
ἐρώτημα. Ποιὰ Κύπρος θὰ εἰσέλθει στὴν ΕΕ; Μία Κύ-
προς κολοβὴ και μέ δυσκολία, ἢ μία Κύπρος ὀλόκλη-
ρη, πού ἐπιπλέον θὰ ἐνταχθεῖ μέ εὐκολία και πανηγυ-
ρικά;

Τὸ θέμα σὲ τελικὴ ἀνάλυση τίθεται ὡς ἐξῆς:

Τὶ προτιμοῦν οἱ περισσότεροι Ἑλληνοκύπριοι κατὰ
βάθος (ποιὸ εἶναι τὸ εὐκταῖο, τὸ ἐπιθυμητό): μί-
α ἐδα-
φικά ἀκέραιη Κύπρος ὡς ἓνα ἐνωμένο κράτος στὴν ΕΕ
και τὶς δύο κοινότητες νὰ συνυπάρχουν εἰρηνικά στό
νησί; Ἡ μήπως τώρα πού ἔφθασε ἡ στιγμή τῆς ἀλή-
θειας, τοῦ μεγάλου Ναὶ ἢ τοῦ μεγάλου Ὁχι, πολλοὶ
εἶναι διστακτικοὶ (για νὰ χρησιμοποιήσω ἡπιο χαρα-
κτηρισμό); Πιστεύουν ὅτι τὸ τίμημα τῆς ἐπαναπροσέγ-
γίσης εἶναι πολὺ βαρὺ, δυσβάστακτο, ἓνα ἐπώδυνο χά-
πι πού μετά μεγάλης δυσκολίας καταπίνεται και αὐτό
μόνο για νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐνταξη; Γι' αὐτό και ἐπι-
στρατεύονται διάφορες προϋποθέσεις ὡς sine qua non
(τὸ πλαίσιο τῶν ἀποφάσεων τοῦ ΟΗΕ, κ.ᾶ.);

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ ὁμιλία στὸν Νεοκυπριακὸ
Σύνδεσμο (Λευκωσία, 24-10-2002).

Όπως είναι ευρέως γνωστό, η Κύπρος κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει μεταμορφωθεί ριζικά. Τό ελληνοκυπριακό τμήμα της άνθει και πληροί με τό παραπάνω τά κριτήρια μιάς ευρωπαϊκής χώρας. Τό μόνο πού δέν άλλαξε από τό 1974 ως σήμερα είναι ή κατάσταση του Κυπριακού. «Μοιάζει», όπως σημειώνει ο Πήτερ Λοϊζος, «μέ τό τραῦμα του Φιλοκλήτη πού δέν γιατρευόταν ποτέ, μέ τή διαφορά ότι εκείνο τό τραῦμα τυραννοῦσε έναν μόνο πολεμιστή, ενώ τό Κυπριακό ἀφορᾶ ἄμεσα ἑκατοντάδες χιλιάδες Ἑλληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους πού δέν μπόρεσαν ὅλα αὐτά τά χρόνια νά συνεργαστοῦν γιά νά πραγματώσουν τό ὄνειρο τῆς διακοινοτικῆς συνεργασίας, ὡστε νά κυβερνήσουν μόνοι τους τό νησί ...».

Τό Κυπριακό ἀποτελεῖ μεγάλο παράδοξο. Δέν ἔχει μέχρι σήμερα ἐπιλυθεῖ, ἄν και τό πλαίσιο τῆς εἰρηνικῆς λύσης, χωρίς νικητές και ἡττημένους, ἀλλά μόνο μέ κερδισμένους Ἑλληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους, εἶναι πασιφανές, τουλάχιστον ἀπό τό 1968.

ΕΝΑΤΕΝΙΖΟΝΤΑΣ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ Κυπριακοῦ στίς ἀρχές του 21ου αἰώνα, ἔξι ἐρμηνεῖες μποροῦν ἀπό μόνες τους ἢ συνδυαστικά νά δώσουν πειστική ἀπάντηση στό «γιατί» του Κυπριακοῦ ἀδιεξόδου ἀπό τό 1964 μέχρι και σήμερα (και ἐννοεῖται ὅτι ἐντοπιζοντας τά αἷτια τῆς *malaise* ὑποδηλώνονται και ἀντίστοιχες θεραπείες). Ὑπάρχει και μία ἀκόμη ἐρμηνεία πού θά τήν χαρακτηρίζα περισσότερο «παρερμηνεία» (βλέπε παρακάτω).

Μία προφανῆς ἐρμηνεία του Κυπριακοῦ ἀδιεξόδου εἶναι ὁ ἐθνικισμός, δηλαδή ἡ ἀγεφύρωτη σύγκρουση ἑλληνοκυπριακοῦ και τουρκοκυπριακοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀκριβέστερα κυπριακοῦ ἑλληνικοῦ και κυπριακοῦ τουρκοῦ ἐθνικισμοῦ στό νησί. Πράγματι, ἄν ὑπάρχει ἕνας βασικός ἐνοχος γι' αὐτή τήν περιεργή δυστοκία εἶναι χωρίς ἄλλο «οἱ φιλοδοξίες και οἱ φόβοι τῶν ἐθνικιστῶν ἀμφοτέρων τῶν κοινοτήτων», οἱ ὅποιοι συνήθως πλειοψηφοῦσαν, «ἐμποδίζοντας τό νησί νά ἐπιδιώσει ὡς ἐνιαία πολιτική κοινότητα». Τά συγκρουόμενα «ἐθνικά σχέδια» τῆς κάθε πλευρᾶς, οἱ ἐνοπλες συγκρούσεις και αἱματοχυσίες (τῶν περιόδων 1956-1958, 1964-1967 και 1974), και οἱ μῆνες τους πού διατηροῦνται ζωντανές και μέσα ἀπό τίς ἐκατέρωθεν ἐθνικές ἀφηγήσεις (σχολικά βιβλία, ἐπέτειοι, μουσεῖα, πανηγυρικοί λόγοι, ἀνδριάντες, τελετές, παρελάσεις, μνημόσυνα, κλπ.) δέν ἐπέτρεψαν μέχρι και σήμερα νά πραγματωθεῖ ἡ συνεργασία και εἰρηνική συμβίωση τῶν δύο συστατικῶν κοινοτήτων (ἐθνοτικῶν ὁμάδων) στό νησί.

Ποιά εἶναι ἡ θεραπεία ἐδῶ; Πῶς μποροῦμε νά ὑπερβοῦμε τόν λόγο του ἐθνικισμοῦ; Σέ τελική ἀνάλυση μέ νέες λιγότερο ἀλαζονικές μορφές συλλογικῆς ταυτότητας και μέ διαφοροετική νομιμοποίηση του κοινού κράτους ἀπό αὐτήν του ἐθνικοῦ κράτους. Σημαντική και πρωτοπόρα ὑπῆρξε ἐδῶ ἡ προσπάθεια του Νεοκυπρια-

κοῦ Συνδέσμου ἐπί δεκαετίες, δυστυχῶς μέ λίγη ὅμως ἐπιτυχία, τέτοια ἦταν ἡ τύφλωση του ἐθνικισμοῦ. Ἐπίσης, πῶ πρόσφατα, οἱ προσπάθειες τῶν ἐργαστηρίων ἐπίλυσης συγκρούσεων.

Μία ἄλλη ἐρμηνεία του Κυπριακοῦ ἀδιεξόδου πού ἐπικαλύπτει και τόν ἐθνικισμό εἶναι αὐτή «τῆς ἀγεφύρωτης σύγκρουσης συμφερόντων», ὅτι οἱ θέσεις και οἱ πραγματικές ἐπιδιώξεις τῶν δύο πρωταγωνιστῶν ἦταν και παραμένουν ἐντελῶς ἀσυμβίβαστες. Ὑπ' αὐτήν τήν ἐννοια τό Κυπριακό συνιστᾶ κλασική περίπτωση σύγκρουσης «μηδενικοῦ ἀθροίσματος», μέ δυναμικά μόνο κερδισμένο και χαμένο και ὄχι μέ δυναμότητα ἀνάδειξης μίας ικανοποιητικῆς μέσης λύσης, κατά προτίμηση λύσης «θετικοῦ ἀθροίσματος», ὅπου και τά δύο μέρη θά ἐβγαῖναν κερδισμένα και ικανοποιημένα. Ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση φαίνεται νά καλύπτει (ἢ ἔστω κάλυπτε ὡς τά τέλη του 2001) και τίς δύο πλευρές. Ὅπως λεγόταν ὅλο και περισσότερο «ἡ μή λύση εἶναι λύση».

Στό Κυπριακό πρόβλημα ὅπως και στίς περισσότερες ἄλλες συγκρούσεις, ἡ ἔμφαση, εἰδικά τῶν πρωταγωνιστῶν, δίδεται στίς ἀπτες, ἀντικειμενικές δυσκολίες πού ὑπάρχουν και πολύ λιγότερο στίς ἀντιλήψεις, στήν «εἰκόνα του ἔχθρου», στούς φόβους και στήν παντελή ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης γιά τόν ἀντίπαλο, στίς ἐθνικές ἀφηγήσεις, κλπ. Ἡ δεύτερη αὐτή διάσταση τῆς σύγκρουσης ἀποτελεῖ μία ἀκόμη γόνιμη και πειστική ἐρμηνευτική ὁδó γιά τό Κυπριακό ἀδιεξοδο. Μέ τόν καιρό ἐδραῖώθηκε ἕνα τεράστιο ψυχολογικό φράγμα μεταξύ τῶν δύο κοινοτήτων. Ἀντιλήψεις και πραγματικότητα ἐγῖναν ἕνα και τό αὐτό, καθώς, κατά τή γνωστή ρήση του κοινωνιολόγου τῶν ἀρχῶν του 20οῦ αἰώνα Τόμας, ὅταν ὀριστεῖ μία κατάσταση ὡς ἀληθινή, ἀποβαίνει ἀληθινή στίς συνέπειες τῆς.

Μία τέταρτη ἐρμηνεία του Κυπριακοῦ πού συνδυάζει τίς τρεῖς παραπάνω – και ταυτόχρονα ἀποτελεῖ και ἀπόρροια τους – εἶναι ἡ ἀμοιβαία μή ἀναγνώριση του Ἄλλου. Ἐνα κύριο ἐμπόδιο στήν ἐπίλυση τῶν ἐθνοτικῶν και ἀποσχιστικῶν συγκρούσεων εἶναι ὅτι οἱ δύο ἀντίπαλοι, τό κράτος και τό «μή κράτος», δέν ἔρχονται κόν σέ ἀπευθείας διαπραγματεύσεις, γιατί ἡ κρατική ἐξουσία δέν μπορεῖ νά δεχθεῖ ὡς ἀντάξιο συνομιλητή τόν ἀντίπαλο τῆς. Ὅσοτόσο στό Κυπριακό δέν λείπουν οἱ ἀπευθείας διαπραγματεύσεις και συνομιλίες ἀπό τό 1968 και ἔπειτα μεταξύ τῆς ἐπίσημης Κύπρου (Ἑλληνοκύπριοι) και τῆς τουρκοκυπριακῆς κοινότητας. Ἐκ πρώτης ὄψεως δηλαδή ἡ κάθε πλευρά ἀναγνωρίζει τήν ἄλλη: οἱ μέν ἀναγνωρίζουν τούς δέ ὡς Ἑλληνας/Ἑλληνοκύπριους και Τούρκους/Τουρκοκύπριους ἀντιστοίχως. Στήν οὐσία ὅμως ἡ ἀμοιβαία αὐτή ἀναγνώριση εἶναι ἐπιφανειακή, κατά καιρούς δέ οἱ συνομιλίες σκόνταψαν ἀκριβῶς στόν τίτλο ἢ τήν προσφώνηση τῆς ιδιότητος του ἐκπροσώπου τῆς κάθε πλευρᾶς.

Ἐνα πέμπτο βασικό ἐμπόδιο στήν ἐπίλυση του Κυπριακοῦ ὑπῆρξε ἡ πολιτική ἡγεσία και γενικότερα τό

πολιτικό σκηνικό στην Κύπρο καί στίς δύο κοινότητες. Καθοριστική υπήρξε ἡ περιφνημη ἀδιαλλαξία τοῦ Τουρκοκυπρίου ἡγέτη Ντενκτάς, εἰδικά ἀπό τό 1983 καί ἔπειτα, στήν μή ἀνάδειξη λύσης καί στήν πάταξη τῶν κομμάτων τῆς τουρκοκυπριακῆς ἀντιπολίτευσης πού ἐπιζητοῦν ἐπί δεκαετίες ὁμοσπονδιακή λύση. Προηγούμενος, εἰδικά ἀπό τό 1964 ἕως τό 1977, ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα ἐμπόδια στήν ἀπό κοινῶν εἰρηνική ἐπίλυση ἦταν ἡ πάγια ἑλληνοκυπριακή ἀδιαλλαξία τοῦ Μακαρίου. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος συμβιβαζόταν μόνο μέ λύση πού θά καθιστοῦσε τοῦς Τουρκοκυπρίους ἀπλή μειονότητα (σάν νά ἀποτελοῦσαν μηδαμινό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως οἱ Μουσουλμάνοι/Τοῦρκοι τῆς ἐλληνικῆς Θράκης), σέ μία, ἐννοεῖται, ἑλληνοκρατούμενη ἐλληνική Κύπρο. Πάγια ἀδιάλλακτος υπήρξε στή συνέχεια καί ὁ διάδοχος τοῦ Μακαρίου, Σπῦρος Κυπριανοῦ.

Ἡ συμβολή τοῦ ΑΚΕΛ, τοῦ μεγαλύτερου πολιτικοῦ κόμματος πού πάγια ὑποστηρίζει τήν ἀνάγκη ἐπανα-

προσέγγισης τῶν δύο κοινοτήτων καί ἐπίσης τόν κοινό κυπριακό χαρακτήρα τοῦ νησιοῦ, υπήρξε προβληματική. Ἄν μή τί ἄλλο, τό ΑΚΕΛ υπήρξε σαφῶς κατώτερο τῶν προσδοκιῶν, μέ ἀγκυλώσεις καί ἐνίοτε μέ ἀνίερές συμμαχίες (πότε μέ τόν Μακάριο, πότε μέ τόν Κυπριανό καί τώρα ὑποστηρίζοντας τήν ὑποψηφιότητα τοῦ ἄκρως ἀπορριπτικοῦ Τάσου Παπαδόπουλου γιά τήν προεδρία τῆς Κύπρου!), οἱ ὁποῖες δέν τοῦ ἐπέτρεψαν νά πρωτοστατήσει, ὅπως θά ἔπρεπε ἀπό τό 1974, ἀλλά καί πῶς πρῖν νά πιέσει ἀποτελεσματικά, γιά τήν ἐπαναπροσέγγιση μεταξύ τῶν δύο κοινοτήτων.

Ἡ διεθνῆς κανονιστική διάσταση εἶναι μία ἀκόμη πλευρά τοῦ Κυπριακοῦ πού συνήθως διαφεύγει τῆς προσοχῆς. Τό Κυπριακό περιπλέκεται ἀκόμη περισσότερο γιατί συνιστᾷ καί διαφορά ἀξιακή, ὑπό τήν ἐννοια τῆς σύγκρουσης ἀρχῶν. Κινεῖται μάλιστα σ' αὐτή τή γκριζα ζώνη ὅπου διακυβεύονται καί συγκρούονται διάφορες σημαντικές κανονιστικές ἀρχές τοῦ διεθνοῦς καί τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, ὅπως ἡ κυριαρχ-

χία, ή έδαφική άκεραιότητα, τό άπαραβίαστο τών συνόρων, ή μή χρήση βίας, ή μή επέμβαση, ή αυτοδιάθεση τών λαών και ή έσωτερική αυτοδιάθεση για εύμεγέθεις πολιτισμικές μειοψηφίες, ή προστασία και τά δικαιώματα τών μειονοτήτων, τά ανθρώπινα δικαιώματα, ή τήρηση ή όχι τής άρχής τής πλειοψηφίας σέ έθνοτικά διχασμένες κοινωνίες κ.ά. Έπιπλέον ή επίκληση τής όποιας άρχής είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τό τί άντιλαμβάνεται ως δίκαιο ή κάθε πλευρά και τά άλλα εμπλεκόμενα μέρη, ποιές διεθνείς άρχές επιλέγουν νά προτάξουν και πώς τίς άντιλαμβάνονται, και ποιές (ή ποιά έρμηνεία τους) φαίνεται νά άγνοούν, νά παρεξηγούν ή νά παρερμηνεύουν για εύνόητους λόγους.

Έρχομαι τώρα σέ αυτό πού όνόμασα έρμηνεία-παρερμηνεία. Η μελέτη του Κυπριακού και ή πολιτική του πράξη, ειδικά σέ ό,τι άφορᾶ στην έλληνική και έλληνοκυπριακή όπτική γωνία, περιπίπτει κατά τή γνώμη μου, σέ ένα βασικό επιστημονικό όλίσθημα. Τείνει νά θεωρεί τό Κυπριακό κυρίως ή άποκλειστικά διεθνές πρόβλημα και πού εκλαϊκευμένα και άπλοϊκά, διεθνή συνωμοσία-συμπαιγνία τής Βρετανίας, τής Τουρκία και τών ΗΠΑ έναντίον τών δικαίων αίτημάτων τών Έλληνοκυπρίων και τής Ελλάδας. Πρόκειται θά έλεγε κανείς για τό «όλίσθημα τής διεθνοποίησης» (*internationalization fallacy*). Όστόσο οι γηγενείς παράγοντες – ή έθνοτική σύγκρουση καθεαυτή – ύπήρξε πολύ πού καθοριστική στά τεκταινόμενα από τόν ξένο παράγοντα, ειδικά από τό 1963 και έπειτα. Τό Κυπριακό ήταν και παραμένει κατά βάση έθνοτική σύγκρουση και, αν μή τί άλλο, έτσι μόνο μπορεί νά επιλυθεί μέ ειρηνικό τρόπο. Οι μέχρι σήμερα σοβαρές μαρτυρίες και έρευνες δείχνουν ότι ή έξωτερική έμπλοκή ή επέμβαση, ειδικά αυτή τής Τουρκίας και τών ΗΠΑ (και τής Βρετανίας μετά τό 1960), ήταν ως και τό 1974 παρεπόμενη και αντίδραση σέ αυτά πού γινόντουσαν στό νησί, κυρίως μέ έλληνοκυπριακή και κατά δεύτερο λόγο μέ έλληνική (έλλαδική) πρωτοβουλία.

ΑΣ ΕΡΘΟΥΜΕ ΟΜΩΣ στό σήμερα. Οι συνομιλίες, πού ξεκίνησαν θεαματικά και μετά από έντυπωσιακή στροφή του Ντενκτάς, δέν απέδωσαν τούς θεαματικούς καρπούς πού πολλοί από μᾶς άναμέναμε στίς άρχές του χρόνου.

Άναμφίβολα, ή έλλειψη θεαματικής προόδου όφείλεται σέ μεγάλο βαθμό στή στάση του Ντενκτάς, ό όποιος σαφώς σκλήρυνε μετά τόν πρώτο γύρο τών διαπραγματεύσεων. Πέραν από τήν αδιαλλαξία του, αδιαλλαξία πραγματική, φαινομενική ή ίσως διαπραγματευτική (πού σήμερα δέν δρίσκει άπήχηση μεταξύ τών περισσότερων Τουρκοκυπρίων, τό αντίθετο μάλιστα), υπάρχουν και άλλοι άρνητικοί παράγοντες πού δέν βοηθούν στην άνεύρεση λύσης, όπως ή πρόσφατη τουρ-

κική πολιτική κρίση και τό άδέβαιο άποτέλεσμα τών τουρκικών εκλογών τής 3ης Νοεμβρίου.

Τό δέβαιο είναι ότι στην Τουρκία τά τελευταία δύο τρία χρόνια ύπάρχει έντονος προβληματισμός και δημόσιος διάλογος για τήν πολιτική της στό Κυπριακό θέμα πού πριν άποτελοῦσε μεγάλο ταμπού. Δύσκολα πείθει πλέον ή γνωστή άποψη ότι τό Κυπριακό επιλύθηκε μέ τά τετελεσμένα γεγονότα του 1974. Έχει αρχίσει νά κερδίζει έδαφος ή θέση ότι ή άρνητικότητα τής Άγκυρας είναι άδιέξοδη και επίζημα για τή χώρα αυτή.

Σήμερα πού σήμανε ή ώρα μηδέν για τό Κυπριακό ἄς γίνουμε πού άυστηροί μέ τά καθ' ήμᾶς, και ἄς αφήσουμε τή γνωστή προσφιλή τακτική του νά ρίχνουμε όλο τό φταιξιμο, μοιρολατρικά ή σκόπιμα, στους άλλους, όπως για τό 1974. Άλλωστε εδώ είναι πού μπορούμε κάπως νά επηρεάσουμε τά πράγματα προς τήν εύνοϊκότερη κατεύθυνση για τήν Κύπρο και τόν λαό της. Υπάρχουν τουλάχιστον τρεῖς καιριοί, άρνητικοί παράγοντες πού βαρύνουν τήν Έλληνοκυπριακή πλευρά στην παρούσα ιστορική συγκυρία και δυσκολεύουν τήν όδό τής επίλυσης-ένταξης: (1) τό πολιτικό σκηνικό στην επίσημη Κύπρο σήμερα και κατά τήν τελευταία δεκαετία, (2) τό βάρος τής έθνικης άφήγησης και τών παρελκόμενων της και (3) ή συναφής άρνηση του Άλλου.

Ιον. Όλες οι έγκυρες πηγές δείχνουν ότι σχεδόν τό ήμισυ τών Έλληνοκυπρίων (46-49%) δέν ύποστηρίζουν, τά τελευταία έτη, ούτε καν τήν όμοσπονδιακή λύση, πολλῶ μάλλον μία σχετικά χαλαρή όμοσπονδία δύο ισότιμων μερών (τό Βελγικό μοντέλο), πού είναι και ή μόνη ρεαλιστική μή διχοτομική λύση.

Άς μή ξεχνᾶμε ότι ύπάρχει και ή δυναμική και μέ έντονη άκροαματικότητα θέση τών αδιάλλακτων-άπορριπτικῶν Έλληνοκυπρίων πού πιστεύουν – και εύχονται διακαῶς – οι συνομιλίες νά άποτύχουν. Θεωροῦν ότι έχουν στό «τσεπάκι» τους τήν είσοδο στην ΕΕ και είναι βέβαιοι ότι ό Ντενκτάς – ή ό διάδοχος του – θά τούς κάνει και πάλι τή χάρη νά φανεί αδιάλλακτος. Εύχονται νά επικρατήσουν οι άντιευρωπαϊστές στην Τουρκία μεθαύριο. Έξυπακούεται δέ ότι δέν έχουν καμία διάθεση για συνεργασία και συνύπαρξη μέ τούς Τουρκοκυπρίους σέ ένα κράτος, παρεκτός αν δεχόντουσαν νά γίνουν άσήμαντη μειονότητα σέ μία έλληνοκρατούμενη Κύπρο (θέση Μακαρίου).

Τό δέ σκηνικό τών προσεχῶν προεδρικών εκλογῶν – αν δέν αναβληθοῦν – δέν μᾶς γεμίζει από αισιοδοξία (επικρατέστερος ύποψήφιος δέν είναι άλλος από τόν Τ. Παπαδόπουλο). Περιττεύει νά πούμε τό προφανές: πόσο σημαντική είναι ή επιλογή ενός μετριοπαθούς και διαλλακτικού προέδρου προκειμένου νά δοθεῖ τό κατάλληλο μήνυμα στην Τουρκοκυπριακή πλευρά και διεθνῶς (ειδικά στή ΕΕ).

Εδώ όμως τίθεται και ένα άλλο ζήτημα. Η έλληνοκυπριακή κοινότητα πού θέλει πλέον διακαῶς νά μπει στην Ευρώπη φαίνεται νά μήν γνωρίζει επαρκῶς και

πάντως νά μὴν ἐνστερνίζεται μία βασική προαποδοχή τῆς ΕΕ καὶ τῆς Ευρώπης γενικότερα, τὴν ἐθνοτική συμβίωση μὲ ἰσότητα, τὸ ἐθνοτικό μοίρασμα τῆς ἐξουσίας, τὴν ὁμοσπονδία μὲ ἐθνοτικούς ὄρους, τὴν ἐθνοτικά συναινετική δημοκρατία (*consociational democracy*). Παραδείγματα χάρι, ὅπως διαπιστώνονται στὸ Βέλγιο, τὴ Φινλανδία, τὴν Ἰσπανία, στίς συζητήσεις σὲ Βρετανία (Β. Ἰρλανδία), στὴν Ὀλλανδία καὶ «ἐκτὸς Ευρώπης» στὴν Ἑλβετία... Μεθαύριο θά βρεθεῖ σὲ μία ὁμοσπονδιακή Ευρώπη καὶ ἡ ἴδια δὲν θέλει τὴν ὁμοσπονδία γιὰ τὴν ἴδια. Μιλᾷ μὲ ὄρους ἐθνικῶν κρατῶν ἢ ἐλληνικῶν δευτέρου κρατῶν σάν νά βρισκόμασταν στὸ 1919.

2ον. Ἡ ἱστορική ἐθνική ἀφήγηση σὲ Κύπρον καὶ Ἑλλάδα ἐξωραΐζει καὶ ἠρωοποιεῖ ὅτιδήποτε ἐλληνικό/κυπριακό καὶ δαιμονοποιεῖ τοὺς ἀντιπάλους (Τουρκοκύπριους καὶ Τούρκους) καθὼς καὶ τὸν ξένο παράγοντα. Ὅπως ἔδειξε καὶ ἡ καλοκαιρινή συζήτηση γιὰ τὴν ΕΟΚΑ καὶ τὸν Γρίβα στὰ ἐλληνικά σχολικά βιβλία, οἱ περισσότεροι βρισκόμαστε ἐγκλωβισμένοι σὲ στρεβλὲς ἀντιλήψεις, σὲ μύθους δικῆς μας κατασκευῆς γιὰ τὸ Κυπριακό. Μεταξὺ τῶν πολλῶν παραπληροφορήσεων (ἐσκεμμένων καὶ μὴ) εἶναι ἡ γνωστὴ θέση ὅτι τὸ Κυπριακό ἀποτελεῖ ἀφενὸς ζήτημα «εἰσβολῆς καὶ κατοχῆς», ἀφετέρου συνωμοσία «ξένων κέντρων», προκειμένου νά μὴν πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐθνική αὐτοδιάθεση-ἐνωση. Ἀποσιωπᾶται ἀκόμη καὶ σήμερον ὁ καθοριστικὸς ρόλος τοῦ Μακαρίου στὸ ἀδιέξοδο: ἡ στάση του τὸ 1960-1963, τὸ μέγα λάθος τῶν «13 Σημείων» (1963), ἡ σκληρὴ πίεση τῶν Τουρκοκυπρίων στοὺς θυλάκους (1964-1974), ἡ ὑποβάθμιση-διαστρέβλωση τῆς εὐκαιρίας τῶν σχεδίων Ἄτσεσον (βλ. καὶ πρόσφατο τόμο τῶν φακέλων τῆς CIA), ἡ ἐπανειλημμένη ἀπόρριψη τῆς θετικῆς πορείας τῶν Διακοινοτικῶν (1968-1974), ἡ ἀνένδοτη στάση τοῦ Μακαρίου μετὰ τὴ δεύτερη εἰσβολὴ ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν πρώτη κλπ. Ἐπιπλέον, παραδίδεται ἐν πολλοῖς στὴ λήθη ὁ ἐπιβλαβὴς ρόλος τοῦ Γρίβα τὸ 1964-1967 καὶ στὴ συνέχεια τῆς ΕΟΚΑ Β' ὑπὸ τὴν ἀρχηγία του.

Ἡ μονόπλευρη αὐτὴ πληροφόρηση, ἡ ὁποία ἀναπαράγεται ἀπὸ τὰ σχολικά βιβλία, τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, σὲ τελετές, ἀπὸ μερίδα τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ ἀκόμη καὶ διὰ ἁμβωνος, ἐπηρεάζει τὶς ἀντιλήψεις μας. Δυσκολευόμαστε ἔτσι νά κατανοήσουμε ὅτι ἡ προσέγγιση μὲ τοὺς Τουρκοκυπρίους, ὁ διάλογος μαζί τους γιὰ τὴν ἴδρυση μίας ὁμοσπονδίας δύο ἰσότητων κοινοτήτων ἀποτελεῖ *sine qua non* γιὰ νά υπάρξει μία Κύπρος εἰρήνης καὶ ἀσφάλειας.

3ον. Ὑπάρχουν μία σειρά ἀπὸ ἐκφάνσεις τῆς μὴ ἀναγνώρισης καὶ συμβολικῆς ἀπόρριψης τῆς τουρκοκυπριακῆς συλλογικῆς ταυτότητας τόσο ἀπὸ τοὺς Ἑλληνοκύπριους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες (Ἑλλαδίτες) μέχρι καὶ σήμερον, ὅπως:

- Γιὰ τὴν περίοδο 1948-1959 τὸ περίφημο «δὲν τοὺς πέφτει λόγος» καὶ πῶς «τολμοῦν καὶ διαμαρτύρονται» καὶ ἔχουν αἰτήματα.

- Ἀπὸ τὸ 1963 καὶ ἔπειτα ἡ μονοπώληση («σφετερισμός» ἢ «κατάληψη» κατὰ τοὺς Τουρκοκύπριους) τῆς Κύπρου (τοῦ ἐπίσημου κυπριακοῦ κράτους) ἀπὸ τοὺς Ἑλληνοκύπριους. Ἔτσι βλέπουμε καὶ τὸν πάγιο χαρακτηρισμὸ τῆς τουρκοκυπριακῆς ὄντοτητας ὡς «παράνομης», «ψευδοκράτος», «κατεχόμενα», «κατοχικός ἡγέτης/ἡγεσία» κλπ. Δὲν γίνεται δηλαδὴ διάκριση μετὰ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ πού ὄντως βρίσκεται παράνομα στὴν Κύπρον ἀπὸ τοὺς Τουρκοκυπρίους πού στὴν πλειοψηφία τους δὲν θεωροῦσαν ὅτι εἶχαν ἄλλη ἐπιλογή, μετὰ τὸ 1974 (καὶ ἀπὸ τὸ 1964), ἀπὸ τὸ νά ἀντοκυβερνηθοῦν.

- Ἡ μὴ ἀναγνώριση τῶν Τουρκοκυπρίων ὡς ξεχωριστοῦ λαοῦ ἀλλὰ μόλις καὶ μετὰ δυσκολίας ὡς «κοινότητας» ἀπὸ τὸ ἡμῶν περίπου τῶν Ἑλληνοκυπρίων. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἄποψη τῶν ἀπορριπτικῶν ὅτι πρόκειται γιὰ «μειονότητα» καὶ τίποτε περισσότερο, καὶ ὅτι τὰ περὶ «κοινότητας» ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἐξωθεν καὶ ἀποτελοῦν μία ἀπὸ τίς κύριες πηγές τοῦ ἀδιεξόδου.

- Ὅτι εἶναι πολιτικά ἀνύπαρκτοι, φερέφανο τῆς Τουρκίας καὶ ὅτι ὁ ἡγέτης τους εἶναι ἀνδρείκελό της.

- Ὅτι δὲν πρόκειται κἀν γιὰ Τουρκοκύπριους ἀλλὰ γιὰ Τούρκους (σὲ αὐτὸ ἔχει συμβάλει καὶ ὁ Ντενκτάς μὲ τὴν ἔμφασή του στὴν τουρκικὴ ταυτότητα τῶν Τουρκοκυπρίων).

Τελικά, ὡς «Κύπριοι» λογίζονται μόνο οἱ Ἑλληνοκύπριοι. Μὲ τὸ «Κύπριος», «Κύπρος», «κυπριακά δίκαια» ἐκλαμβάνονται ἀποκλειστικά οἱ Ἑλληνοκύπριοι ὡς κατὰ βάση Ἕλληνες (ἐξ οὗ καὶ ὁ κυπριακὸς ἐθνικός ὕμνος εἶναι ὁ ἐλληνικός!), σάν οἱ Τουρκοκύπριοι νά μὴν ὑπάρχουν πιά ἢ νά μὴν ὑπῆρξαν ποτέ.

ΑΣ ΕΠΙΣΤΡΕΨΟΥΜΕ ΟΜΩΣ καὶ πάλι στίς συνομιλίες. Σὲ αὐτές οἱ δύο συνομιλητὲς σκόνταψαν κυρίως στὸ θέμα τῆς κυριαρχίας καὶ σὲ κάτι πού ἄπτεται τῆς ἀναγνώρισης, πού ὅπως εἶπαμε, ἀποτελεῖ κἀριον ἐμπόδιο στὴν ἐπίλυση τοῦ Κυπριακοῦ μέχρι σήμερον: τὸ κατὰ πόσον τὸ κράτος πού θά προκύψει θά εἶναι νέο – ὑπὸ τὴν ἔννοια ἐνός «νέου συνεταιρισμοῦ» ὅπως λέει ὁ Ντενκτάς – ἢ ἡ συνέχεια τοῦ προηγουμένου μὲ τὴν προσθήκη τῶν Τουρκοκυπρίων, ὅπως ἐπιμένουν οἱ Ἑλληνοκύπριοι.

Καὶ τὰ δύο θέματα ὅμως θά μπορούσαν νά βροῦν λύσεις. Τὸ θέμα τῆς κυριαρχίας μὲ μία διεθνή κυριαρχία, ἀλλὰ δύο ἐσωτερικὲς κυριαρχίες ὑπὸ τὴν ἔννοια (α) ὅτι τὰ δύο μέρη τῆς Κύπρου εἶναι ἰσότητα (π.χ. Βέλγιο, Τανζανία ἢ πρῶην Τσεχοσλοβακία) καὶ (β) καθὲ κοινότητα (ὁμοσπονδο τμήμα) κυριαρχεῖ στὰ τοῦ οἴκου της (ἐν εἴδει «ἐσωτερικῆς κυριαρχίας») μὲ ἐξαίρεση, ἐννοεῖται, τὰ θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἐξωτερικῆς ἀμυνας τῆς χώρας, κεντρικῆς τράπεζας/οικονομίας, φορολογίας, τὰ περιβαλλοντικά καὶ ὀρισμένα ἄλλα. Θά κινεῖται ἐσωτερικά μὲ ὄρους μίας σχετικῆς χαλαρῆς ὁμοσπονδίας, ὅπως ὁ Καναδᾶς ἢ ἡ Ἑλβετία. Ὅσο γιὰ τὸ διάδοχο κράτος ἢ τὴν «παρθενογένεση»,

είναι προφανές ότι το κράτος στην ουσία θα είναι νέο, μιάς και η Κυπριακή Δημοκρατία ως κράτος δύο κοινοτήτων δεν υπάρχει από το τέλος του 1963. Από την άλλη δεν μπορεί παρά να είναι διάδοχο κράτος με βάση το Διεθνές Δίκαιο, όπως π.χ. η Ρωσία σε σχέση με την ΕΣΣΔ.

Σε τελική ανάλυση αυτό που απασχολεί τους περισσότερους Τουρκοκυπρίους δεν είναι τόσο η κυριαρχία καθεαυτή (υπό την έννοια της εξωτερικής κυριαρχίας-ανεξαρτησίας) αλλά αυτό που θα λέγαμε «έσωτερική κυριαρχία», τό να είναι δηλαδή ο καθένας «κύριος στα του οίκου του». Επιζητούν, όχι αδικαιολόγητα, να εδραιωθεί ισότητα και αλληλοσεβασμός μεταξύ των δύο όμοσπονδών τμημάτων που να εξασφαλίζει την ασφάλεια και την οικονομική και πολιτισμική επιβίωση και ανάπτυξη και των δύο κοινοτήτων του νησιού.

Στό πλέγμα επίλυση-ένταξη υπάρχουν διάφορες σεναρία που κυκλοφορούν, όπως η επίλυση-ένταξη (μέ επίλυση πρώτα ή ταυτόχρονα και τά δύο), ή ένταξη χωρίς επίλυση, ή ένταξη με άνοιξη την επίλυση για αργότερα – τό γνωστό ως «γερμανικό μοντέλο» – ή μη επίλυση που θα ναυαγήσει την ένταξη κ.λπ.

Θά σταθώ μόνο στο γερμανικό μοντέλο, δηλαδή ότι μπορεί να υπάρξει επίλυση και μετά την ένταξη στην ουσία της μισής Κύπρου. Η θέση αυτή, που είναι έννοια ελληνοκυπριακής και ελληνικής εμπνευσης, μάλλον υποδηλώνει ότι τελικά πίο σημαντικό πράγμα είναι η ένταξη από την επίλυση ή/και ύπονοι ότι δυστυχώς, επί του παρόντος, η επίλυση ρεαλιστικά δεν μπορεί να επιτευχθεί για διάφορους λόγους (λόγω αδιαλλαξίας Ντενκτάς, πολιτικής αβεβαιότητας στην Τουρκία, στενών χρονικών ορίων που τίθενται κ.λπ. Όσοσο μπορεί να υπάρξει και άλλη ευκαιρία. Στο άμεσο μέλλον θά μπορούσε τό δόρειο τμήμα να επαναδιαπραγματευθεί την επίλυση και ένωση του με την επίσημη Κύπρο, όπως η Ανατολική Γερμανία με τη Δυτική Γερμανία.

Όσοσο είναι πολύ δύσκολο να εφαρμοσθεί τό γερμανικό μοντέλο, διότι στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για ένα έθνος, τό οποιο σε μία ιστορική περίοδο δρέθηκε για πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους διχασμένο, όπως η Γερμανία ή η Κορέα. Μία μεταγενέστερη διαπραγμάτευση για ένωση των Τουρκοκυπρίων με την επίσημη Κύπρο θά ήταν έτεροβαρής και δυσμενής για τους τελευταίους, εφόσον ή μία πλευρά θά διέθετε την αϊγλή και την ισχύ μίας χώρας μέλους της ΕΕ ενώ ή άλλη θά ήταν μία αποσχιστική (δηλαδή παράνομη) οντότητα. Τό κύριο δηλαδή ζητούμενο, ή ισότητα και ο αλληλοσεβασμός των δύο πλευρών (που «έρχονται σε γάμου κοινωνία»), που αποτελεί και τόν διακαή πόθο των Τουρκοκυπρίων και τόν κύριο όρο για την επίλυση του Κυπριακού, θά έχει πληγεί ανεπανόρθωτα.

Κοντολογίς, μπορεί οι Έλληνοκύπριοι να έχουν την αίσθηση ότι τό «μπαλάκι» βρίσκεται αποκλειστικά στην πλευρά του Ντενκτάς και της Τουρκίας που πρέ-

ζονται άφορητα από την «τρίπλα» της ΕΕ (έλληνικής κυρίως εμπνευσης από τό 1995). Επιπλέον μπορεί να έχουν την αίσθηση ότι εκείνοι, από την πλευρά τους, έχουν την πολυτέλεια να βρίσκονται έτσι σε win-win κατάσταση ότι και να γίνει: κερδισμένοι αν επέλθει επίλυση μαζί με ένταξη και πάλι κερδισμένοι χωρίς επίλυση, μιά και ή ένταξη είναι σχεδόν εξασφαλισμένη. Όσοσο, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, τά πράγματα είναι λίγο διαφορετικά και πίο σύνθετα. Αν ή ελληνοκυπριακή πλευρά δεν επιδείξει ευλυγισία κινδυνεύει να αυτοπαγιδευθεί για μία ακόμη φορά, όπως συνέβη τόσες φορές από τό 1964 και έπειτα. Και αυτή τή φορά μάλλον δεν θά υπάρχει δυνατότητα νέας ευκαιρίας ή, αν υπάρχει, θά αναγκαστεί να δεχθεί στο άμεσο μέλλον λύση χειρότερη από αυτή που εμφανίζεται στο προσκήνιο τώρα ως μέση λύση, της χαλαρής όμοσπονδίας. Παρεκτός αν ή ελληνοκυπριακή πλευρά έχει καταλήξει ότι, όπως και να έχουν τά πράγματα, προτιμότερος είναι ο τελικός χωρισμός, ή διχοτόμηση, αλλά δεν τό όμολογεί άνοιχτά για ευνόητους λόγους.

Καταλήγοντας, ήρθε και για τίς δύο κοινότητες στην Κύπρο ή στιγμή για τίς μεγάλες αποφάσεις. Οι Έλληνοκύπριοι είναι άραγε σήμερα έτοιμοι, στή μεγάλη τους πλειοψηφία να δεχθούν τους Τουρκοκυπρίους στο κράτος τους ως ισότιμους (αν και ουσιαστικά άσθενέστερους και λιγότερους) συνεταιρίζους (έστω ως junior partners) ή όχι; Μήπως προτιμούν να μείνουν μόνοι, με τόν ελληνικό έθνικό ύμνο, την ελληνική ή παραλλαγή της ελληνικής σημαίας γιατί τό να συμβιώνουν και να συγχρωτίζονται με τους Τουρκοκυπρίους τους είναι άβάστακτο (δέν θέλουν να βλέπουν «Τούρκους ούτε ζωγραφιστούς»); Οι Τουρκοκύπριοι πάλι μπορούν να απαλλαγούν από τή μόνιμη καχυποψία τους για τους δαμόνιους και «καταφερτζήδες» Έλληνοκυπρίους και να συμβάλουν έποικοδομητικά στην έδραίωση ενός κράτους λειτουργικού και άποτελεσματικού ή προτιμούν να μείνουν μόνοι μέσα στην όχι και τόσο εύπλαχη άγκάλη της «μητέρας πατρίδας»;

Σε τελική ανάλυση ισχύει ή ρήση του Ούλπιανού «ότι ούδείς δύναται να βρίσκεται σε κοινότητα με κάποιον άλλο χωρίς τή θέληση του». Δύο που κατά βάθος δέν συμπαθούν και δέν εκτιμούν ο ένας τόν άλλο, και πολύ περισσότερο δύο όρκισμένοι έχθροί, δέν είναι δυνατόν να ζήσουν ευτυχισμένοι στο ίδιο σπίτι, όποιο και να είναι τό οικονομικό ή άλλο δέλεαρ της συμβίωσης. Επιπλέον, όποιαδήποτε λύση και ειδικά ή λύση του ενός κράτους άπαιτεί τή σύμφωνη γνώμη όχι μίας όριακής πλειοψηφίας από ανάγκη, αλλά της συντριπτικής πλειοψηφίας του 70% και άνω και από τίς δύο πλευρές. Άλλιώς ή λύση θά είναι εφήμερη και θά τορπιλιστεί από τους αδιάλλακτους άμφοτέρων των πλευρών (σαν σε μυστική συμφωνία μεταξύ τους), όπως συμβαίνει με τραγικό σήμερα τρόπο στή σύγκρουση Ισραήλ-Παλαιστινίων παρά την ιστορική συμφωνία του Όσλο.

ΕΘΝΙΚΟΙ ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΣΤΙΣ ΜΗ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

Τό παράδειγμα τῶν Ἀρβανιτῶν καί τῶν Βλάχων

τοῦ Λάμπρου Μπαλτσιώτη

Η ΕΙΣΔΟΧΗ ΤΩΝ ΑΡΒΑΝΙΤΩΝ¹ καί τῶν Βλάχων στό ἑλληνικό ἔθνικό κράτος ἀλλά καί στήν ἔθνική γενεαλογία δέν εἶναι πανομοιότυπη, μάλιστα διαφέρει σημαντικά. Οἱ πρῶτοι ἐντάσσονται ὅλοι – κάτι ιδιαίτερα σημαντικό – στά ὅρια τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ κράτους, χωρίς νά γειτνιάζουν μέ πληθυσμούς πού μιλοῦν τήν ἴδια γλώσσα, ἔστω καί μουσουλμανικῆς θρησκείας, σέ μιὰ περίοδο κατά τήν ὁποία ὁ ἀλβανικός ἔθνικισμός δέν ἔχει κάνει ἀκόμα τήν ἐμφάνισή του. Μάλιστα ἡ ἀριθμητική τους δύναμη στό Ἑλληνικό Βασίλειο εἶναι σημαντική, ἀφοῦ ἀποτελοῦν σαφῶς πάνω ἀπό τό ἓνα πέμπτο τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ του. Ὡς ἐπαναστατήσαντες ντόπιοι ὀρθόδοξοι, πού ἄλλωστε εἶναι συνιστώσα τοῦ ἔθνους, ὄχι μόνο δέν τοῦς ἀμφισβητεῖται ὁ τίτλος τοῦ Ἑλληνα, ἀλλά λόγω καί τῆς παρακαμῆς τῆς Ὑδρας καί τῶν Σπετσῶν – ἀλλά καί τοῦ Κρανιδιοῦ καί τοῦ Πόρου, ἐμπορικῶν κέντρων στήν ἀπέναντι πελοποννησιακή ἀκτὴ –, οἱ Ἀρβανίτες ἀπό αὐτές κυρίως τίς περιοχές στρέφονται καί ἐπανδρώνουν τόν κρατικό μηχανισμό, ἔχοντας μεγάλη παρουσία στίς πολιτικές, στρατιωτικές καί διοικητικές ἐλίτ μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα.²

Οἱ Βλάχοι ἀντίθετα, εἰσέρχονται στό ἑλληνικό κράτος σταδιακά: τό 1881 καί τό 1912-1913. Καί στίς δύο περιπτώσεις αὐτό συμβαίνει ὅταν οἱ ἀνταγωνιστι-

κοί ἔθνικισμοί ἔχουν ἐμφανιστεῖ στά Βαλκάνια, ὁ δέ ἑλληνορουμανικός ἀνταγωνισμός γιά τόν προσεταιρισμό τῶν Βλάχων βρίσκεται ἤδη σέ ἐξέλιξη. Ἐνα σημαντικό τμήμα τῶν Βλάχων κατοικεῖ στά ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τοῦ 1913, ἀλλά ἓνα ἐπίσης σημαντικό βρίσκεται ἐκτός αὐτοῦ. Μάλιστα συμμετέχει ἐνεργά στίς ἐλίτ πού ἔχουν διαμορφωθεῖ ἢ διαμορφώνονται στή Σερβία καί στήν Ἀλβανία. Ἐνας ἰσχυρός πυρήνας πού κατοικεῖ (πλέον) στή Ρουμανία, ὅπως βέβαια καί στήν Ἑλλάδα, συμμετέχει ἐπίσης στίς ἐλίτ τῶν χωρῶν αὐτῶν. Ἡ σημασία τοῦ προσεταιρισμοῦ, ὄχι μόνο τοῦ ἀστικοῦ βλάχικου πληθυσμοῦ, ἀλλά καί τῶν ἀγροτοκτηνοτροφικῶν ἐγκαταστάσεων, εἶχε βαρύνουσα σημασία γιά τήν ἑλληνική πολιτική στή Μακεδονία, ἀφοῦ ἐπρόκειτο γιά πληθυσμό πού μπορούσε νά

1. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται μόνο γιά τοῦς ἱστορικά ἀλβανόφωνους πληθυσμούς τῆς Νότιας Ἑλλάδας.

2. Ἄν δέ συνυπολογίσουμε καί τοῦς Σουλιῶτες, ἀλβανόφωνους χριστιανούς Τσαμηδες, ἡ συνολική παρουσία σέ αὐτές τίς ἐλίτ τῶν Ἀρβανιτῶν – σύμφωνα μέ τήν καθομιλουμένη γλώσσα τῆς ἐποχῆς, ἢ τῶν Ἀλβανῶν σύμφωνα μέ τήν ἀντίστοιχη λόγια – ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο.

βοηθήσει τις ελληνικές διεκδικήσεις εν μέσω συμπαγούς ολαβοφωνίας και διαμάχης έξαρχικών-πατριαρχικών, αλλά και να έπεκτεινει σημαντικά τα ορθόδοξα-ελληνικά έρεισμάτα στη σημερινή Νότια Άλβανία.

Η εμφάνιση του άλβανικού εθνικισμού, αλλά και η νομιμοποίηση του συμπαγούς άλβανικού πληθυσμού, των Άρβανιτών, στο νεοσύστατο κράτος έχουν, από τα μέσα του 19ου αιώνα, αλλά έντονοτερα πριν (και δέκα μετὰ) τό συνέδριο του Βερολίνου, προσδώσει σημαντική βαρύτητα στις πελασγικές και ιλλυρικές θεωρίες που είχαν εμφανιστεί στην Ευρώπη και έκαναν λόγο για αδελφούς καταγωγικά λαούς. Τίς θεωρίες αυτές όχι μόνο αναπτύσσουν οι Έλληνες, στίς όποιες απονέμουν προνομαχική θέση στην ιστορική αφήγηση των ιστορικών, αλλά τίς ενσωματώνει και ο άλβανικός εθνικισμός, ο οποίος στό όνομά τους βρίσκει γερό έδαφος να στήσει τούς δικούς του μύθους, βασικούς μέχρι και σήμερα στην Άλβανία, περί αρχαίου και γηγενούς άλβανικού έθνους. Στο μεγάλο μηχανισμό προπαγάνδας που αναπτύσσεται κυρίως από τή δεκαετία του 1870 μέχρι τήν ίδρυση του άλβανικού κράτους (αλλά ακόμη και στόν Μεσοπόλεμο), ή κοινή αυτή άπώτερη καταγωγή και ή κοινή άπώτερη γλώσσα (μέσω των πελασγικών και ιλλυρικών μυθευμάτων) αποτελούν τά κυριότερα όπλα προσέγγισης και προσεταιρισμού του άλβανικού (έκτός συνόρων) πληθυσμού – κάθε θρησκευματος –, πολιτική που στοχεύει ακόμη και στην ίδρυση κοινού έλληνοαλβανικού κράτους και μέσω αυτής στην άπορρόφηση του άλβανικού στοιχείου. Σέ αυτή τήν έκστρατεία οι κρατικοί μηχανισμοί – μέ τήν ευρύτερη δυνατή έννοια – χρησιμοποιούν ιδιαίτερα τούς Άρβανίτες του Έλληνικού Βασιλείου για να πείσουν τούς «αδελφούς» τους πόσο Έλληνες ή κοντά στούς Έλληνες είναι. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ή θεμελιακή θέση των Άρβανιτών στην συγκρότηση του ελληνικού έθνους, όπως αυτή ιστοριογραφήθηκε μέσα από τή συγκρότηση του ελληνικού κράτους, ποτέ δέν άμφισβητήθηκε.

Αντίθετα οι καταγωγικές και οι αντίστοιχες τόν 19ο αιώνα γλωσσολογικές θεωρίες, καθώς και ή ρουμανική έμπλοκή σέ αυτές – και σέ ένα βαθμό και των ίδιων των Βλάχων τής διασποράς –, δέν επιτρέπουν τή φυλετική μόνο προσέγγιση και τή μέσω αυτής ένταξη των Βλάχων στό ελληνικό έθνος. Έδω χρησιμοποιείται από τούς Έλληνες περισσότερο ή θεωρία τής άρμονικής και μακροαίωσης συγκατοίκησης και των «φώτων του ελληνισμού και του πολιτισμού». Μιά σειρά θεωριών έχουν αναπτυχθεί κατά τόν 19ο αιώνα από Ευρωπαίους, Έλληνες, Ρουμάνους και Βλάχους, διαφοροποιούμενες μεταξύ τους σέ σχέση μέ τήν καταγωγή, ενώ τό προφανές τής λατινικότητας τής γλώσσας απαγορεύει τή άμεση τουλάχιστον συσχετίσή της μέ τήν ελληνική. Η πολιτικοποίηση τής καταγωγής έντείνει τή διαμάχη γύρω από αυτή: πιθανολογούμε ότι υπάρχουν γύρω στίς 3000 τίτλοι σχετικά μέ τήν καταγωγή

ή και τήν καταγωγή των Βλάχων. Μόλις τό 1939 ο Άντώνιος Κεραμόπουλος θά αναλάβει να «άποκαταστήσει» πλήρως τούς Βλάχους: κατάγονται από έκλατινισμένους όρεισίβιους Έλληνες. Τόν ίδιο στόχο έξυπηρετεί και τό έργο του κατοχικού νομάρχη Κοζάνης Άθανασίου Χρυσόχου, εκδομένο από τήν Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών τό 1942.³ Μέχρι τότε ή καταγωγική σχέση μέ τούς Έλληνες δέν άποτελεί τό ισχυρό όπλο τής ελληνικής προπαγάνδας, αν και οι θεωρίες περί Ρωμαίων στρατιωτών που άναμείχθηκαν μέ τόν ντόπιο (έννοείται ελληνικό) πληθυσμό κυκλοφορούν από τόν 19ο αιώνα, ο δέ Κούμας τό 1832 αναφέρεται σέ έκλατινισμό των έντοπίων. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι ακόμη και ο «λαϊκός» προπαγανδιστής του ελληνικού έπεκτατισμού Πασχίδης τό 1879, ενώ χρησιμοποιεί τό καταγωγικό σχήμα για τούς Άλβανούς, για τούς Βλάχους άρκεϊται στό πολιτισμικό.

Τό κλείσιμο των συνόρων μέ τήν Άλβανία, τή Γιουγκοσλαβία (παρ' όλες τίς διακυμάνσεις) και τή Βουλγαρία μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και ή άλλαγή τής πολιτικής κατάστασης στην Ρουμανία – πέρα από τό κλείσιμο των συνόρων – διευκολύνουν σημαντικά τίς ελληνικές επιδιώξεις. Η άποσίωση και ή άπόκρυψη κάθε γλωσσικής έτερότητας μετεμφυλιακά στην Ελλάδα συνιστά πολιτική μέ ιδιαίτερος άκαμπα χαρακτηριστικά. Οι ολαβόφωνοι τής Μακεδονίας είναι οι μόνοι που έρχονται μαζικά σέ ρήξη μέ τό ελληνικό κράτος, συμπράττοντας σέ μερικές περιοχές μέ τίς βουλγαρικές δυνάμεις, αλλά και έντασσόμενοι σέ άλλες, αλλά και στίς ίδιες, στόν Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας. «Χρεώνονται» ως έκ τούτου σημαντικό μερίδιο από τούς λόγους που όδήγησαν σέ αυτή τήν πολιτική, και είναι έπόμενο ή άπόλυτη άπόκρυψη να άφορά τή ολαβοφωνία. Όμως ούτε τό έπεισόδιο των Βλάχων μέ τό «Κράτος τής Πίνδου», ούτε και ή έθνοκάθαρση (οι σφαγές και ή εκδίωξη) των μουσουλμάνων Τσάμηδων είναι άμοιρες στην δημιουργία και κατίσχυση αυτής τής πολιτικής, μέ τήν έννοια ότι έκτός του κράτους, μετά τόν Πόλεμο οι ίδιες οι ολαβόφωνες, οι βλαχόφωνες, και οι χριστιανικές αλβανόφωνες κοινότητες τής Ηπείρου έν μέρει συμμετέχουν ή δέν άντιτίθενται σέ αυτή τήν πολιτική. Πολιτική που διευκολύνεται για τούς μέν Άρβανίτες και τούς αλβανόφωνους χριστιανούς Τσάμηδες από τήν πλήρη άπουσία τής Άλβανίας, για τούς δέ Βλάχους από τήν αναγκαστική διακοπή των σχέσεων, ακόμη και σέ οικγενειακό επίπεδο, μεταξύ των Βλάχων τής Ελλάδας και αυτών τής Άλβανίας, τής Ρουμανίας – οι όποιοι στό

3. Οι Βλάχοι τής Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Ηπείρου, Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη 2, Δημοσιεύματα τής Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1942, κείμενο 16 σελίδων γραμμένο στην δημοτική, για προφανείς προπαγανδιστικούς λόγους.

μεγαλύτερο ποσοστό τους προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα —, τῆς τότε Ὀμόσπονδης Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο αὐτῶν τῆς Βουλγαρίας. Κατὰ ἓναν τρόπο ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐπικάθεται σὲ αὐτό πού ὁ Τάσος Χριστίδης ὀνομάζει «ἐξαιρετικά ἄκαμπτη ἐκδοχὴ γλωσσικοῦ προτύπου-γλωσσικῆς ὁμοιογένειας», ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἑλληνικὴ γλωσσικὴ ἰδεολογία ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Ἡ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΜΥΘΩΝ, διαδικασία μακροχρόνια, πού συνήθως ἐμπεριέχει σημαντικὲς ἀντιφάσεις, τουλάχιστον κατὰ τὴν ἀρχικὴ διαδικασία τῆς, μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι στὴ μετεμφυλιακὴ Ἑλλάδα ἔχει ἤδη συντελεστεῖ. Μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ πυρῆνες αὐτοῦ πού θὰ ἀποκαλούσαμε ἐθνικοὶ μῦθοι ἢ οἱ κοντινὲς συνήθως σὲ αὐτοὺς ἐπινοημένους παραδόσεις διατηροῦν καὶ σήμερα τὴ σημασία τους, δηλαδή μποροῦμε νὰ τοὺς ἀναγνωρίσουμε ὡς τέτοιους, τουλάχιστον στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία.

Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς τελευταῖες τέσσερις δεκαετίες τέσσερα σημεῖα αἰχμῆς πού σχετίζονται μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς ἐθνικοὺς μῦθους, σὲ ὅλα σχεδόν τὰ ἔργα πού ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς Βλάχους καὶ τοὺς Ἀρβανίτες, καὶ συνολικά στὸν λόγο πού ἐκφέρεται γι' αὐτὲς τὶς ομάδες. Συνήθως τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς κατέχει προνομιακὴ καὶ κομβικὴ θέση. Τὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι ἀφενὸς αὐτό τῆς ἐντοπιότητος ἢ ἄλλως τῆς αὐτοχθονίας, τῆς ἀρχαίας καταγωγῆς καὶ τῆς ἀρχαιοελληνικῆς καταγωγῆς, ἀφοῦ ἀσχέτως τῶν «φύλων» πού ἀναφέρονται — πέραν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων —, π.χ. (ἀρχαῖοι) Μακεδόνες, Μολοσσοί, Ἰλλυριοὶ ἢ ὅ,τι ἄλλο, αὐτὰ μὲ κάποιον τρόπο περιέχονται στὴν εὐρύτερη κατηγορία «Ἀρχαῖοι Ἕλληνες». Ἀφετέρου ἡ ἀδιάσπαστη φυλετικὴ συνέχεια αὐτῶν τῶν πληθυσμῶν — κάτι τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται μὲ ἀπίθανα λογικὰ ἄλλατα στὴν περίπτωσι πού ὁ συγγραφέας δέχεται τὴν κάθοδο τῶν Ἀλβανῶν —, καὶ ἡ συνακόλουθη παντοτινὴ ἑλληνικότητά τους μέχρι τὶς μέρες μας.

Μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη κατασκευὴ καὶ ἐκφορὰ τῶν ἐθνικῶν μῦθων τῶν ομάδων πού δὲν μιᾶνε ἱστορικά τὴν ἐπίσημη κρατικὴ γλώσσα συμπληρωματικούς ἐθνικούς μῦθους, ἀφοῦ καθίστανται ἀπαραίτητοι ὄχι μόνο γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ομάδες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία συνολικά. Μερικὰ χαρακτηριστικά τους, μελετώντας τὶς ἀρβανίτικες καὶ βλάχικες κοινότητες, θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε στὴ συνέχεια.

Παρόλο πού ἡ διαπλοκὴ καὶ ἡ ἀνατροφοδότηση μετὰξὺ τους καθιστᾶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὴ χάραξη ὁρίων δυσδιάκριτη, μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἔχουμε διαφορετικὲς πηγὲς ἐκφορᾶς λόγου οἱ ὁποῖες ἀναπλάθουν καὶ διοχετεύουν τοὺς συμπληρωματικούς ἐθνικούς μῦθους καὶ τὶς ἱστορικές κατασκευές πού θὰ

συζητήσουμε στὴ συνέχεια. Πέρα ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς κοινότητες καὶ τὸν λόγο πού ἀναπτύσσουν, ἰδιαίτερη ομάδα συνιστοῦν οἱ τοπικὲς ἐλίτ, ὅπως κυρίως ἐκφράζονται ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς λόγιους, καὶ οἱ ὁποῖες ὄχι μόνο δέχονται ἐρεθίσματα ἀπὸ τὶς κοινότητες ἀλλὰ ἀπευθύνονται ἀποκλειστικά σὲ αὐτὲς. Μιὰ δεύτερη ομάδα εἶναι αὐτὴ τῶν ἀσχολούμενων μὲ τὰ σχετικὰ ζητήματα, πού ἂν καὶ προέρχονται ἀπὸ τὶς κοινότητες ὁ λόγος τους δὲν ἀπευθύνεται στίς τοπικὲς κοινωνίες, ἀλλὰ στὴν κοινότητα συνολικά, ἀλλὰ καὶ ἐκτός αὐτῆς. Μιὰ τρίτη ομάδα εἶναι αὐτὴ πού εἴτε προέρχεται ἀπὸ τὶς κοινότητες, εἴτε ἀπὸ διανοούμενους στίς παρυφῆς τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος, οἱ ὁποῖοι ἀναλαμβάνουν ἐργολαβικὰ τὴ συγγραφὴ καὶ διάδοσι τῶν ὀρθῶν ἐθνικὰ μορφῶν αὐτῶν τῶν μῦθων. Ἡ κατηγοριοποίησι αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ συγκεράσει ὅσο τὸ δυνατόν τὶς διαφοροποιήσεις κατηγοριοποίησι μεταξύ Βλάχων καὶ Ἀρβανιτῶν.

ΜΟΝΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1960 ἀρχίζει ἡ ἐξαιρετικὰ δειλὴ ἐμφάνισι ἐκδόσεων σχετικὰ μὲ τοὺς Ἀρβανίτες καὶ τὴ γλώσσα τους, τὰ ἀρβανίτικα (μόνο τῆς Νότιας Ἑλλάδας καὶ καθόλου τὰ ἀλβανικά τῆς Ἡπείρου) καὶ τοὺς Βλάχους καὶ τὰ βλάχικα, δηλαδή ἡ δημόσια παρουσία ὑποκειμένων καὶ γλώσσας. Στοχεύουν περισσότερο στὰ σχετικὰ ἀνώτερα μορφωτικὰ στρώματα, εἴτε προέρχονται ἀπὸ τὶς κοινότητες εἴτε ὄχι. Μοναδικὸ στό περιεχόμενό του βιβλίον πού ἐμφανίζεται τότε, τὸ 1960, εἶναι αὐτό τοῦ ἀρχιτέκτονα καὶ διανοούμενου Κώστα Μπίρη μὲ τὸν ἀπόλυτα χαρακτηριστικὸ τίτλο «Ἀρβανίτες. Οἱ Δωριεῖς τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ». Τὸ βιβλίον πού προσπαθεῖ νὰ ἐξετάσει σὲ ὅλον τὸν ἱστορικὸ χρόνο τὴν πορεία τῶν Ἀρβανιτῶν, μὲ ἀναφορὰ σὲ κάθε περιοχὴ πού μιλιέται ἡ γλώσσα, προσφέρει στὴν ἑλληνικὴ «ἐθνικὴ ἱστορία» μιὰ θέση στοὺς Ἀρβανίτες (τῆς Νότιας Ἑλλάδας). Μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἐθνικὴ γενεαλογία ξεχνώντας τὴ διαφορετικότητά τους, ἀφοῦ ἄλλωστε ἡ γλώσσα, κατεξοχὴν διαφοροποιητικὸ στοιχεῖο, τότε πού γράφεται τὸ ἔργο ἔχει ἀρχίσει νὰ ὑποχωρεῖ. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ βιβλίου συνίσταται στὸ ὅτι προσδίδει ἑλληνικότητα (καὶ ἀρχαιότητα) μὲσφ τῆς προφανοῦς μεταφορᾶς τοῦ μοντέλου. Παρόλα αὐτὰ, τὸ σχῆμα, ἂν καὶ προσφέρει ἀρχαιοελληνικὴ καταγωγὴ — πέραν τοῦ μεταφορικοῦ μοντέλου —, παρουσία τὸν Μεσαίωνα καὶ ἰσχυρὴ θέση στὴν Ἐπανάστασι τοῦ '21, ἰσχυρότατη θὰ ἔλεγα, δὲν μπορεῖ νὰ καλύψει τὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ομά-

4. Ἐνα ἀκραῖο τέτοιο παράδειγμα βρίσκουμε στὴ Μαρία Μιχαήλ-Δέδε: καταγόμενοι ἀπὸ τὸν ἴδιο τόπο οἱ Ἀρβανίτες εἶναι Ἕλληνες ἐνῶ οἱ Ἀλβανοὶ δὲν εἶναι, γιατί πέραν τῶν ἄλλων, οἱ δεῦτεροι ἦταν αὐτοὶ πού εἶχαν ἐξισλαμιστεῖ.

δας σέ σχέση μέ τήν κάθε φορά τοπικότητά της. Έδώ πρέπει νά αναφερθοῦμε σέ ένα σημαντικό ζήτημα, πού αναδεικνύεται μέ τήν εμφάνιση ἐκδόσεων πού ἀφοροῦν Βλάχους καί Ἀρβανίτες, δηλαδή κυρίως τῶν ἱστοριῶν τῶν χωριῶν, εμφάνιση πού λαμβάνει χώρα μετά τή μεταπολίτευση καί ἐκρήγνυται τή δεκαετία τοῦ 1980. Οἱ τοπικές κοινότητες ἀντιλαμβάνονται αὐτή τήν ἀδιάσπαστη συνέχεια τοῦ ἔθνους σέ τοπικό ἐπίπεδο, γιατί μόνο ἔτσι μποροῦσαν καί μποροῦν νά τήν κάνουν κτῆμα τους, νά τήν οἰκειοποιηθοῦν, κάτι πού οἱ τοπικοί λόγιοι, ὡς μέλη περισσότερο τῆς κοινότητας, παρά ὡς ἐνσυνείδητοι χαρακτες ἐθνικῆς ιδεολογίας εἶχαν ἤδη «ἀντιληφθεῖ» καί μέχρι σήμερα ἔτσι πράττουν, κάτι πού προφανῶς δέν ἰσχύει μόνο γιά τίς ἑτερόγλωσσες ὁμάδες. Μόνο μέσω τοῦ τοπικοῦ ἐνωματώνονται στόν ἐπικρατειακό ἐθνικό κορμό, παρατηρεῖται δηλαδή μιᾶ ἀντιστροφή: ὄχι μόνο οἱ Ἀρβανίτες τῆς Βοιωτίας πρωταγωνιστοῦν στό στήσιμο τοῦ μνημείου γιά τούς Θεσπιεῖς στίς Θερμοπύλες, ἀλλά εἶναι καταπληκτικό πῶς οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν γύρω ἀπό τίς Πλαταιές ἀναφέρονται «στή μάχη πού δῶσαν οἱ δικοί μας ἐδῶ», ἀκόμη καί ἂν δέχονται τήν κάθοδό τους ἀπό τήν Ἀλβανία. Πρέπει ἀπό τήν ἄλλη νά σημειωθεῖ ὅτι μερικές φορές ἀρκεῖ μόνο ἡ ἐνδοξη ἀφειρηρία, ὅμοια στίς περισσότερες περιπτώσεις στά γειτονικά – ἢ λιγότερο γειτονικά – ἑλληνόφωνα χωριά. Γιά τούς Ἀρβανίτες αὐτό ἦταν εὐκολο ἀφοῦ κατοικοῦσαν σέ περιοχές πού πρωταγωνιστοῦν στήν «ἐθνική “ἀρχαία” ἱστορία». Ἔτσι ἀκόμη καί ἂν οἱ συγγραφεῖς, τῆς κάθε ὁμάδας, δέχονται τήν κάθοδο τῶν Ἀλβανῶν, μέ ἀριστοτεχνικό πολλές φορές τρόπο τήν ὑποτάσσουν στήν ἐντοπιότητα καί τήν ἀρχαιότητα εἴτε μέσω τῆς κατασκευῆς τῆς μικρῆς μετανάστευσης πού συναντήθηκε μέ πολυπληθῆ ντόπιο πληθυσμό καί τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἄλλης γλώσσας, εἴτε μέσω τῆς ἀρχαιοελληνικῆς – ἢ κάτι παρεμφερές –, καταγωγῆς τῶν Ἀλβανῶν ἢ Ἀρβανιτῶν ἢ Βορειοηπειρωτῶν στούς τόπους καταγωγῆς, στήν ...ἐλληνικότατη «Βόρειο Ἠπειρο», εἴτε ἀκόμη μέσω τοῦ ἐκπληκτικῆς εὐρηματικότητας ἱστορήματος τῆς ἀρχικῆς μετακίνησης πληθυσμῶν ἀπό τό Νότο πρὸς τόν Βορρά... καί πάλι πίσω.

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΒΛΑΧΟΥΣ ἡ τοπικότητα σέ σχέση μέ τό ὅλον ἔθνος τίθεται ἀρκετά διαφορετικά. Οἱ ὄρεινές, καλούμενες μητροπολιτικές ἐγκαταστάσεις, συνήθως δέν ἔχουν ἐνδοξο ἀπώτερο παρελθόν καί ἀρχαιολογικά εὐρήματα. Οἱ ἀναφορές τῶν Βλάχων γίνονται σέ σχέση μέ αὐτές, γιά λόγους πού ἐκφεύγουν αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης, καί ὄχι μέ τίς κάθε φορά νεότερες ἐκτός ὄρεινῶν ζωνῶν. Σέ αὐτή τήν περίπτωση ἡ σύνδεση μέ τή τοπικότητα περνάει λιγότερο διαμέσου τοῦ ἀρχαίου ἐνδοξο παρελθόντος. Εἴτε χρησιμοποιεῖται μιᾶ πολύ εὐρύτερη περιοχή πού περιλαμβάνει τόν οἰκισμό ἢ τήν μικρότερη περιοχή, εἴτε προτάσσεται τό εὐγενές τῆς

πρώιμης βλάχικης ἀστικοποίησης καί ἡ σχέση τῆς μέ τόν οἰκισμό ἢ τήν περιοχή:⁵ «Ὅταν ἐμεῖς εἶχαμε βάρονους καί τραπεζίτες στή Βιέννη ἐσεῖς κοιμόσαστε στά ἄχυρα», εἶναι ένα κλασικό καί ἐπαναλαμβανόμενο σχετικό μοτίβο.

Τό 1964 ἐκδίδεται στή Θεσσαλονίκη τό βιβλίο τοῦ Τηλέμαχου Κουτσογιάννη ἀπό τό Κρούσοβο, *Περί τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν Χωρῶν, Ἀ΄ Συμβολή εἰς τήν ἔρευναν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσόβλαχων*,⁶ ἕνα ἀμιγῶς προπαγανδιστικό βιβλίο. Παρόλο πού δέν ἔχω κάνει ιδιαίτερη ἔρευνα γιά τή διάδοση τοῦ βιβλίου, μποροῦμε ἀπό τίς ἀναφορές σέ αὐτό στή μεταγενέστερη βιβλιογραφία νά ἰσχυριστοῦμε βάσιμα ὅτι τό βιβλίο ἔτυχε σημαντικῆς διάδοσης στίς ἐλίτ, καί στίς τοπικές, τῶν κοινοτήτων. Στό βιβλίο ἐμφανίζονται ὅλα τά ιδεολογήματα πού συνοδεύουν τίς μὴ ἑλληνόφωνες κοινότητες καί ἐκπορευοῦνται ὄχι τόσο ἀπό τό ἐπίσημο κράτος πού σιωπᾶ καί ἀποκρύπτει, ὅσο ἀπό ἡμεπίσημους μηχανισμούς του, εἴτε εἶναι ὀργανικοί διανοούμενοι, εἴτε τοπικοί λόγιοι, εἴτε τμήματα τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητας, εἴτε ἰδρύματα, σύλλογοι ἢ ὅ,τι ἄλλο.

ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΔΙΚΩΝ ΤΟΥΣ, συμπληρωματικῶν ἐθνικῶν μύθων τῶν Ἀρβανιτῶν καί τῶν Βλάχων ἐμφανίζεται μιᾶ κοινότητα, ἡ κάθε φορά μὴ ἑλληνόφωνη, ἢ τό τμήμα τῆς πού κατοικεῖ στήν συγκεκριμένη περιοχή – διαφοροποιούμενο ἐνδεχομένως μέ αὐτόν τόν τρόπο ἀπό τήν ὑπόλοιπη ὁμάδα –,⁷ τό ὅποιο, ὄχι μόνο ἐμφανίζει τά ἀπαραίτητα χαρακτηριστικά ἐντοπιότητας, ἀρχαιότητας, ἀρχαιοελληνικῆς καταγωγῆς, συνέχειας, ἀλλά μάλιστα τά ἔχει περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους Ἕλληνες. Τό μοτίβο αὐτό ἐπαναλαμβάνεται στήν περίοδο πού ἐξετάζουμε, μερικές φορές, κουραστικά: «Διότι οἱ Κουτσόβλαχοι εἶναι αὐτόχθονες κάτοικοι [...] ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὑποστάντες εἰς μικρότερον, συγκριτικῶς πρὸς τούς ἄλλους Ἕλληνας, βαθμόν τήν ἐκ τῆς ἐπιμεξίας ἀλλοίωσιν τοῦ γένους αὐτῶν καί λόγῳ συνθηκῶν καί λόγῳ ἀυστηρῶν ἐνδοφυλετικῶν ἀρχῶν».⁸ Ἡ μπορεῖ νά εἶναι πιό ἀρχαῖοι ἀπό τούς ἀρχαίους, ὅπως στό βιβλίο τοῦ Δημήτρη Στεργίου, *Τά βλάχικα ἔθιμα τῆς Παλαιομάννας μέ*

5. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια δέν πρέπει νά μᾶς ξενίζει ἡ σχεδόν πλήρης ἀπουσία βιβλίων ἢ ἄλλων ἀναφορῶν σχετικά μέ ἀρβανιτοβλάχικες ἐγκαταστάσεις καί τήν ἱστορία αὐτῶν τῶν κοινοτήτων.

6. Ἐθνική Βιβλιοθήκη 22, Δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

7. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφοροποίησης καταγωγῆς καί ἱστορίας ἀκόμη καί ἀπό τά κοντινά ἀρβανιτοχώρια εἶναι τό βιβλίο τοῦ ἱερέα Ἡλία γιά τό Μαρκόπουλο Μεσογαίας, ἐκδομένο τό 1993.

8. Κουτσογιάννης, ὄπ. παρ., σ. 14.

ἀρχαιοελληνικές ρίζες,⁹ όπου εκτός των ἐθίμων περιέχεται λεξιλόγιο όπου βλάχικες λέξεις δὲν ἐμφανίζονται μόνο ὡς ὀμηρικές καὶ ἀρχαιοελληνικές, ἀλλὰ καὶ ὡς ...μυκηναϊκές.¹⁰ Ἡ λογικὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ φτάσει μέχρι τὴν ἀντιστροφή τοῦ στίγματος: στὴν εἰσαγωγή τοῦ καθηγητῆ Ν.Κ. Μουτσόπουλου στό βιβλίο τοῦ Ν. Μέρτζου, *Ἀρμάνοι-Βλάχοι*,¹¹ γράφεται: «Ὅλοι ὑπῆρξαμε Βλάχοι, γιατί εἴμαστε Ἕλληνες», κάποιοι δὲ λαοὶ «στὴν πλειονότητά τους εἶναι ἀπόγονοι αὐτόχθονος (πελασγικοῦ;) πληθυσμοῦ». Ἡ ὅπως ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1980 διακήρυττε καὶ ἔγραφε ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀρβανίτικου Συνδέσμου – ὁ ὁποῖος δραστηριοποιοῦνταν γιὰ τὴ διατήρηση τῆς γλώσσας – Ἀριστείδης Κόλλιας: «Γιὰ νὰ εἶσαι Ἕλληνας πρέπει νὰ εἶσαι Ἀρβανίτης».¹²

Ἀντίστοιχα δημιουργεῖται, ἢ στὴν περίπτωση τῶν Ἀρβανιτῶν ἀντιγράφεται ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα,¹³ μιά σειρά θεωριῶν, κατασκευῶν θὰ μπορούσαμε νὰ τίς ὀνομάσουμε, πού ἐπιδιώκουν τὴν πρόδοση γοήτρου στὴν παρακατιανὴ γλώσσα, καὶ μέσω αὐτοῦ στὴν κοινότητα, ἀλλὰ ἀπευθύνονται καὶ στὴν ὑπόλοιπη κοινότητα. Οἱ κατασκευές αὐτές ὅμως ὀριοθετοῦνται σαφῶς μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἐθνικὴ προβολή, ἀκόμη καὶ ἂν ἐρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν «ἐθνικὴ ἱστορία». Μερικὲς θὰ μπορούσαμε νὰ τίς χαρακτηρίσουμε περιφερειακές κατασκευές: ὁ εὐεργετισμὸς γιὰ παράδειγμα, ἄσχετα ἀπὸ τὴ μητρικὴ γλώσσα τῶν εὐεργετῶν (βλάχικη ἢ ἀλβανικὴ ἢ ὁποῖα ἀποκρύπτεται) καὶ τὴν ἱστορικὴ διάσταση τοῦ φαινομένου, ἀποτελεῖ σημαντικὴ συνιστώσα στὴ διαμόρφωση μιᾶς θετικῆς βλάχικης εἰκόνας, ἀλλὰ καὶ ἐν τέλει αὐτοεικόνας. Ἄλλες θὰ μπορούσαμε νὰ τίς ὀνομάσουμε δομικές: μιὰ σημαντικὴ τέτοια εἶναι ἡ θεώρηση ὅτι ἡ ἀρβανίτικη καὶ ἡ βλάχικη γλώσσα εἶναι μιὰ μορφή τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, καὶ μάλιστα τῆς ἔνδοξης ἀρχαίας: «ἀρβανίτικη, μητέρα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, «πρωτογενὲς ἑλληνικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα»,¹⁴ «[ἡ] ὑπαρξὴ τοῦ κοινῦ γλωσσικοῦ ὑλικῦ τῆς ἀρμάνικης-βλάχικης γλώσσας μὲ τὴ Γραμμικὴ Β', τὴν ἑλληνικὴν τῶν ὀμηρικῶν χρόνων καὶ τὴν τσακωνικὴν, κάτι πού δὲν συμβαίνει μὲ τὴ ρουμάνικη».¹⁵

Σὲ ὅλες αὐτές τίς θεωρήσεις, ὅπως καὶ στοὺς ἐθνικοὺς μύθους, μπορεῖ νὰ ὑποβόσκει μιὰ ἱστορικὴ, ἐπιστημονικὴ ἀφετηρία (π.χ. ἐνδεχομένως κάποιο μὴ λατινικὸ ὑπόστρωμα στὰ βλάχικα, ἢ πραγματικὴ συμμετοχὴ τῶν Ἀρβανιτῶν στὴν Ἐπανάσταση). Στό παράδειμά μας ἡ ἐνδεχόμενη συσχέτιση βλάχικων ἢ ἀλβανικῶν-ἀρβανιτικῶν μὲ τὴ γλώσσα τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν (πέραν ἀπὸ τὴ σχέση τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν μεταξύ τους ἄραγε;), ὄχι μόνο δὲν γίνεται ἀπὸ γλωσσολόγους καὶ μάλιστα εἰδικούς στὴν ἱστορικὴ γλωσσολογία, ἀλλὰ πολλὲς φορὲς ἀκόμη καὶ τμήματα τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητος δέχονται σὲ κάποιον βαθμὸ – χωρὶς νὰ ξεετάζουμε τὸ ἀφελές ἢ μὴ τῶν προθέσεών τους – τέτοιες θεωρήσεις, δίνοντάς τους κύρος καὶ ἐπιστημονικὴ κάλυψη. Ἄν θὰ ἐπιχειρούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ λέγαμε ὅτι ἡ κυριαρχία

τῆς λαογραφίας στὴν Ἑλλάδα, ἀφετηρία τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ συγκρότηση καὶ ἡ ἀπόδειξη ἀκριβῶς τῶν ἐθνικῶν μύθων, ἐμπόδισε τὴ γενικότερη ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ αὐτὰ τὰ θέματα οἱ ἐπιστημονικὲς ἐργασίες ἦταν μέχρι πρόσφατα σχεδὸν ἀνύπαρκτες. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση εἶναι ζήτημα τῶν τελευταίων ἐτῶν.

ΠΟΛΥ ΠΙΟ ΕΝΤΟΝΑ παρουσιάζεται αὐτὴ ἡ τάση στὶς ἱστορικές κατασκευές πού ἀφοροῦν τὴ σχέση τῆς κοινότητας μὲ τὴ γλώσσα τῆς καὶ αὐτῆς μὲ τὸ παρελθόν. Ἡ ἀναφερόμενη παντοτινὴ διγλωσσία Βλάχων καὶ Ἀρβανιτῶν συνιστᾷ τὸ κατεξοχὴν παράδειγμα. Δεῖγμα μιᾶς προπαγανδιστικῆς πολιτικῆς πού κυρίως ἀναπτύχθηκε μεταπολεμικά, εἴτε σὲ κεντρικὸ ἐπίπεδο – μὲ τυπικά παραδείγματα τὸν Ἀχιλλέα Λαζάρου στὰ βλάχικα πού προεκτείνει τὴ θέση του καὶ στὰ ἀρβανίτικα καὶ τὴ Μαρία Μιχαήλ-Δέδε στὰ ἀρβανίτικα (καὶ στὰ ἀλβανικά τῆς Ἡπείρου) –, εἴτε σὲ τοπικὸ, συνιστᾷ κομικὸ σημεῖο στὴ συγκρότηση τῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας στὶς κοινότητες, ἐξ οὗ καὶ ἡ σημασία πού τῆς ἀποδίδεται. Γιὰ πῶς ἀπὸ αὐτὸ, μαζί μὲ τὴν καταγωγὴ, ἀναπτύσσεται τὸ ἰδεολόγημα τῆς ἐπιστροφῆς στὴ φυσικὴ, πατρικὴ ἑλληνικὴ γλώσσα πού ἀπωλέσθηκε ἑκατοντάδες ἢ καλύτερα χιλιάδες χρόνια πρὶν. Προφανῶς τὸ ἐπιχείρημα δὲν μπορούσε νὰ σταθεῖ στὶς ἀρβανίτικες κοινότητες ἀκόμη καὶ πρὶν τὸν πόλεμο, ὅπως καὶ στὴν πλειοψηφία τῶν βλάχικων μὴ ἀστικῶν ἢ μὲ ἀστικὸ χαρακτῆρα κοινοτήτων, διότι ἀπλᾶ δὲν θὰ ἐπειθε, ὅπως δὲν πείθει τοὺς ἀλβανόφωνους τῆς Ἡπείρου ἢ τοὺς σλαβόφωνους. Ἡ μονογλωσσία σημαντικοῦ τμήματος τῶν ἀρβανιτικῶν κοινοτήτων μέχρι πρὶν τὸν

9. Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς, Παπαδήμα, Ἀθήνα, 2001.

10. «Μυκηναϊκὲς οἱ ρίζες τοῦ λεξιλογίου τῶν Βλάχων» καὶ μυκηναϊκὴ ἢ ὀργάνωση τῆς βλάχικης κοινότητας. «Ἀκόμη καὶ ἴδιος ὁ Ὅμηρος, ἂν ἐρχόταν σήμερον στὴν Παλαιόμάνινα, θὰ ἔμενε κατάπληκτος βλέποντας τοὺς Βλάχους τῆς περιοχῆς νὰ μιλοῦν τὴ γλώσσα του», εἶναι ἄλλες θέσεις τοῦ ἴδιου συγγραφέα (βλ. *Ἐλευθεροτυπία*, 30-6-2001, «Θέλει καὶ ρώτημα» τῆς Ἄνας Στεργίου).

11. Ρέκος, Θεσσαλονίκη, 2000.

12. Πολλὲς τέτοιες ἀναφορὲς ὑπάρχουν στό βιβλίο του *Ἀρβανίτες καὶ ἡ καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων* (α' ἐκδοση 1983), βιβλίο μὲ τεράστια διάδοση στὶς κοινότητες καὶ χαρακτηριστικὸ τίτλο.

13. Πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἑλληνοαλβανικῆς ἀδελφοσύνης στὴν ὁποῖα ἀκροθιγῶς ἀναφερθήκαμε στὴν ἀρχή.

14. Κόλλιας, ὅ.π., σ. 153.

15. «Ἡ πορεία τῶν Βλάχων», ἐπιστολὴ-παρέμβαση στὴν *Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία*, 9-4-2000. Βλ. ἐπίσης Γ. Ἐξαρχος, *Αὐτοὶ εἶναι οἱ Βλάχοι*, Γαβριηλίδης, 1994, ὅπου καὶ πολλὲς ἀνάλογες ἀναφορὲς.

πόλεμο στην καρδιά του ελληνικού κράτους, ή σχετικά μικρότερη στους Βλάχους που οφείλεται στην οικονομική και κοινωνική συγκρότησή τους, σήνει εξαιρετικά γρήγορα από τη συλλογική μνήμη. Τό σύμπτωμα της λήθης του άμεσου γλωσσικού παρελθόντος, ήδη σήμερα δύο γενιές πριν, χαρακτηρίζει πολλές από τις γλωσσικές κοινότητες. Βέβαια δεν τίθεται τό ζήτημα ως γνώση μιάς άλλης γλώσσας είτε από τους άνδρες είτε από μερικές κοινότητες στο προεθνικό οθωμανικό κράτος, ούτε ως επέκταση των χρήσεων της ελληνικής ως κρατικής και θεσμοποιημένης γλώσσας μέσα στο ελληνικό κράτος που καθιστά σταδιακά δίγλωσσες τις μη ελληνόφωνες ομάδες. Η πιθανή στο παρελθόν λειτουργική διγλωσσία (bilingualism) σκόπιμα ανάγεται σε μιά διγλωσσία «από την κούνια».¹⁶ Οι τοπικοί λόγιοι που αναλαμβάνουν νά πείσουν τις κοινότητες για την ορθότητα του έπιχειρήματος της διγλωσσίας, και του σχετικού με αυτό έπιχειρήματος της επίκτητης γλώσσας χρησιμοποιούν διάφορες μεθόδους. Σχετικά με τά αρβανίτικα σταχυολογοῦμε τήν παρακάτω έπιχειρηματολογία: έπιβολή από τους «Τουρκαλθανούς», έπιβολή από τους κατακτητές Τούρκους γενικά, έπιβολή από τους Άλβανούς που κατέβηκαν στην Πελοπόννησο στα Όρλωφικά, ακόμη και έπιβολή από τόν ύποτιθέμενο «Τουρκαλθανό» μπέη του χωριού, είναι μερικά από τά κυκλοφοροῦντα σε τοπικά βιβλία στην Πελοπόννησο και Άττικοβοιωτία.¹⁷

Σημαντικό τμήμα της ακαδημαϊκής κοινότητας – στο βαθμό που δεν απέφευγε νά ασχοληθεί με αυτά τά ζητήματα – ένστερνιζόταν έπιστημονικοφανείς ή εύφάνταστες θεωρίες, πάνω στις όποιες έκτιζε τις δικές του σε άλλα έπιστημονικά πεδία, ή απλώς τις ανέφερε όταν ασχολιόταν με σχετικά ζητήματα, ώστε νά μήν καταστεί έθνικά ύποπτο. Είναι δέ τόσο μεγάλη αυτή ή αδράνεια, για τους λόγους που σχετίζονται με όλη τήν αντιμετώπιση της έτερότητας μεταπολεμικά τουλάχιστον στην Ελλάδα, που και σήμερα ακόμη δίνει τά δείγματά της: στο *Λεξικό Μπαμπινιώτη* οι Άρβανίτες έμφανίζονται πάντοτε ως δίγλωσσοι, ένιστε μονόγλωσσοι (έλληνόφωνοι). Η έπίδραση αυτής της έπιστημονικής κάλυψης στις κοινότητες είναι προφανής. Η ανατροφοδότηση οργανικών διανοούμενων του κράτους, κρατικών μηχανισμών, ακαδημαϊκών, τοπικών λογίων και κοινοτήτων, μεταξύ τους και προς κάθε κατεύθυνση, έχει καταστήσει τις θέσεις αυτές άπολυτου και μοναδικού κύρους στην ελληνική κοινωνία. Δεν πρόκειται δηλαδή για τήν ιστορική ή όποια άλλη αφήγηση που οι ίδιες οι κοινότητες έχουν για τόν έαυτό τους, κάτι που περισσότερο σχετίζεται με τις στρατηγικές τους, και λιγότερο ή καθόλου με τήν έπιστημονική εξέταση του παρελθόντος τους, αλλά για τόν έξοβελισμό των έπιστημονικών άπόψεων από τόν δημόσιο λόγο ή στην καλύτερη περίπτωση τήν άντιπαράθεση του με παντελώς άστήρικτες άπόψεις ως ισότιμες: τά «καθαρότερα» τούρκικα που μιλούσαν πολλές έλληνορθόδοξες κοινότητες της Καππαδοκίας, παρου-

σιάζονται σάν ένα κράμα «τουρκικών, περσικών, άραβικών και ελληνικών».¹⁸

Αυτή ή μανία που παρατηρείται για παρουσίαση και άπόδειξη μιάς άρχαιοελληνικής καταγωγής δεν είναι φαινόμενο που έπιχωριάζει μόνο στις μη ελληνόφωνες κοινότητες ή τις πολιτισμικά αποκλίνουσες.¹⁹ Είναι κοινό όμως ότι ή κάθε τοπική ιστορική αφήγηση, όπως αυτή διαμορφώνεται από τις συνεχείς ανατροφοδοτήσεις μεταξύ των τοπικών λογίων, των κοινοτήτων και της κρατικής πολιτικής,²⁰ έχει πάντα μιά άνάλογη άρχαία άναφορά στενότερη ή πιό εύρεια. Τό ένδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει είναι ότι πέρα από αυτές τις γενικές άναφορές άναζητείται μιά ακόμη πιό εύγενής καταγωγή, πιό «άρχαία», πιό ένδοξη σε πολλές περιπτώσεις. Και αυτά σε σχέση με τους έλληνόφωνους, γείτονες ή μη, αυτών των κοινοτήτων. Ο λόγος αυτός στοχεύει όχι μόνο στις ίδιες τις κοινότητες, αλλά και στις γειτονικές έλληνόφωνες, προσπαθώντας νά έπαναπροοδιορίσει τό χαμηλό τους κύρος ή τις στε-

16. Άκολουθώντας τόν κλασικό, αν και με προβλήματα, όρισμό της διγλωσσίας (bilingualism) της T. Skutnabb-Kangas μπορούμε básιμα νά ισχυριστούμε ότι από τά τέσσερα κριτήρια που θέτει (άπαρχή, έσωτερική και έξωτερική άναγνώριση, ικανότητα και λειτουργία), ιστορικά – με τή διαφοροποίηση των κοινοτήτων που βρίσκονταν ήδη σε πορεία γλωσσικής μετατόπισης, π.χ. αστικοί βλάχικοι πληθυσμοί, Άρβανίτες της Ηλείας –, ακόμη και μέχρι τόν πόλεμο πολλές κοινότητες, αλλά σίγουρα ή μεγάλη πλειονότητά τους πρωτύτερα, μόνο έπιμέρους όρισμούς του κριτηρίου της ικανότητας και της λειτουργίας πληρούσαν.

17. Όλα αυτά και σε περιοχές που δεν υπήρχαν «Τούρκοι» ή αυτοί είχαν μητρική γλώσσα τά ελληνικά.

18. Η ύπαρξη περισσότερων άραβικών και περσικών λέξεων στα τουρκικά ιδιώματα έναν αιώνα πριν, εκτός του έπιηρεασμού τους από τήν έπίσημη οθωμανική τουρκική γλώσσα, καθώς και ή ύπαρξη λέξεων από τήν ελληνική γλώσσα σε τομείς όπως για παράδειγμα ή θρησκευτική ζωή, άνάγουν τά καππαδοκικά αυτά τουρκικά ιδιώματα – και τή φιλολογία που γράφτηκε στή γλώσσα αυτή (τήν καρμανλίδικη) – σε ένα κράμα γλώσσας, που βέβαια δεν είναι τούρκικη.

19. Παρόλο που τίθεται από τους τοπικούς λόγιους και συγγραφείς με διαφορετικό τρόπο, για παράδειγμα στην Πελοπόννησο απ' ό,τι στην Ηπειρο, άφου στην πρώτη ή Έπανάσταση του '21 κατέχει έξίσου σημαντική θέση στην ιστορική αφήγηση.

20. Π.χ. είναι ένδιαφέρον νά εξέτάσει κανείς τό πώς έπιδρά ή πολλές φορές άλλοπρόσαλλη άλλαγή των τοπωνυμίων στην τοπική αφήγηση, όπως ή μετονομασία ενός χωριού με τό όνομα μιάς άρχαίας πόλης που μπορεί νά ήταν και 100 χιλιόμετρα μακρύτερα. Ένα άνάλογο παράδειγμα: ή άμφισβήτηση της ταύτισης της άρχαίας πόλης με τόν σημερινό μετονομασθέντα άρβανιτόφωνο οικισμό Άσκη Θηδών – που γίνεται από δίπλανά αρβανίτικα έπίσης χωριά – συναντά τήν παθιασμένη αντίδραση των κατοίκων της.

ρεοτυπικές αντιλήψεις γι' αυτές, καθώς και στην έλληνική κοινωνία και τους κρατικούς μηχανισμούς γενικότερα. Τίθεται δηλαδή, παράλληλα, τó ζήτημα τής νομιμότητας: «μέσω και τών ιστορικών μας κατασκευών πιστοποιούμε ότι και στην καταγωγή αλλά και στην ψυχή είμαστε "πύο Έλληνες από τούς "Έλληνες"». Έδω υποκρύπτεται και ó φόβος – χωρίς νά σημαίνει ότι οι κοινότητες δέν έχουν ένστερνιστεί τίς κατασκευές ή δέν έχουν συμβάλει και οι ίδιες –, μήπως μιά διαφορετική προσέγγιση θά τίς έθετε εκτός του έθνικού κορμού, αφού θά είχαν απορρίψει τó μοντέλο εισαγωγής τους στην έθνική γενεαλογία. Τó μή εύλύγιστο μοντέλο πού κυριαρχεί απόλυτα στην Ελλάδα παράγει ακριβώς συμπεριφορές από τούς τοπικούς παράγοντες μέχρι αυτούς πού επανδρώνουν τόν κρατικό μηχανισμό ή ασκούν πολιτική έξουσία – είτε προέρχονται από τίς κοινότητες είτε όχι – πού προβάλλουν τήν ένσωματωμένη αυτή αντίληψη του μοντέλου στην άσκηση τής όποιας έξουσίας ή τών όποιων καθηκόντων τους, ακόμη και σήμερα. Οι ιστορικές και ιδεολογικές αυτές κατασκευές φαίνεται έτσι ότι αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για τίς κοινότητες, αλλά και για τά υποκείμενα. Γιατί δέν είναι απλά τó κενό πού θά νιώσει ó μέσος Έλληνας όταν κάποιος του άμφισβητήσει τήν άρχαιοελληνική του καταγωγή ή τή φυλετική και πολιτισμική του συνέχεια. Οι μη έλληνόφωνες κοινότητες αισθάνονται άπειλούμενες ως προς τήν όμαλή άναπαραγωγή τους άν συμβεί κάτι τέτοιο. Μάλιστα οι συμπεριφορές τών κρατικών μηχανισμών δικαιώνουν αυτούς τούς φόβους.²¹

Η διάχυση πού γνώρισε μεταπολεμικά ή ιδεολογία πού δημιούργησε τόν 19ο αιώνα ó ρομαντικός ιστορισμός, μέσα σέ συνθήκες άποσιώπησης τών θεμάτων πού άπτονται τής άποκαλούμενης «όμοιογένειας» και έπιστημονικής ύστέρησης μέχρι πρόσφατα,²² κάνει έπιστήμονες και κοινότητες, όταν έρθει ή ώρα του άναστοχασμού, νά ξεετάζουν τά ζητήματα μέ σχήματα πολύ παλαιότερα πού έλκουν τήν καταγωγή τους από τήν περίοδο πού συντασσόταν τó έθνικό κράτος, ή Μεγάλη Ίδέα και ή έθνική ιδεολογία τής τρισχιλιετούς συνέχειας. Σήμερα ακόμη δέν μπορεί νά υπάρξει «μη έλληνικό» μέσα στην έλληνική επικράτεια, κάτι πού, από πρώτη ματιά άντιφατικά, κυριαρχεί στην Ελλάδα μετά τó 1922 και τίς άνταλλαγές, και ακόμη πύο έντονα μετά τó 1949. Γίνεται κατανοητό από τά παραπάνω ότι στις άρβανίτικες και σέ μεγάλο βαθμό στις βλάχικες κοινότητες ή ήγεμονία ύπῆρξε έπιτυχής.²³ Ό έλληνικός (έθνικός) ήγεμονικός λόγος και ή αντίστοιχη γλωσσική ήγεμονία τής έλληνικής γλώσσας «έκανε έπιτυχείς διεισδύσεις στην συνείδηση τών τοπικών κοινοτήτων».²⁴

χθηκε ó Άρβανίτικος Σύνδεσμος τó δεύτερο μισό τής δεκαετίας του 1980 (μέ άποκορύφωμα τó 1987), ή πύο πρόσφατα ή δίωξη και πρωτόδικη καταδίκη του Σωτήρη Μπλέτσα, στην όποία τó δικαστήριο άποφάσισε ότι δέν όμιλούνται στην Ελλάδα άλλες γλώσσες πλὴν τής ελληνικής είναι ένδεικτικά παραδείγματα. Τó άν εν τέλει μερικές συλλογικότητες τών κοινοτήτων (π.χ. διάφορες μακεδονικές οργανώσεις, πολλοί Βλάχικοι Σύλλογοι) άποτελούν τμήμα αυτών τών μηχανισμών συνιστά μιάν άλλη πτυχή του ζητήματος.

22. Άς άναλογιστούμε ότι όρο όπως έθνοτικός, διγλωσσία ήταν μέχρι πολύ πρόσφατα άγνωστοι εκτός ενός στενού κύκλου έπιστημόνων. Άλλωστε ó διορθωτής του ύπολογιστή μου δέν άναγνωρίζει τόν πρώτο όρο.

23. Τó γιατί «σέ μεγάλο βαθμό» στις βλάχικες κοινότητες δέν θά μιάς άπασχολήσει έδω.

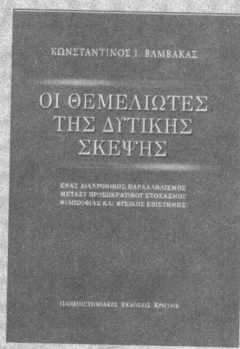
24. Όπως γράφει ó Λουκάς Τσιτσιπής, ó όποιος έχει άσχοληθεί ειδικά μέ τόν γλωσσικό ήγεμονισμό ξεκινώντας από τó παράδειγμα τών άρβανίτικων κοινοτήτων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
 Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: (01) 38 18 372, Fax: 33 01 583

Τιμή: 19,10 €
17 x 24 cm, σελ. 620.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΜΒΑΚΑΣ
**ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΤΕΣ
 ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ
 ΣΚΕΨΗΣ**

ΕΝΑΣ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΣ ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΣΜΟΣ
 ΜΕΤΑΞΥ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ,
 ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Ο αναγνώστης παρακολουθεί τη συγκλονιστική ανέλιξη του προσωκρατικού στοχασμού, που μέσω του ορθού λόγου, της ενόρασης και της παρατήρησης θέτει θεμελιώδη ερωτήματα και δίδει πρωταρχικές απαντήσεις.

Τιμή: 19,10 €
17 x 24 cm, σελ. 620.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΜΒΑΚΑΣ
**ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΤΕΣ
 ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ**

Ένας διαχρονικός παραλληλισμός
 μεταξύ προσωκρατικού στοχασμού,
 φιλοσοφίας και φυσικής επιστήμης

21. Οι οργανωμένες προβοκατόρικες επιθέσεις πού δέ-

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ (1940-1949)

τοῦ Ἀγγέλου Ἐλεφάντη

ΘΕΛΟΝΤΑΣ ΝΑ ΣΥΜΒΑΛΩ κι ἐγώ σ' αὐτές τίς ὁμορφες ἡμερίδες πού ὀργανώνουν τὰ ΑΣΚΙ γιά νά δείξουν, κοντά στά ἄλλα, κάτι ἀπό τήν τεράστια δουλειά πού ἐπί δέκα χρόνια τώρα κάνουν, μιὰ δουλειά ὄχι μόνον συλλογῆς καί ταξινομήσης ἀρχαιακοῦ ὑλικοῦ ἀλλά καί σοβαρῆς ιστοριογραφικῆς ἐπεξεργασίας – ἄς σκεφτοῦμε τό περιοδικό Ἀρχειοτάξι, τό συνέδριο γιά τούς Ἐμφυλίους πολέμους στήν Εὐρώπη, τίς διάφορες ἡμερίδες ἢ τίς ἐκδόσεις τῶν ΑΣΚΙ –, τή δουλειά ἐνός σοβαροῦ καί μοναδικοῦ στό εἶδος του κέντρου μέ ἐμπνευστή τόν Φίλιππο Ἡλιοῦ καί τήν ἀνεκτίμητη προσφορά τῆς νεανικῆς σύναξης τῆς πλατείας Κουμουνδούρου, – δυστυχῶς δέν εἶναι πιά ἀνάμεσά μας ἀλλά θά μᾶς συνοδεύουν πάντα ὁ Ἀλέκος Παπαπαναγιώτου κι ὁ Νίκος Κέντρος –, θέλοντας, λοιπόν, κι ἐγώ κάτι νά συνεισφέρω σ' αὐτή τήν προσπάθεια μ' ἀφορμή τήν Πρώτη Δεκαετία τῶν ΑΣΚΙ, εἶχα τήν ἐπιπολαιότητα νά προτείνω ὡς θέμα μου τή «γλώσσα τοῦ Ἀγώνα», θέμα γιά τό ὅποιο δέν ξέρω σχεδόν τίποτε, δέν τό ἔχω δουλέψει παρά μόνον αὐτές τίς δύο τελευταῖες μέρες, γιά τό ὅποιο δέν ἔχω διαβάσει τίποτε κι οὔτε ξέρω ἂν ὑπάρχει κάτι γραμμένο πού θά μπορούσα νά συμβουλευτῶ. Κι αὐτή τή στιγμή πού ἀρχίζω νά σᾶς μιῶ δέν ξέρω κἄν τόν θέμα μου συνιστᾷ ἕνα ἀντικείμενο κατάλληλο γιά ἐπισημονική ἢ ἄλλη ἐπεξεργασία, ὥστε καθώς θά τό πραγματευόμαστε νά μπορέσουμε κάτι νά μάθουμε γι' αὐτό ἢ ἀπ' αὐτό, ἢ μέσω αὐτοῦ νά φωτίσουμε κάποιες πτυχές τοῦ Ἀγώνα τήν περίοδο 1940-1949 – βάζω μέσα στήν περίοδο καί τόν ἑλληνοϊταλικό καί τόν ἑλληνογερμανικό πόλεμο, ὡς τίς τελευταῖες μάχες τοῦ Ἐμφυλίου πολέμου.

Εἶχα ὅμως ἕνα ἐρώτημα: ποιά ἦταν τάχα ἡ γλώσσα τοῦ Ἀγώνα, δηλαδή πῶς μίλησαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἀγώνα τόν ἀγώνα τους; Γιατί, δέν μπορεῖ, κάπως τό μίλησαν τό πράγμα, πού τούς ἔφαγε τή ζωή καί πού ἀποτέλεσε μιάν ἀπό τίς σημαντικότερες φάσεις τῆς νε-

οελληνικῆς ιστορίας, ὅπου πῆγαν νά ἔλθουν τά κάτω ἐπάνω.

Τί ἦταν ὁ ἀγώνας, οἱ πόλεμοι κατά τῆς Ἑλλάδας τό 1940-41, ἡ Κατοχή, ἡ Ἀντίσταση, τὰ Δεκεμβριανά, ὁ Ἐμφύλιος τό ξέρουμε πάνω κάτω, ἂν καί πολλά ρεάλια τους ξεχάστηκαν ἢ παραμένουν ἀκόμη ἀποσιωπημένα. Ἐχουμε πάρα πολλά ἀκόμη νά μάθουμε καί ποτέ δέν θά ξέρουμε ἀρκετά.

Σχηματοποιώντας θάναυσα θά ἔλεγα ὅτι, αὐτόν τόν καιρό, τό ἔργο τῶν ἀνθρώπων ἦταν ὁ πόλεμος. Ὅ,τι ἐπραξαν τό ἐπραξαν μέσα στόν πόλεμο, μέ πόλεμο, γιά τίς ἀνάγκες τοῦ πολέμου, πολεμώντας. Ἡ σκληρή ὑλικότητα τοῦ πολέμου εἶναι, ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ ὁ ὅρος, τά στρατιωτικά: ὄπλα, πολεμοφόδια, ὀπλομηχανήματα, στρατιωτικές μονάδες, μαχητές, ἀξιωματικοί, σχέδια μάχης, ἐπιθέσεις-ἀμυνες, ἦττες, νίκες, ἐνέδρες, βολές βαρέων καί ἐλαφρῶν ὄπλων, νάρκες, νεκροί, τραυματίες, ἀνάπηροι, αἰχμάλωτοι, ὄμηροι, ἐκτελέσεις, βασανισμοί, βομβαρδισμοί καί βομβόπληκτοι, ἐμπρησμοί, ἐπιτάξεις, καταστροφές, λεηλασίες, ἐθελοντικές κατατάξεις καί ἀναγκαστικές ἐπιστρατεύσεις, λιποταξίες, παλικαριές, στρατηγήματα κι ἀνδραγαθήματα, ἀντίποινα, πορεῖες καί πάλι πορεῖες – ποτέ οἱ ἄνθρωποι δέν περπάτησαν τόσο πολὺ καί σέ τόσο μεγάλες ἀποστάσεις, εἰδικά οἱ ἀντάρτες τοῦ Ἐμφυλίου – ἐπιμελητεῖες, συσσίτια, οἱ προσίδιες στόν πόλεμο ιδέες καί μιὰ ὀλόκληρη στρατιωτική ὀρολογία, πολεμικά τραγούδια, ὁ ἰδιαιτερός ψυχισμός τῶν ἀνθρώπων μέσα στόν πόλεμο (ὁ φόβος, ἡ ἀγριότητα, ἡ ψυχοπαθολογία τῆς πείνας καί τοῦ θανάτου, τό μῖσος, ἡ ἐκδικητικότητα ἀλλά καί ὑψηλές ἠθικές ἐξάρσεις), τὰ φάρμακα, οἱ ἐπίδεσμοι, τὰ πρόχειρα χειρουργεῖα, τὰ νοσοκομεῖα, τὰ νεκροταφεῖα, οἱ ἄταφοι νεκροί, τὰ ὄχυράματα καί τὰ καταφύγια, ἡ τρομερή ἐπανάσταση τῶν τεχνολογιῶν καί τῶν τεχνικῶν – καί πρώτη ἀπ' ὅλες ἡ τεχνική τῆς μαζικῆς ἐξόπλωσης τῶν ἀνθρώπων, οἱ χλαῖνες, τὰ ἀρβύλα, οἱ ἀρβυλόπροκες, ἡ ψεῖρα κι ἕνα σωρὸ ἄλλα μέσα στά ὀ-

ποια τό ζαλίγκωμα ἀνδρῶν καί γυναικῶν, τά μουλάρια, τά ἄλογα καί τά γαϊδούρια πού ἔλαβαν μέρος κι αὐτά στόν ἀγώνα, μέ τή γνωστή τους αὐταπάρηση. Ἄλλά κι ἄλλα ἔργα κάπως ἀπόμακρα σέ σχέση μέ τά καθ' αὐτό στρατιωτικά συμπληρώνουν τό ἔργο τοῦ πολέμου ὅπως ἡ μάχη τῶν ιδεῶν, τῶν ιδεολογιῶν καί τῶν ἐπιχειρημάτων, διότι ὁ κάθε ἐμπόλεμος πρέπει νά πείσει ὅτι ὁ πόλεμος πού διεξάγει εἶναι δίκαιος μόνον ἀπό τή μεριά του κι ἄδικος ἀπό τή μεριά τοῦ ἀντιπάλου, ὅτι οὐδετερότητα δέν ἐπιτρέπεται ἢ τό φαῖ τῶν πολεμιστῶν καί τῶν πολιτῶν, τό φαῖ γιά τήν πόλη πού δέν παράγει πιά, – τεράστιες ἦταν οἱ προσπάθειες τῶν ἀνθρώπων νά παραγάγουν καί νά ἐξοικονομήσουν τό φαῖ, νά τό γλιτώσουν ἀπ' τά χέρια τοῦ κατακτητῆ, νά διαμορφώσουν νέα ἐμπορευματικά δίκτυα μέ τήν ἀνταλλαγή εἶδος πρὸς εἶδος, ἀκόμα καί μέ τή μαύρη ἀγορά.

Τά πάντα, λοιπόν, τά ὑλικά καί τά ἄυλα, παίρνουν τή σημασία τους μέσα στήν ἀτμόσφαιρα τοῦ πολέμου πού μυρίζει καπνό καί θάνατο, ὁ πόλεμος γίνεται ἡ πηγὴ τοῦ φωτισμοῦ τους, ἀπ' αὐτόν νοηματοδοτοῦνται κι ἀξιοδοτοῦνται, κάτι δηλαδή πολὺ διαφορετικό ἀπὸ τόν φωτισμό τῆς εἰρήνης, γι' αὐτό εἶναι τόσο δύσκολο νά κατανοήσουμε τόν καιρὸ καί τοὺς ἀνθρώπους του ἐκ τῶν ὑστέρων, ζῶντες ἐν εἰρήνῃ, καλὴ ὥρα ὅπως τώρα.

ΑΥΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ. Ἄλλά τό θέμα μου δέν εἶναι ὁ πόλεμος. Τά λόγια μέσα στόν πόλεμο εἶναι τό θέμα μου, γιά τό ὅποιο ὅπως ἔλεγα ἐλάχιστα γνωρίζω. Ἄν ὅμως ξεκίνησα ἀπὸ τόν πόλεμο τό ἔκανα γιά νά φανεῖ ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τό πολεμικὸ ἔργο καί ἡ ὁμιλία τῶν ἀνθρώπων συναρθρώθηκαν μέ ἰδιαίτερο τρόπο. Συναρθρώθηκαν ἄμεσα καί ἄρρηκτα «οἱ λέξεις καί τά πράγματα», χωρὶς κενό μεταξὺ τους, χωρὶς ρητορικές ἢ ἄλλες ἀκυριολεξίες, χωρὶς τόν «χορὸ τῶν ἐπιθέτων»: οἱ λέξεις ἔδωσαν μέσα ἀπ' τό στόμα τῶν πραγμάτων, ἡ γλώσσα εἶχε τὴν ἀπόλυτη σωματικότητα τῆς πείνας, τοῦ πόνου, τῆς κούρασης, τοῦ αἵματος, τοῦ θανάτου. Κατὰ κάποιον τρόπο στρατιωτικοποιήθηκε καί ἡ ὁμιλία τῶν ἀνθρώπων, ἐγινε κι αὐτὴ πολεμικὸ σύννεργο καί πολὺ ἰσχυρὸ μάλιστα. Γιά τοὺς ἐξεγερμένους ὁ λόγος ἦταν τό βαρὺ τους πυροβολικὸ, καθὼς μέσα στόν πόλεμο κατασκεύασαν μίαν ἀκαταμάχητη γλώσσα, τὴ γλώσσα τῆς πειθοῦς.

Κατ' ἀρχὴν νά ἐξηγηθῶ: ὅταν μιλάω γιά τὴ γλώσσα τοῦ Ἀγώνα δέν ἔχω στό νοῦ κάποια γλωσσολογικὴ ἐπεξεργασία, δέν προτίθεμαι νά μιλήσω γιά τὴ γλώσσα ἀπὸ γλωσσολογικὴ ἄποψη, τὴν καθαρεύουσα ἢ τὴ δημοτικὴ, γιά τά ιδιώματα ἀπὸ περιοχὴ σέ περιοχὴ ἢ τίς ντοπιολαλιές. Ἑλληνικά μιλοῦσαν οἱ ἄνθρωποι σάν κι αὐτά πού μιᾶμε καί μεῖς, μαζί καί τά ιδιώματα καί οἱ ντοπιολαλιές τῆς ἐποχῆς πού ἦταν, βέβαια, πὸ το νισμένες τότε ἀπ' ὅ,τι σήμερα. Ὑπῆρχαν ἐπίσης καί οἱ μειονοτικές γλώσσες πού τότε τίς μιλοῦσαν πολὺ πε-

ρισσότεροι ὁμιλητές ἀπ' ὅσοι σήμερα, ὅπως γιά παράδειγμα ἡ γλώσσα τῶν Ἑβραίων πού ἐξολοθρεύτηκαν ἢ τῶν Σλαβομακεδόνων πού λιγότεψαν πολὺ.

Ἑλληνικά, λοιπόν, μιλοῦσαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς, στὰ ἑλληνικά ἐπικοινωνῶσαν μεταξύ τους, στὰ ἑλληνικά ἐκφράστηκαν, στὰ ἑλληνικά συγκροῦστηκαν. Ἀναφέρομαι πάντα στήν ὁμιλία, στόν προφορικὸ λόγο γιὰτί αὐτός ἦταν ὁ κύριος ἐπικοινωνιακὸς καί ἐκφραστικὸς τους τρόπος. Ἡ γλώσσα τοῦ Ἀγώνα ἦταν μιά τεράστια προφορικότητα. Ὅσο μεγάλη κι ἂν ὑπῆρξε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ γραπτοῦ λόγου μέ τά παράνομα ἐντυπα, τίς προκηρῦξεις, τίς ἐφημερίδες, τά φυλλάδια, τά γραψίματα στοὺς τοίχους, τά παράνομα διβλία ἢ καί τά νόμιμα (γνωρίζουμε ἄλλωστε ὅτι στήν Κατοχὴ ὑπάρχει μιά ἐκδοτικὴ ἄνθιση, οἱ ἄνθρωποι διάβασαν πολὺ ἐκεῖνα τά χρόνια, ὅπως κι ἀργότερα στὰ χρόνια τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας), παρά ταῦτα ἡ προφορικότητα ἦταν κυρίαρχη, κι ἀπὸ μακριά, σέ σχέση μέ τὴ γραφή. Ὁ γραπτὸς λόγος τῆς ἐποχῆς, ὅσος διασώθηκε, δέν ἀντιπροσωπεύει οὔτε μιά μικρὴ κορφοῦλα τοῦ τεράστιου παρόδου του λόγου.

Ἄς προσπαθήσουμε νά φαντασθοῦμε λίγο τὴν κατάσταση, μιά κατάσταση στήν ὁποία οἱ ἐνόπλις ἐπιστρατευμένοι ἦταν ἀρκετές δεκάδες χιλιάδες – πολὺ λιγότεροι βέβαια κατὰ τόν Ἐμφύλιο –, τά ὀργανωμένα ἄτομα στίς παράνομες ἀντιστασιακές ὀργανώσεις τοῦ ΚΚΕ, τοῦ ΕΑΜ, τοῦ ΕΛΑΣ, τῆς ΕΠΟΝ, τοῦ ΕΛΑΝ, τῆς ΕΑ ἦταν πολλές ἑκατοντάδες χιλιάδες. Ἐνοπλιοι καί παράνομοι, λαὸς καί στρατός, ἀντάρτες καί πολίτες, χωριάτες κι ἄνθρωποι τῆς πόλης, μορφωμένοι καί ἀμόρφωτοι, κρατούμενοι καί ἐλεύθεροι, ἀπὸ τὴ μιά ἀγωνίζονταν, μετεῖχαν ὀργανικά καί ὀργανωτικά, μέ τὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη μορφή, στὸ ἔργο τοῦ Ἀγώνα κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μιλοῦσαν ἀκατάσχετα γιά τόν ἀγώνα τους· ἀκόμη καί οἱ μὴ ἀγωνιστές, γιὰτί ὑπῆρχαν κι αὐτοί, γιά τόν πόλεμο μιλοῦσαν. Ψιθυριστά, χαμηλόφωνα, νοήματα μέ τά μάτια πολλές φορές, δυὸ δυὸ, σέ μικρές παρέες, σέ μεγαλύτερες, σέ συνεδριάσεις, σέ συνελεύσεις τῶν χωριῶν ἢ τῶν ἐνόπλων, στίς γιορτές, στίς κηδεῖες, στίς τυχαῖες συναντήσεις, στίς πορείες, στίς διαδηλώσεις, στίς τεράστιες συγκεντρώσεις τῆς Ἀπελευθέρωσης. Λόγια ἄμεσα, χωρὶς μεσολάβηση μηχανικοῦ μέσου, πρόσωπο μέ πρόσωπο. Τό χωνὶ βέβαια, αὐτὸς ὁ μικρὸς καί αὐτοσχέδιος ἐνισχυτὴς τῆς φωνῆς, τό FM τῆς ἐποχῆς ἄς ποῦμε, ἔδρασε. Δούλεψε κυρίως στήν πόλη. Ὡστόσο ἡ ἐκφώνηση λόγων ἀπὸ τόν καθοδηγητὴ, τόν ὑπεύθυνον, τό κομματικὸ στέλεχος, τόν καπετάνιο ἦταν ὁ κατεξοχὴν δημόσιος λόγος μέ τὰ μικρά ἢ τὰ μεγαλύτερα ἀκροατήρια, ὅπου ὅλο καί περισσότερο οἱ ἐπαιρναν τό λόγο. Ἡ ἄλλη πλευρά, ἡ συμπληρωματικὴ τῆς ἀνάπτυξη τοῦ Ἀγώνα, ἦταν ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ρητόρων, τῶν ἀκροατηρίων, ἡ διαμόρφωση μιᾶς νέας ρητορικῆς, τῆς ρητορικῆς τοῦ Ἀγώνα. Ἀπ' αὐτὴ τὴ δημόσια, προφορικὴ καί ἡχηρὴ ρητορικὴ, πέρασαν τά πάντα: τά προβλήματα τοῦ Ἀγώνα, οἱ ιδέες, οἱ στόχοι, οἱ τρόποι, τά πρακτικά καί τά

ιδεολογικά, τὰ μικρά καί τὰ μεγάλα, τὰ ήρωικά καί τὰ μαρτυρικά, οί ειδήσεις άπ' τίσ μάχες, άπό τὰ κατορθώματα άλλά κι άπό τίσ επιδρομές, άκόμα κι εκείνες οί ειδήσεις πού έρχονταν άπό τὰ μακρινά καί μεγάλα θέρετρα του πολέμου, στην Άνατολική Ευρώπη, τό Στάλινγκραντ ή τή Βόρεια Άφρική, για τή συνθηκολόγηση των Ιταλών, τήν άπόδραση στη Νορμανδία, τήν προέλαση του Κόκκινου Στρατου, για τίσ εμφύλιες συγκρούσεις του ΕΛΑΣ με τον ΕΔΕΣ, με τούς ταγματασφαλίτες. Κι έπονταν ο σχολιασμός, άπό στόμα σε στόμα. Έλαβαν τό λόγο οί πάντες άλλά προς άρσιν παρεξηγήσεων μίλησαν καί οί πāsες, μιλούσαν κι αυτές, δημόσια καί ιδιωτικά, δέν ήταν άφωνα πλάσματα οί γυναίκες. Όλα αυτά τὰ ενεργήματα του λόγου συνιστούσαν ένα άπέραντο πεδίο όμιλητικότητας. Μιά έκρηξη όμιλητικότητας καί συνομιλητικότητας, ένα άλόβουο ραβαΐσι ήταν εκείνη ή ιστορία, οί πάντες άκουσαν καί είπαν λόγια πολλά, λόγια νέα, πού δέν τὰ είχαν ξανακούσει ούτε ξαναπει, οί πάντες καί οί πāsες έλαβον τό λόγο δημιουργώντας ένα νέο δημόσιο χώρο. Άπό τή συνωμοτική γιαφκα, τή συνέλευση ή τή συνεδρίαση ως τή λυτρωτική ιαχή τής Άπελευθέρωσης, ένα άπέραντο βουλευτήριο ήταν εκείνη ή ιστορία. Οί όσμήσεις καί οί μεταλλάξεις πολλές πού έκφράστηκαν καί άποκρυσταλλώθηκαν στη γλώσσα καί με τή γλώσσα. Όσοι μπήκαν σ' αυτή τήν κουβέντα βγήκαν διαφορετικοί, άλλιώτικοι, άλλαξαν μυαλά. Αυτό άλλωστε δείχνει τό γεγονός, γιατί περι γεγονόςτος πρόκειται, ότι ένα μικρό κόμμα πού ήταν τό ΚΚΕ, στα τέλη τής δεκαετίας του '30, σχεδόν διαλυμένο κι άποδυναμωμένο άπό τὰ πλήγματα τής δικτατορίας, στην Άπελευθέρωση, μαζί με τούς συμμάχους του, ήταν ένα πλειοψηφικό γεγονός, με δικό του στρατό, καί κυρίως έχοντας πετύχει τήν άλλαγή συνειδήσεων μεγάλων μαζών. Οί άνθρωποι τό 1944 δέν μιλούσαν πιά τήν ίδια γλώσσα με τήν προπολεμική, άλλα είχαν πιά στό νοϋ τους, άλλη ήταν ή σκέψη τους. Γι' αυτό άλλωστε ή καταστολή μετά τή Βάρκιζα καί ο Έμφύλιος στη συνέχεια σκοπό είχαν άπό τή μία νά κάνουν τὰ όπλα τής άνταρσίας νά σιγήσουν καί άπό τήν άλλη μεριά νά βουλώσουν τὰ στόματα τής άπειθείας.

ΜΑ ΤΙ ΕΛΕΓΑΝ ΑΥΤΟΙ οί άνθρωποι; Πώς τὰ έλεγαν αυτά πού έλεγαν;

Για τό πρώτο ερώτημα είμαστε αρκετά κατατοπισμένοι. Τό κύριο θέμα τής γενικής όμιλητικότητας, πού εξέφραζε ένα αίτημα γενικής έλευθερίας καθώς έλεγε ο Γκράμσι, ήταν αυτά πού γίνονταν εκείνα τὰ χρόνια. Οί άνθρωποι μιλούσαν καί τούς μιλούσαν γι' αυτά πού έπρατταν καί ύφίσταντο, για τόν πόλεμο δηλαδή, για τόν άγώνα τους. Τήν πολεμική τους μετοχή στα χρόνια τής Κατοχής δέν τήν είχαν ονομάσει Άντίσταση. Ό όρος άντίσταση του στρατηγου Ντέ Γκώλ, δέν είχε φτάσει στ' αυτιά τους, άλλωστε δέν γνώριζαν τίποτε

άπό τούς Γάλλους μακι καί τούς résistants (άντιστασιακούς), με τούς μαύρους μπερέδες. Αυτά τὰ έμαθαν όταν τέλειωσε ή Άντίσταση καί μόνον τότε, όπως όλοι οί Ευρωπαίοι, τήν άντιφασιστική-άπελευθερωτική τους δράση τήν ονόμασαν άντίσταση. Άργότερα μάλιστα ή Άντίσταση προσέλαβε κι ένα επίθετο: έγινε εθνική καί ως εθνική άναγνωρίστηκε τό 1981, γέμισε ή Ελλάδα άπό όδους «Έθνικης Άντίστασης». Όστόσο όσο γίνονταν τήν έλεγαν άντάρτικο, άγώνα ή εθνικοαπελευθερωτικό άγώνα. Καί τόν Έμφύλιο οί άριστεροί, όσο διεξαγόταν, δέν τόν ονόμαζαν εμφύλιο άλλά δεύτερο άντάρτικο ή άπελευθερωτικό άγώνα. Καμιά φορά έλεγαν κι έγραφαν ότι οί «μοναρχοφασίστες» καί οί Άγγλοαμερικανοί έκαναν μονόπλευρο Έμφύλιο. Ό όρος Έμφύλιος άπό πλευράς Άριστεράς πρωτοεμφανίστηκε τό 1957. Τά έχω ξαναπει αυτά σε άλλες ευκαιρίες καί δέν θά συνεχίσω εδώ.

Όπως καί νά χει τό πράγμα για τόν ίδιο τόν άγώνα, τίσ ιδέες του καί τίσ πράξεις του, υπάρχουν πολλά στοιχεία: κομματικά άρχεία, άρθρα, λόγοι, στρατιωτικές αναφορές, βιβλία ιστορίας, χρονικά, μαρτυρίες, φυλλάδια, προκηρύξεις, πολιτικά ντοκουμέντα, εκθέσεις πρακτόρων, έγγραφα του έχθρου, μαρτυρίες άγωνιστών, καταγραφές πάσης φύσεως. Κι όσο περνά ο καιρός μαζεύονται περισσότερα. Μακάρι τὰ ΑΣΚΙ νά μπορέσουν κοντά στα άλλα νά συγκεντρώσουν τίσ άφηγήσεις των άγωνιστών, πού καθώς φεύγουν άπ' τή ζωή άφήνουν πίσω τή μαρτυρία τους.

Όλα τούτα τὰ χαρτιά, όλα τούτα τὰ προϊόντα του γραπτού λόγου, ενώ είναι πολύτιμα στοιχεία για τὰ γεγονότα, τίσ διαδικασίες, τίσ ιδέες καί τίσ ιδεολογίες, έλάχιστα μās διαφωτίζουν για τήν ίδια τή γλώσσα του Άγώνα. Γιατί, μη φανταστούμε ότι οί άνθρωποι τότε μιλούσαν όπως μιλά ή ποίηση, ή πεζογραφία, τό κείμενο τής κομματικής όλομέλειας, τό άρθρο τής έφημερίδας, ή εκ των ύστερων μαρτυρία ή τὰ κείμενα τής ιστοριογραφίας. Όλα τὰ γραπτά τεκμήρια, τὰ συγκαιρινά του άγώνα ή τὰ εξ ύστερου, ως προς τήν όμιλητικότητα δέν παρέχουν παρά κάποια ισχνά ίχνη. Μπορεί νά άποδίδουν καί νά αναλύουν γεγονότα καί τίσ ιδέες όχι όμως τήν ίδια τήν όμιλία των δρώντων καί των πασχόντων ως γλωσσικό ενεργήμα. Τά σημαίνονται μās ξεφεύγουν, δέν είναι καταγραμμένα, οί άρχαικές διαθεσιμότητες των ΑΣΚΙ ή άλλων άρχείων δέν μπορουν νά μās βοηθήσουν. Η λαλιά είναι για πάντα χαμένη.

Χάθηκε ο άνθρωπινος ήχος, ή φωνή, ή εμφώνηση του γεγονότος καί του ψυχισμού, ή μιλημένη ροή του λόγου, ή έκφραστικότητα του, ο θυμός, ο φόβος, ή όργή, ή άγριάδα, ή συγκεκριμένη φωνητική άλυσίδα του όμιλητή ή του ρήτορα πού γίνεται στοχαστικό, πληροφοριακό ή ψυχοκινητικό ενεργήμα. Δέν μπορούμε ν' άκούσουμε τόν μαχητή νά μιλά στον διπλανό του τήν ώρα τής μάχης ή μετά, τόν κρατούμενο, τόν λαβωμένο, τόν εκτελεστή ή εκείνον πού περίμενε νά τόν εκτελέσουν, τή φωνή τής διασμένης, του άνάηρου, τὰ λό-

για πού εἶπε μέσα του κι ἔξω του αὐτός πού ἓνα χάραμα ἐπῆρε τόν δρόμο τοῦ βουνοῦ, τά λόγια τοῦ παράνομου, τό βουβό κλάμα ἢ τόν ὀδυρμό ἐκείνων πού ἀντίκρουζαν, μετά τήν ἐπιδρομή, τό πυρπολημένο χωριό τους, τό καμμένο σπίτι τους, δέν μπορούμε ν' ἀκούσουμε τί ψιθύριζαν στίς οὐρές τῆς πείνας, οὔτε πῶς ὁ καπετάνιος ἢ ὁ ὑπεύθυνος – αὐτές οἱ δύο μεγάλες ὀργανωτικές μορφές πού ἀνέδειξε ὁ ἀγώνας, οἱ ὀργανωτές τῆς λαϊκῆς διαθεσιμότητας – μιλοῦσαν στή συνέλευση τῶν ἀνταρτῶν ἢ τοῦ χωριοῦ, δέν μπορούμε ν' ἀφουγκραστοῦμε τήν ἀκροαματική διαδικασία στά λαϊκά δικαστήρια, τά λιγοστά λόγια στίς ἀτέλειωτες πορείες μέσα στό νερό, τό χιόνι, τά κατσάβραχα, τήν ψείρα καί τήν ἀπλυσία ὅταν πιά οἱ προγραμμαμένοι δέν περίμεναν «παρά ἓναν ἀξιοπρεπή θάνατο, τίποτε ἄλλο», ὅπως ἔγραψε στό ἔξοχο βιβλίο του, γιά τόν «Δημοκρατικό Στρατό στή Ρούμελη» ὁ δάσκαλός μου Βασίλης Ἀποστολόπουλος.

Ἄλλα αὐτά κι ἄπειρα ἄλλα, ὅσα συνθέτουν τήν ἀπειρία τοῦ Ἀγώνα, χάθηκαν γιά πάντα, δέν ἄφησαν πίσω τους, γιά τούς ἐπιγενόμενους, παρά λιγοστά λεκτικά ἴχνη καί αὐτά δυσερμήνευτα: τί σημαίνει γιά τόν σημερινό ἄνθρωπο τό «πεδίο βοῆς καί λακίσσεως» ἢ τό «ἀεροκουρκούτι»; Ἀλλά ἡ γλώσσα τοῦ Ἀγώνα δέν περιτέλλεται σ' αὐτά τά ἴχνη, ὅπως καί ἡ πραγματικότητα τῶν Νεαντερτάλειων, γιά παράδειγμα, δέν περιτέλλεται στά ἐλάχιστα βραχογραφήματα, σέ λίγους λαξευμένους πυριτόλιθους καί τά λίγα κοκαλάκια τους πού ἔτυχε νά μή σαπίσουν. Δέν χάθηκε ὁ κόσμος. Ἔτσι συμβαίνει μέ ὅλες τίς ἐποχές, πράγμα πού ἀποτελεῖ τή μεγάλη πρόκληση γιά τόν ἱστορικό, ἀρκεῖ νά μὴν καθαλήσει τό καλάμι καί θεωρήσει ὅτι ἡ ὀμίχλη μέσα στήν ὁποία βρίσκεται εἶναι λαμπρή λιακάδα, ὅτι εἶναι ἡ ἀλήθεια καί ἡ πραγματικότητα τοῦ παρελθόντος. Ἔτσι συμβαίνει γιά παράδειγμα καί μέ τό λεκτικό σύμπαν τῶν ἀρχαίων καί μή νομίσουμε ὅτι τά ἔξοχα γραπτά πού ἄφησαν ἀποδίδουν τήν ὀμιληκότητά τους ἢ ὅτι στή ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας οἱ ναυμάχοι ἀνέκραξαν ἐκεῖνο τό ὑπέροχο «ἴτε παῖδες Ἑλλήνων» πού ὁ Αἰσχύλος ἐποίησε ἐκ τῶν ὑστέρων ἢ ὅτι οἱ Κολοκοτρωναῖοι καί Καραϊσκάκηδες μιλοῦσαν μ' ἐκεῖνα τά βροντερά «ὀρέ» πού τόσες λαϊκότροπες ἀφηγήσεις μᾶς φόρτωσαν πλήξη στίς ἐθνικές ἐπετείες. Ἀπ' τόν Σολωμό βέβαια μπορούμε νά αισθανθοῦμε τήν ἀγλύ τῆς γλώσσας τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ '21 ὅπως καί ἀπό ἐκεῖνο τό «τρέ μπιέν εἶπε ὁ Δερβιγγὺς καί ἀποχώρησε» πού ὁ Μακρυγιάννης ἔβαλε στό στόμα τοῦ Γάλλου ναύαρχου.

Ἀπό τά λιγοστά ὡστόσο ἴχνη τῆς γλώσσας τοῦ Ἀγώνα, δυσεξιχνίαστα κι αὐτά, μπορούμε, κάπως, νά φανταστοῦμε τόν λεκτικό του διάκοσμο, νά κατανοήσουμε τόν δημόσιο χῶρο πού δημιούργησε ὁ Ἀγώνας, ἂν καί πάντοτε θά παραμονεύει ἡ λαϊκότροπη διολίσθηση καί ἡ σχηματοποίηση.

Ἐλεγα παραπάνω ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἀγώνα ἀλλιῶς ἔμπαιναν σ' αὐτόν κι ἀλλιῶς βγήκαν ἀπ' αὐτόν.

Αὐτό σημαίνει, κοντά στά ἄλλα, ὅτι ἀλλιῶς σκέφτονταν τό 1940, ἀλλιῶς μιλοῦσαν τή σκέψη τους τό 1940 κι ἀλλιῶς τό 1944 ἢ τό 1949. Κάτι μεγάλο ἄλλαξε στή σκέψη, στήν ἰδεολογία, στή στάση, ἄρα καί στή γλώσσα. Τί ἦταν αὐτό; Μά ἀπλούστατα ἀπό μὴ ἀριστεροί ἐγιναν ἀριστεροί. Πρὶν τόν πόλεμο οἱ μετέπειτα ἀγωνιστές ἦταν φιλελεύθεροι, ἦταν βενιζελικοί, ἀριστεροί φιλελεύθεροι, ἦταν λαϊκοί, ἦταν ἄσχετοι, ἀκόμη καί βασιλόφρονες ὀρισμένοι, ἦταν ἀγροτιστές, κάτι λίγοι ἦταν σοσιαλιστές, ριζοσπάστες καί κάπως περισσότερο κομμουνιστές ἂν καί τούς εἶχε ρημάξει ἡ δικτατορία. Πρὶν τόν πόλεμο ἦταν τσοπαναραῖοι, ἀγρότες, μερικοί λησταντάρτες, ἐργάτες, ὁ κοσμάκης τῆς πόλης, πρόσφυγες, ἀρκετοὶ λόγοι τῆς ὀρθοφροσύνης καί ἐλευθερόφρονες, πολλοὶ φοιτητές καί φοιτήτριες, ἐφεδρὸι στρατιωτικοὶ ἀλλὰ καί πολλοὶ μόνιμοι ἀξιωματικοί, δάσκαλοι – μεταξύ τῶν καπεταναίων τοῦ ΕΛΑΣ ἡ μεγαλύτερη κοινωνική ὁμάδα ἦταν οἱ δάσκαλοι, πού εἶχαν μάλιστα, ὡς ἐφεδρὸι ἀξιωματικοί, πολεμήσει στήν Ἀλβανία –, οἱ πολλοὶ ἦταν χωριάτες ἀλλὰ καί ἡ πόλη στρατεύτηκε στὸν ἀγώνα μαζικά. Κάθε μιά ἀπ' αὐτές τίς κατηγορίες εἶχε τό δικό της ἰδιόλεκτο εἴτε πολιτικό εἴτε κοινωνικό ἀκόμη καί ἐθνολογικό. Ἄλλοι μιλοῦσαν κομμουνιστικά, οἱ «βαμμένοι» μάλιστα, ὅπως οἱ ἐξόριστοι καί οἱ ἀκροναυπιῶτες, μιλοῦσαν τριτοδιεθνίστικα, ἄλλοι βενιζελικά, ἄλλοι φιλελεύθερα καί πατριωτικά, οἱ ἀγρότες μέ τή μονόχωνη χωριατιά τους, οἱ τῆς πόλης πιό καλλιεργημένοι, οἱ λόγοι κάπως χρησιμοποιοῦσαν τή λογισμένη τους. Μέ τήν ἀντίστοιχη γλωσσική σκευή του ἔμπαινε ὁ καθένας στὸν Ἀγώνα. Ὅμως ὅλα τοῦτα τά ρεύματα, τά ἐτερότροπα ἀπὸ ἐθνολογική, πολιτισμική, ἀπὸ πολιτική καί κοινωνική ἀποψη, μέσα στή χοάνη τοῦ ἀντιφασιστικοῦ ἀγώνα ἐνοποιοῦνται σέ ὑψηλὸ βαθμό. Ξεκινώντας ἀπὸ τούς ἀταπόδεκτα «ἄλλους», δηλαδή τούς κατακτητές, προσημαίνεται ἓνα εὐρύτερο στρατόπεδο ἐχθρῶν πού περιλαμβάνει καί τούς συνεργάτες τοῦ κατακτητῆ, τούς πραγματικούς ἢ τούς εἰκαζόμενους, καί τούς ἀνθρώπους τῆς νέας κυβέρνησης τῶν μετέπειτα ὀνομασθέντων δωσιλόγων – νά μιά καινούργια λέξη μέ βαρύνουσες σημασίες – καί τῶν μαυραγοριτῶν – ἄλλη τρομερή λέξη αὐτή – καί τῶν χορτάτων – ἦταν μεγάλη πρόκληση, ὕβρις, νά εἶσαι χορτάτος ὅταν ὅλοι πεινᾶνε – καί τῶν συνθηκολόγων ἀξιωματικῶν καί τῆς παλαιᾶς βασιλομεταξικῆς τάξης πού φεύγει γιά τή Μ. Ἀνατολή, καί τῶν ἀνθρώπων τῆς γερμανοφιλίας πού πρὶν τόν πόλεμο ἦταν πολλοί, καί τῶν καταδοτῶν, ἀκόμα καί τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἀκόμη κι ὅσων δίσταζαν νά μποῦν στὸν ἀγώνα, ἀκόμα δέν πίστευαν στὸν ἀντιφασιστικὸ ἀγώνα. Εἶναι παράδοξο: τό στρατόπεδο τοῦ Ἀγώνα φτιάχνεται καθὼς κατονομάζει καί περιγράφει τούς ἐχθρούς του, καθὼς προσημαίνει τούς ἀντιπάλους, ντόπιους καί ξένους. Τά λέει μέ μεγάλη διαύγεια τό «Τί εἶναι καί τί θέλει τό ΕΑΜ», αὐτό τό ἀνεπανάληπτο πολιτικό δοκίμιο τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ. Μέσα, λοιπόν,

στή χοάνη του αντιφασιστικού αγώνα που ένοποιεί προοδευτικά, αλλά με ταχύτατους ρυθμούς, τις ετερόκλητες δυνάμεις του νέου ιστορικού πρωταγωνιστή, μία νέα ήγεμονία δηλαδή, διαμορφώνεται ταυτόχρονα μία νέα γλώσσα. Έλληνικά είναι, δέν λέω, από γλωσσολογική άποψη. Από πολιτική και ιδεολογική άποψη όμως είναι μία νέα γλώσσα που κάποια στοιχεία της γνωρίζουμε αλλά ο τρόπος που εκφέρεται ή γλώσσα αυτή χάθηκε, όπως έλεγα, για πάντα. Τί έχει μείνει; Κυρίως ή όρολογία, ή πολιτική όρολογία, κομμουνιστικής κυρίως προέλευσης άλλ' όχι μόνο, και λαϊκής γιατί και ή κομμουνιστική ιδεολογία υπερβαίνεται, συνεπώς υπερβαίνεται και ή προϋπάρχουσα κομμουνιστική ιδιόλεκτος. Όπως υπερβαίνονται οι παλαιές κομματικές εντάξεις και ιδεολογίες, έτσι υπερβαίνονται και οι γλώσσες. Ο κομμουνιστής καθοδηγητής, στή συνέλευση των ανταρτών ή στή μάζωξη του χωριού, αν μιλούσε ακραϊφνώς κομμουνιστικά δέν θά έφτιαχνε άκροατήριο. Ούτε ο βενιζελικός άλλωστε, αν έέμενε νά μιλά σαν τόν Μιχαλακόπουλο, τόν ίδιο τόν Βενιζέλο ή τούς προπολεμικούς πολιτευτές ή ο συνήγορος στά λαϊκά δικαστήρια, αν μιλούσε σαν δικηγόρος.

Η πολιτική όρολογία του Άγώνα, στρατιωτικής ειδής ως επί τό πλείστον και κομμουνιστικής έμπνεύσεως, άλλ' όχι μόνον, είναι τά σκληρά στοιχεία της νέας γλώσσας, όπως ή όρολογία μιας νέας επιστήμης, οι έννοιές της, είναι ένα νέο άνοιγμα κι έμπλουτισμός της γλώσσας. Οι νέοι πολιτικοί όροι, οι νέες λέξεις, είναι σαν τά καρφιά στά πέταλα των άλόγων, για νά θμηθούμε την ώραία εικόνα της καρφωμένης λέξης του Μονταίνιου, εικόνα που την ξαναβρίσκουμε μέ παρόμοιο τρόπο σέ κάποιους στίχους του Μανώλη Άναγνωστάκη. Έφαγαν πολύ ξύλο οι άνθρωποι για νά εγκαταλείψουν κάποιες λέξεις που τούς είχαν καρφωθεί στό μυαλό, ώραίες και δυνατές λέξεις, όπως ή προσφώνηση συναγωνιστή και συναγωνίστρια που αντικατέστηκε τό ξενέρωτο κύριε, ένω τό «σύντροφε» δέν πέρασε ποτέ στίς μάζες του Άγώνα.

Η νέα γλώσσα ένω είναι κοινωνική, ένω έχει και ταξικά στοιχεία, έγγράφεται κυρίως στό έθνικο-πατριωτικό άστερισμό. Άκόμα κι όταν κατονομάζει τούς καταδότες, τούς προδότες ή τούς ταγματασφαλίτες, τούς θεωρεί μέσα από την έθνικο-πατριωτική σκοπιά, τούς κατατάσσει, μαζί μέ τούς ξένους φασίστες κατακτητές, στους έθνικά άποσυνάγωγους. «Χτυπάτε τούς φασίστες, ξένους και ντόπιους φασίστες», λέει τό αντίρτικο τραγούδι. Και τά καλά τραγούδια λένε πάντα την αλήθεια.

Τήν αλήθεια λέει και ή λογοτεχνία μέ τά δικά της πολύμορφα μέσα. Δέν θά μιλώ σ' αυτό τό θέμα. Μιά παρατήρηση μόνο. Και ή πεζογραφία και ή μεταπολεμική ποίηση λίγο, πολύ λίγο, αναφέρθηκαν στόν πόλεμο, άρα και στή γλώσσα του Άγώνα. Μιλάνε για τά μαρτύρια, τις συνέπειες και κυρίως για τή ματαίωση του Άγώνα και την τραγικότητα των αγωνιστών. Η Μαργαρίτα του Δ. Χατζή είναι μία από τις σπάνιες

έξαιρέσεις όπως και ή Μουργκάνα του, αυτό τό γραπτό που μυρίζει μπαρούτι. Στίς λιγοστές έξαιρέσεις μπορούμε νά κατατάξουμε και τις Άκυβέρνητες Πολιτείες του Τοίρα.

ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ επίσης. Στίς μαρτυρίες των αγωνιστών, εκ των ύστερων γραμμένες, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ένα είδος διγλωσσίας. Όταν πάνε νά αναλύσουν αυτά που έζησαν κατά κανόνα γράφουν μέ την κομματική γλώσσα, την κομματική έννοιολόγηση και ρητορική. Όταν όμως περιγράφουν τά όσα έζησαν, κατά κανόνα, έπιστρατεύουν ένα είδος άδέξιου ή επιδέξιου παλαμισμού. Πάντως σ' αυτά τά γραπτά τά ίχνη της μιλημένης γλώσσας είναι έντονα και άνιχνεύσιμα. Έπομένως πολύτιμα.

ΚΑΙ ΝΑ ΤΕΛΕΙΩΝΩ, γιατί τό τράβηξα πολύ έκμεταλλεμένος την άντοχή σας. Οι άνθρωποι για νά μιλήσουν για τόν παρελθόντα χρόνο, τά γεγονότα, για ό,τι είναι ιστορία καλλιέργησαν δύο συστήματα αναπαραστάσεων. Τήν τέχνη μέ την όποία, οι καλλιτέχνες κυρίως, αναπλάθουν τόν σύνθετο κόσμο των μορφών και των συμβόλων. Μου έρχονται στό νοῦ πολλά έργα, νά θυμίσω μόνο τό έξοχο είκοσιπεντάμετρο ανάγλυφο του Καπράλου, έμπνευσμένο από την Άλβανία, που πρόσφατα μεταφέρθηκε σ' ένα διάδρομο της Βουλής των Ελλήνων.

Ο άλλος τρόπος αναπαράστασης είναι ή ιστοριογραφία και οι κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Προσπάθησα νά δείξω ότι ή μιλημένη γλώσσα του Άγώνα έχει χαθεί για πάντα. Στό βαθμό όμως που θέλουμε νά αναπαραστήσουμε και νά κατανοήσουμε, νά περιγράψουμε ή νά αναλύσουμε τή ζωή που πέρασε, τά έργα των ανθρώπων, ή άπουσία της μιλημένης γλώσσας, ή όμιλία, τό πιό ζωντανό ανθρώπινο στοιχείο δηλαδή, από έμπόδιο και άναπηρία, μπορεί νά γίνει τό έφιαλτήριο για νά φανταστούμε τόν κόσμο που παρήλθε. Αυτό τό βουβό, τό νεκρό σώμα της φωνής, δέν είναι άφωνο. «Ζούμε και μετά τόν θάνατό μας», έλεγε ο Άσοραχάς στην Καθημερινή πρό ήμερών. Πράγματι ό,τι ήταν ζωντανό έν ζωή, όπως ο Άγώνας, ή γλώσσα του και οι αγωνιστές, ζει και μετά τόν θάνατό του.

ΛΑΪΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΗΝΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Ἡ περίπτωση τοῦ "Ἄρματος Θέσπιδος"

τοῦ Ἀντώνη Γλυτζουρή

Ο ΠΟΙΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙ ΝΑ καταπιαστῆ με τὸ ζήτημα τοῦ «λαϊκοῦ θεάτρου», ὀφείλει νὰ προσδιορίσει ἀπὸ νωρὴς τὴ συγκεκριμένη περιοχή πού τὸν ἐνδιαφέρει γιὰ νὰ μὴν κινδυνεύσει νὰ προχωρήσει σὲ ἀνιστόρητες γενικεύσεις· θὰ πρέπει δηλαδή νὰ ξεκινήσει τὴν ἔρευνά του λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι δὲν ὑπάρχει ἓνα «λαϊκὸ θεάτρο» ἀλλὰ πολλὰ. Ἀλλιῶς θὰ βρεθεῖ στὴν ιδιαίτερα δυσάρεστη θέση νὰ προσπαθεῖ νὰ συστεγάξει κάτω ἀπὸ τὸν παραπάνω ὄρο ἐντελῶς διαφορετικὰ ἱστορικά φαινόμενα, ὅπως γιὰ παράδειγμα, τὴν «κομμέντια ντελλ' ἄρτε» τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, τίς ἀπόψεις τοῦ Ζάν Ζάκ Ρουσσώ γιὰ τὴ δημιουργία λαϊκῶν μαζικῶν θεαμάτων ἢ τὸ ἑλληνικὸ θέατρο σκιῶν. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ ὄρος εἶναι τόσο γενικός, θολός καὶ ρευστός ὥστε, τελικὰ, νὰ στερεῖται σχεδὸν νοήματος, τὸ «λαϊκὸ θεάτρο» δὲ θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς ἓνα πάγιο θεατρικὸ «εἶδος» ἀλλὰ ἱστορικά, ὡς τὸ ἐκάστοτε πολιτιστικὸ προϊόν πού μιά συγκεκριμένη περίοδος καὶ κοινωνία ἐπιλέγει νὰ χαρακτηρίσει με τὸν ὄρο αὐτόν γιὰ τοὺς δικούς της, διαφορετικούς κάθε φορά, λόγους. Τὸ «λαϊκὸ θεάτρο» με τὸ ὁποῖο καταπιάνεται τὸ παρὸν ἄρθρο ἀποτελεῖ ἓνα παράγωγο τῆς παρακμῆς τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸν ἀτομικισμό καὶ τὸν ἀστικό φιλε-

λευθερισμὸ στὴ μαζικὴ δημοκρατία τοῦ 20οῦ αἰῶνα· καὶ ἔχει ὡς ἱστορικὴ του προϋπόθεση τὸ μεγάλο κύμα ἀμφισβήτησης (ἰρρασιοναλιστικῆς καὶ μὴ) τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε ἤδη ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα. Σὲ γενικὲς γραμμές, με τὸν ὄρο «λαϊκὸ θεάτρο» ἐννοοῦμε ἐδῶ τίς «ἄνωθεν» ἐπεμβάσεις λογίων καλλιτεχνῶν ἀστικῆς παιδείας με στόχο τὴ δημιουργία μιᾶς σύγχρονης «λαϊκῆς σκηνῆς»· εἴτε μέσα ἀπὸ τὸν πειραματισμὸ με ἔκφραστικά μέσα παραδοσιακῶν μορφῶν θεάτρου, εἴτε μέσα ἀπὸ ἀπόπειρες ἴδρυσης ἐνὸς θεάτρου γιὰ τὸν «λαό», εἴτε, τέλος, με τὸν συνδυασμὸ καὶ τῶν δύο.

Στὴ Δύση, ἓνας μεγάλος σταθμὸς στὴν ἱστορία τοῦ φαινομένου ἀφορᾷ στίς ἀναζητήσεις τοῦ Βάγκνερ γύρω ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ «λαοῦ» πάνω στὴν ὁποία σχεδίασε τὸ «θέατρο τοῦ μέλλοντος». Ὡστόσο, τὰ πρῶτα «λόγια» ἀστικά θεάτρα πού ἐπιχείρησαν νὰ ἀπευθυνθοῦν σὲ κοινωνικά κατώτερα στρώματα γεννήθηκαν μαζί με τὴν ἀκμὴ τοῦ σοσιαλιστικοῦ καὶ τοῦ νατουραλιστικοῦ κινήματος. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, οἱ ἀναζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴ σύσταση ἐνὸς «λαϊκοῦ θεάτρου» διασταυρώθηκαν με ἄλλες διεργασίες καὶ δημιούργησαν πολλές καὶ ἑτερόκλητες ποικιλίες. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀπόπειρα ἐπανασύνδεσης τοῦ κοινοῦ με τὴ σκηνὴ μέσω τῆς κατάργησης τοῦ προσκηνίου ὀδήγησε σκηνοθέτες, ὅπως τὸν Βζέβολοντ Μεγερχόλντ, στὴν ἀξιοποίηση στοιχείων ἀπὸ τὴν «κομμέντια ντελλ' ἄρτε» καὶ τὸ τσίρκο. Ἄλλες προσπάθειες ἐπιδίωξαν νὰ ἀναβιώσουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῶν λαϊκῶν πανηγυρικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ παρελθόντος: οἱ Μπολσεβίκοι με κολοσσαϊὲς παραγωγὲς μαζῶν πού ὕμνουσαν τὴν Ἐπανάσταση, ὁ

* Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή ἀνακοίνωσης πού παρουσιάστηκε στὴ «Διεθνή Συνάντηση Λαϊκοῦ Θεάτρου» (Ζάκυνθος, 27-29 Σεπτεμβρίου 2002). Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν Θ. Χατζηπανταζῆ γιὰ τίς παρατηρήσεις του στό κείμενο.

Καθολικισμός της μεσοπολεμικής Γαλλίας με παραστάσεις Μεσαιωνικών Μυστηρίων, τά φασιστικά καθεστώτα της Ιταλίας και της Γερμανίας με μαζικά «λαϊκά» θεάματα. Άλλοι καλλιτέχνες γοητεύθηκαν από το πρότυπο των πλανόδιων θεατρίνων κι άλλοι είδαν τή λύση στο προλεταριακό θέατρο προπαγάνδας, ιδίως σέ χώρες με παράδοση στο έργατικό κίνημα όπως ή Γερμανία· ενώ άλλου ή ιδέα ενός «θεάτρου γιά τό λαό» συνδέθηκε με κρατικές πολιτικές αποκέντρωσης, όπως εκείνη του Άντρέ Μαλρώ στή Γαλλία του 1960.¹

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΕ νά είναι πολύ μεγαλύτερος. Τό σίγουρο είναι ότι όλες αυτές οι προσπάθειες δημιουργίας μιάς σύγχρονης «λαϊκής σκηνης» αποτελούν ένα σημαντικό κεφάλαιο του μοντέρνου θεάτρου, πού παραμένει κάπως παραμελημένο από τή θεατρολογική έρευνα. Πολύ πιο ξεχασμένες είναι οι ελληνικές αναζητήσεις πού διαμορφώθηκαν στο Μεσοπόλεμο· μιά πρώτη εξέταση των πηγών προδίδει ότι τό στίγμα τους πρέπει νά αναζητηθεί στή συνάρτηση πού δημιουργήσαν τότε δύο συντεταγμένες: οι ιδεολογικές ζυμώσεις γύρω από τή «λαϊκότητα» και ή βαθιά κρίση του εγχώριου θεατρικού συστήματος. Η πρώτη συντεταγμένη προήλθε από συνολικότερες διεργασίες πού συντελέστηκαν μετά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κυρίως ως αποτέλεσμα της ώριμησης της ελληνικής λαογραφίας· και οι όποιες απέβλεπαν στή δημιουργία ενός εθνικού πολιτισμού, ριζωμένου στήν ανατολίτικη πολιτιστική παράδοση του τόπου. Τότε, όπως, χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σβορώνος, «ο «μυστικισμός της ελληνικής ιδέας» βρίσκει τό αντίστοιχό του στον «μυστικισμό του λαού».² Ιδιαίτερα μετά τις Δελφικές Γιορτές, μέσα από μιά θαγκνευτική ουσιαστικά σύλληψη, ο «ελληνικός λαός» είχε αναχθεί πλέον σέ μιά υπερβατική όντότητα. Στήν περιοχή της σκηνης, ή συμπεριφορά των λογίων απέναντί του κινήθηκε, χονδρικά, σέ δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη αποσκοπούσε στήν καλλιτεχνική αξιοποίηση μορφών παραδοσιακού λαϊκού θεάτρου (όπως ή «κομμέντια ντελλ' άρτε» ή ο Καραγκιόζης) από καλλιτέχνες όπως ο Φώτος Πολίτης και ο Κάρολος Κούν. Οι καλλιτέχνες αυτής της τάσης άντλούσαν ύλικό από τόν λαϊκό πολιτισμό γιά νά γοημοποιήσουν τό αστικό θέατρο. Η δεύτερη στόχευε στή δημιουργία ενός θεάτρου πού νά απευθύνεται στο «λαϊκό» κοινό, προσπαθούσε νά φέρει τό αστικό θέατρο (και τούς «κλασικούς» του συγγραφείς) στον λαό γιά νά επηρεάσει και νά βελτιώσει τόν πολιτισμό του.³ Η κατεύθυνση αυτή αποτελεί τό ιδιαίτερο πλαίσιο αυτής της μελέτης.

Άπό τις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα (έποχή πού κάνουν τήν εμφάνισή τους και τά πρώτα «εργατικά» δράματα) συναντά κανείς άρθρα στον ελληνικό Τύπο πού αναφέρονται στήν ανάγκη δημιουργίας ενός θεάτρου γιά τόν «λαό».⁴ Καμιά «λαϊκή» σκηνή όμως

δέν είχε εμφανιστεί στήν Ελλάδα έως τή δεκαετία του 1930. Μιά από τις πολλές αίτιες αυτής της άπουσίας συνδέεται με τό ζήτημα του Έθνικού Θεάτρου πού, άρχικά, θά αναλάμβανε και τή διαπαιδαγώγηση του «λαού». Όταν όμως ή κρατική σκηνή της χώρας ιδρύθηκε, τελικά, τό 1930, δημιουργήθηκε πλέον γιά νά αντιμετώπισει τή σφοδρή θεατρική κρίση. Πολύ γρήγορα έγινε λοιπόν σαφές ότι τό ντόπιο θέατρο είχε χάσει, μάλλον όριστικά, τόν κυρίαρχο ρόλο πού κατείχε στις προηγούμενες δεκαετίες στον χώρο της μαζικής ψυχαγωγίας· ότι δέν προσέλκυε τις πλατιές μάζες πού είχαν παραδοθεί πλέον στή σαγήνη της κινηματογραφικής όθόνης. Εμφανίστηκαν τότε όρισμένοι λόγιοι καλλιτέχνες, πού, απογοητευμένοι από τά άδιέξοδα του αστικού θεάτρου, ανακάλυψαν ένα άγνό «λαϊκό» κοινό και επιδίωξαν τή σύσταση καλλιτεχνικών και καθαρά «λαϊκών» σκηνηών πού θά αναλάμβαναν τή θεατρική του ψυχαγωγία. Η σοδειά από αυτή τήν έξόρμηση δέ στάθηκε όμως ούτε πλούσια ούτε άνθεκτική στο πέρασμα του χρόνου. Τό «Λαϊκό Θέατρο» του Βασίλη Ρώτα, παρά τις καλλιτεχνικές του φιλοδοξίες, έξομολόγηκε σταδιακά με τούς άλλους συνοικιακούς θιάσους και έσβησε στά μέσα της δεκαετίας του 1930. Άκόμα πιο έντονη ήταν ή πλήρης σχεδόν άπουσία ελληνικού προλεταριακού θεάτρου, τόσο γιά λόγους πού σχετίζονται με τις τύχες του Κ.Κ.Ε., όσο και γιά λόγους συγκυριακούς, όπως τό «ιδιωνύμο» της κυβέρνησης Βενιζέλου.⁵

Η σημαντικότερη όμως αίτια πού απαγόρευε τή σύσταση μιάς διώσιμης «λαϊκής» σκηνης ήταν ή κρίση του ντόπιου θεατρικού συστήματος, κρίση πού επιδεινώθηκε όταν άρχισε νά γίνεται αισθητός στή χώρα και

1. Γιά μιά εισαγωγή στο θέμα βλ. David Bradby & John McCormick, *People's Theatre*, Croom Helm / Rowman and Littlefield, London / New Jersey, 1978.

2. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Άθήνα, 1988, σελ. 136.

3. Βλ. τό κεφάλαιο «άστικισμός και λαϊκότητα» στο Ά. Γλυτζουρή, *Η σκηνοθετική τέχνη στήν Ελλάδα. Η άνάδυση και ή έδραϊωση της τέχνης του σκηνοθέτη στο νεοελληνικό θέατρο*, Ελληνικά Γράμματα, Άθήνα, 2001.

4. Μιά ενδιαφέρουσα παρέμβαση π.χ. σημειώθηκε τό 1911 από τόν Ρήγα Γκόλφη μέσα από τις στήλες του *Νουμά*, σέ συνάρτηση τόσο προς τις συζητήσεις πού διεξάγονταν τότε γύρω από τήν ίδρυση Έθνικού Θεάτρου, όσο και προς τήν πρώιμη ιστορία του εγχώριου σοσιαλιστικού κινήματος. Ο Γκόλφης είναι ο συγγραφέας του *Γήταυρου* (1908), ενός από τά πρώτα σοσιαλιστικά δράματα πού γράφτηκαν στήν Ελλάδα. Βλ. Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου 1794-1944*, Τόμος δεύτερος, Μέρος δεύτερο, Καστανιώτης, Άθήνα, 2000, σσ. 18-19.

5. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Η άπαγγελία της άδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και άστικισμός στο Μεσοπόλεμο*, Άθήνα, 1979, σσ. 39-40, 54-5, 123, 135-6, Γλυτζουρή, ό.π. σσ. 595-8.

ο αντίκτυπος της διεθνούς ύφεσης. Όπως συνέβη και σε άλλους τομείς της θεατρικής ζωής, η λύση που είδαν τότε οι περισσότεροι θεατρικοί φορείς ήταν η επέμβαση του κράτους. Έτσι, ο πατερναλιστικός κρατισμός που χαρακτηρίζει το ελληνικό θέατρο της δεκαετίας του 1930 ήταν μοιραίο να χρωματίσει και τις προσπάθειες δημιουργίας ενός θεάτρου για τον «λαό». Το αποτέλεσμα των ζυμώσεων ήταν η ίδρυση του «Α' Αρματος Θεσπίδος», ενός κρατικού μετακινούμενου θεάτρου που λειτούργησε από τον Σεπτέμβριο του 1939 ως τον Γενάρη του 1942. Η κατασκευή φτιάχτηκε έτσι ώστε να είναι συναρμοσμένη και φορητή πάνω σε σχέδια του Κωνσταντίνου Δοξιάδη, όταν του ζητήθηκε η δημιουργία ενός θεάτρου 1000 περίπου θέσεων «έξ έτοιμων και προτυποποιημένων στοιχείων και λύομενον εις τόν ελάχιστον δυνατών χρόνον» διέθετε δικά του λεωφορεία και φορητά για να μεταφέρουν τόν θίασο, τήν πλατεία με τά καθίσματα, τή σκηνή και τά καμαρίνια.⁶

Οι ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΙ ΠΡΟΓΟΝΟΙ του "Αρματος Θεσπίδος" διαθέτουν μιá ενδιαφέρουσα ιστορία με καταβολές που φτάνουν τουλάχιστον στις αρχές του 20ού αιώνα. Στο Μεσοπόλεμο πλέον τά παραδείγματα είναι αρκετά και έτερόκλητα, όπως οι πλανόδιοι θίασοι πολιτικής προπαγάνδας στη Ρωσία, ή «Μπαρράκα» του Λόρκα στην Ίσπανία ή τά περιοδεύοντα θέατρα της φασιστικής Ίταλίας και Γερμανίας.⁷ Δέν γνωρίζουμε με ακρίβεια τήν άπλήρηση που είχαν οι παραπάνω προσπάθειες στην ελληνική κοινωνία. Κάποιες από τίς ξένες πρωτοβουλίες ήταν γνωστές από νωρίς, όπως εκείνη του Ζεμιέ με τό Μετακινούμενο Έθνικό Θέατρό του.⁸ Οι ζυμώσεις που προηγήθηκαν τής ίδρυσης του "Αρματος" δέν φαίνεται πάντως να σχετίζονται τόσο με τό γαλλικό πρότυπο. Προτάσεις γύρω από τή σύσταση ενός κρατικού «λαϊκού» θεάτρου είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται από κύκλους του Σωματείου Ήθοποιών στά τέλη τής δεκαετίας του 1920. Στά μέσα τής επόμενης οι εξελίξεις επιταχύνθηκαν εξαιτίας τής κρίσης και τό δημοσιογραφικό όργανο του Σωματείου πρότεινε πλέον τήν ίδρυση ενός κρατικού θιάσου που θά άπασχολούσε άνεργους ήθοποιούς και θά άπευθυνόταν σε «λαϊκό» κοινό.⁹ Όπως φαίνεται, ό Δημήτρης Μπόγρης ήταν εκείνος που είσηγήθηκε τότε τό ιταλικό μοντέλο των «κινητών» Αρμάτων Θεσπίδος («Carrí di Tespi») που είχε δημιουργήσει τό 1929 τό φασιστικό καθεστώς τής γειτονικής χώρας.¹⁰ στή συνέχεια μάλιστα, πρότεινε στο Σωματείο να έρθει σε έπαφή με τό Ύπουργείο Στρατιωτικών με στόχο τή σύσταση θιάσων για τήν έπαρχία, ακολουθώντας τό ιταλικό πρότυπο.¹¹ Έπειτα από τήν παλινóρθωση των Γλύξμπουργκ και τήν ίδρυση τής «Ομάδος Βασιλοφρόνων Ήθοποιών», οι προτάσεις άρχισαν να μπαίνουν σε φάση ύλοποίησης. Τό Φλεβάρη του 1936 μιá «έπιτροπή άγώνος» προώθησε

τίς ιδέες του Μπόγρη για δύο κυρίως λόγους: ως όπλο αντιμετώπισης τής σφοδρής άνεργίας που μάστιζε τόν

6. Βλ. Έλένη Φεσσά-Έμμανουήλ, *Η αρχιτεκτονική του νεοελληνικού θεάτρου 1720-1940*, τομ. Β', Αθήνα, 1994, σσ. 65-67. Πληροφορίες για τό "Αρμα Θεσπίδος" μπορεί επίσης να βρεί κανείς στο άφιέρωμα του περ. *Παρασκήνια* (τχ. 70, 16.9.1939), στην παρουσίαση του Ηλία Ζιώγα, «Τό Α' "Αρμα Θεσπίδος"» (*Νέα Έστία*, τχ. 313, 1.1.1940, σσ. 53-54), στο άρθρο του Γιάννη Σιδέρη, «Ό Σαίξπηρ στην Έλλάδα. VIII» (περ. *Θέατρο*, Μάρτ.-Άπρ. 1965, σσ. 25-27) και στο λεύκωμα για τόν Κωστή Μπαστιά που σύνθεσε ό γιός του Γιάννης Κ. Μπαστιάς, *Ό Κωστής Μπαστιάς στά χρόνια του Μεσοπολέμου*, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1997, τομ. Α', σσ. 97-8. Σύμφωνα με άπολογισμό τής Διεύθυνσης Γραμμάτων, ό θίασος άπασχολούσε 40 περίπου πρόσωπα, ενώ υπήρχε πρόθεση να δημιουργηθούν στο μέλλον και άλλα «Αρματα» («Ένας άπολογισμός», *Νέα Έστία*, τχ. 301, 1.7.1939, σσ. 930). Τό θέατρο, τελικά, λειτούργησε ως φορητό και λύομενο τούς καλοκαιρινούς μήνες και ως περιοδεύον τό χειμώνα, όποτε έδινε παραστάσεις σε στεγασμένα έπαρχιακά θέατρα (βλ. Μπαστιάς, 1997Α104 και Β298, 307).

7. Βλ. Bradby & McCormick (1978) ό.π. Για τήν «Μπαρράκα» βλ. τό άφιέρωμα του περ. *Θέατρο*, Ε', 29/30, Σεπτ.-Δεκ. 1966, σσ. 18-28 και 39-40.

8. Για τίς προσπάθειες του Ζεμιέ και του «Théâtre National Ambulant», βλ. Denis Gontard, «An Example of "Popular" Itinerant Theatre: Gémier's National Travelling Theatre (1911-1912)», in David Meyer & Kenneth Richards (eds), *Western Popular Theatre*, Methuen, London & New York, 1980 (1977), p. 123-132, David Whitton, *Stage Directors in Modern France*, Manchester University Press, Manchester, 1987, p. 213-220 και τό άφιέρωμα του περιοδικού *Theatre Quarterly* (VI, 23, Autumn 1976). Η παλαιότερη ελληνική μαρτυρία για τό θέατρο του Ζεμιέ που έντόπισε ή παρούσα έρευνα άφορά σε μιá έκτενή άνεκδοτολογική παρουσίαση του Άντ. Αθηναίου με τίτλο «Η Τέχνη περιπλανωμένη», που δημοσιεύτηκε στο περ. *Έλλάς* (τχ. 349, 28.6.1912, σελ. 4).

9. Βλ. π.χ. Έ. Κολοκυθόπουλος, «Πώς θά μπορέση να βελτιωθή στην Έλλάδα ή τάξις των ήθοποιών», περ. *Ελληνικόν Θέατρον*, τχ. 194, Ίούνιος 1935.

10. Για τή θεατρική πολιτική των Ίταλών φασιστών και ιδιαίτερα για τίς προσπάθειές τους να διαμορφώσουν ένα θέατρο για τόν λαό, βλ. Dough Thompson, «The Organisation, Fascistisation and Management of Theatre in Italy, 1925-1943» in Günter Berghaus (ed), *Fascism and Theatre; Comparative Studies on the Aesthetics and Politics of Performance in Europe, 1925-1945*, Oxford, 1996, σσ. 106-9.

11. Για τήν ύποδοχή του φασιστικού μοντέλου βλ. Δ. Μπόγρης, «Από τήν φασιστική Ίταλία. Τά κινητά θέατρα και αι καλλιτεχνικά σχολεία του "Ντόπο λαδόρε"», *Ελληνικόν θέατρον*, τχ. 185, Σεπτ. 1934 και τχ. 187, Νοέμβ. 1934.

12. *Ελληνικόν Θέατρον*, τχ. 200, Δεκέμβριος 1935 και «Περιοδεύοντες θίασοι και στρατός», ό.π. τχ. 199, Νοέμβ. 1935.

Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς καὶ ὁ Κωστῆς Μπασσιᾶς στὰ ἐγκαίνια τοῦ Ἄρματος Θεσπιδος στό Γουδί
(Πηγή περ. Νέα Ἑστία, 340, 15.2.1941, σελ. 154)

κλάδο ἀλλὰ καὶ ὡς μέτρο γιὰ τὴν «ἐκκαθάρισή» του, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελεῖται πλέον μόνον ἀπὸ «ὑγιᾶ στοιχεῖα».¹² Μετὰ τὴν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ, ὁ νέος πρόεδρος τοῦ Δ.Σ. τοῦ Σωματείου Ἡθοποιῶν Νικόλαος Παρασκευᾶς, χαιρετίζοντας τὸ νέο καθεστῶς, ὑποστήριξε ὡς μόνη διέξοδο ἀπὸ τὴν κρίση τὴν πλήρη κρατικοποίηση ὅλου τοῦ ἐλληνικοῦ θεάτρου καὶ τὴ σύσταση «συνεργείων» «Λαϊκοῦ Θεάτρου».¹³

Ἡ ὀριστικὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος συντελέστηκε ἔπειτα ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τοῦ Κωστῆ Μπασσιᾶ (1901-1972) στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Διευθυντῆ τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου καὶ Διευθυντῆ Γραμμῶν, Θεάτρου καὶ Καλῶν Τεχνῶν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1937.¹⁴ Πρὶν τὸν διορισμό του, ὁ νεαρὸς δημοσιογράφος καὶ λογοτέχνης εἶχε ὑποστηρίξει τὴ δημιουργία τοπικῶν κρατικῶν σκηνῶν στὴν ἐπαρχία «ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτεῖαν τοῦ Βασιλ. Θεάτρου», πρόταση ὅμως πού συνάντησε, ὅπως φαίνεται, ἀντιδράσεις ἀπὸ μερίδα τοῦ ἐπαγγελματικοῦ θεατρικοῦ κόσμου.¹⁵ Ἔτσι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάληψη τῶν νέων του καθηκόντων στράφηκε πρὸς τὸ πρότυπο πού εἶχε ὑποδείξει ὁ Μπόγγρης καὶ κινήθηκε σταδιακὰ πρὸς τὴν υἱοθέτησή του.¹⁶ Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1938 ὁ Μπασσιᾶς καὶ ὁ Παρασκευᾶς ταξίδεψαν στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία, γιὰ νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ,

12. «Ἀπὸ τὴν συγκέντρωσιν τοῦ θεάτρου Παλαιῶν-νου», *Ἑλληνικόν Θέατρον*, τχ. 202, Φεβρ. 1936.

13. «Ἐπὶ τῶν νέων κατευθύνσεων τοῦ Ταμείου Ἐργασίας καὶ τοῦ σωματείου μας», ὁ.π. τχ. 208, Σεπτ. 1936 καὶ «Τὰ μεγάλα ζητήματά μας. Τὸ θέατρον ὡς ἐθνικὸς καὶ κοινωνικὸς παράγων», ὁ.π. τχ. 211, Φεβρ. 1937. Ὁ Παρασκευᾶς ἐκλέχθηκε πρόεδρος στὶς ἀρχαιρεσίες τῆς 5.4.1936 καὶ τῆς 29.4.1937.

14. Ὁ Μπασσιᾶς ἀνέλαβε τὰ διευθυντικὰ πόστα τὸν Αὐγουστο καὶ τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 1937. Ἀπὸ τότε καὶ ἕως τὴν εἴσοδο τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων στὴν Ἀθήνα κατόρθωσε νὰ ἀποκτήσει τεράστια ἐξουσία καὶ μπόρεσε νὰ κρατικοποιήσει καὶ νὰ ἐλέγξει ὀλόκληρη σχεδὸν τὴ θεατρικὴ ζωὴ τῆς χώρας ὡς κύριος ἐκφραστής τῆς δικτατορίας τοῦ Μεταξᾶ στὸν πολιτιστικὸ τομέα. Πλούσιες πληροφορίες γιὰ τὴ δράση του μπορεῖ νὰ ἀντλήσει κανεὶς ἀπὸ τὸ λεύκωμα τοῦ Γ. Μπασσιᾶ (βλ. ἐδῶ σημ. 6). Σχετικὰ μὲ τὸν διορισμό του στὴ διεύθυνση τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου, ἔπειτα ἀπὸ δικό του, νέο «ἀναγκαστικὸ νόμο», βλ. Μπασσιᾶς, ὁ.π. Α65-8, Β162-3.

15. Κωστῆς Μπασσιᾶς, «Τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ ζητήματα. Τὸ θέατρον καὶ αἱ ἐπαρχίαι», *Καθημερινή*, 24.8.1936 καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ συνέντευξη τοῦ Μεταξᾶ στὸν Μπασσιᾶ στὴ *Βραδυνή*, τῆς 15.9.1936. Σύμφωνα μὲ τὸν Ροδά, τὸ Σωματεῖο Ἡθοποιῶν ἀντέδρασε καθὼς φοβήθηκε τὴν παρείσφρηση τοῦ ἐρασιτεχνικοῦ κόσμου στό

μεταξύ άλλων, και την οργάνωση των μετακινούμενων κρατικών θεάτρων.¹⁷ Ο διευθυντής αποφάσισε τότε οριστικά να υιοθετηθεί το φασιστικό πρότυπο ως κλίμακιο του Βασιλικού Θεάτρου, απόφαση που ανακοινώθηκε όμως επίσημα τον Δεκέμβρη της ίδιας χρονιάς (μαζί με την ίδρυση της Λυρικής Σκηνής και την ημικρατικοποίηση του θιάσου Κοτοπούλη).¹⁸ Η λειτουργία του ξεκίνησε την άνοιξη του 1939, με διευθυντή τον Παρασκευά αρχικά και σκηνοθέτη τον Πέλο Κατσέλη.¹⁹ Ο τελευταίος όμως ήταν εκείνος που, από το Νοέμβρη του 1939, ανέλαβε, τελικά, το ηδάλιο του συγκροτήματος και ως σκηνοθέτης και ως διευθυντής.²⁰

Η επιλογή του Κατσέλη (1903 ή 1907-1981) δεν ήταν τυχαία, καθώς ο νεαρός καλλιτέχνης είχε αναπτύξει έως τότε ορισμένες ενδιαφέρουσες δοσοληψίες με το «λαϊκό θέατρο». Σέ μιá πρώτη φάση, που κράτησε μέχρι το 1937, ή κρίση της εγχώριας επαγγελματικής σκηνής τον είχε αναγκάσει να εργαστεί ως ηθοποιός και θιασάρχης σέ μικρούς πλανόδιους θιάσους στην ελληνική επαρχία και σέ λαϊκές συνουσίες της πρωτεύουσας.²¹ Την άνοιξη του 1938 ωστόσο, έπειτα από τίς πρώτες εξαγγελίες γιά την ίδρυση του "Αρματος Θεσπίδος, αποφάσισε να αποχαιρετήσει τό σινάφι των εγχώριων θεατρίνων και ταξίδεψε με δημοσιογραφική ιδιότητα στή Γερμανία γιά να μελετήσει τό «λαϊκό θέατρο» της χώρας. Έπειτα από τή συνάντησή του μέ τόν Μπαστιά τό καλοκαίρι του 1938 στό Βερολίνο και παράλληλα μέ τήν άλληλογραφία πού διατηρούσε μέ τόν Γενικό Γραμματέα του Βασιλικού Θεάτρου Άγγελο Τερζάκη, ο Κατσέλης φρόντισε να «εξειδικεύσει» κάπως τά θεατρικά του ενδιαφέροντα παρακολουθώντας από κοντά τή δράση των γερμανικών κινήτων θεάτρων («Wanderbühnen»).²² Μέ τήν παραπάνω επιλογή ο νεαρός καλλιτέχνης ακολουθούσε, βέβαια, τόσο τήν μικρή παράδοση «μαθητείας» στό γερμανικό θέατρο πού είχαν δημιουργήσει έως τότε οι Έλληνες σκηνοθέτες του Μεσοπολέμου, όσο και τήν μεγάλη, μακρόχρονη παράδοση των ελληνογερμανικών εκπαιδευτικών σχέσεων, παραδόσεις πού συνεχίστηκαν, βέβαια, και στά χρόνια του εθνικοσοσιαλισμού.²³ Έτσι, σέ μιá χώρα, όπως ή Ελλάδα, όπου ο εξαστισμός και ο εξευρωπαϊσμός ήταν έννοιες ταυτόσημες, ή «μαθητεία» αυτή έφοδίασε αυτόματα τόν Κατσέλη μέ τίς αναγκαίες «περγαμηνές» ώστε να αναλάβει, στή συνέχεια, τή διεύθυνση του "Αρματος.

Επιπλέον, σ' όλη αυτή τήν περίοδο ο νεαρός καλλιτέχνης είχε αναπτύξει και κάποιους προβληματισμούς γύρω από τό ζήτημα του «λαϊκού θεάτρου». Ήδη από τό 1932 δήλωνε ότι δεν έπιθυμούσε να απευθυνθεί στό κοινό των «μορφωμένων» αλλά «στόν απλό λαό»: ο τελευταίος «έχει διατηρήσει φρέσκια τή φαντασία του και ζωηρές τίς ψυχικές του δυνάμεις γιά να παθαίνεται και να συγκινείται» κι έτσι «τό θέατρο του ικανοποιούσε τόν πιο βαθύτερο ψυχικό του πόθο: να ζει πληθωρικά».²⁴ Υιοθετώντας απόψεις του αντιδιανοητικού κινήματος, οι θεωρητικές καταβολές των οποίων

εγγείρημα (*Ελεύθερον Βήμα*, 29.8.1936) πρβλ. Μπαστιάς (1997)A383, 385 και B155-156.

16. *Αθηναϊκά Νέα*, 27.9.1937, πρβλ. Μπαστιάς (1997) A68.

17. Γιά τό ταξίδι βλ. «Ο Ένας του θεάτρου μας Κωστής Μπαστιάς», *Τά Παρασκήνια*, τχ. 6, 18.6.1938 και Ν. Παρασκευάς, «Τό Άρμα Θεσπίδος ξεκινά», ό.π. 16.9.1939.

18. Γιά τίς πληροφορίες του Τύπου, βλ. Μπαστιάς (1997)B196-198.

19. Τά σχέδια του Δοξιάδη παρουσιάστηκαν από τόν Μπαστιά και τόν ίδιον τόν αρχιτέκτονα στόν Μεταξά στίς 11.2.1939 («Θεατρική ζωή», *Καθημερινή*, 14.2.1939 πρβλ. Μπαστιάς, ό.π. B239). Τό πρώτο κάλεσμα γιά προσλήψεις ηθοποιών έγινε τόν Άπρίλη και ή πρώτη συγκέντρωση του θιάσου στά τέλη Ιούλη, όποτε και ξεκίνησαν οι πρόβες, ενώ οι παραστάσεις άρχισαν τόν Σεπτέμβρη (*Αθηναϊκά Νέα*, 17.4.1939 και 28.7.1939, πρβλ. Μπαστιάς, B254, 289).

20. Βλ. «Ημερησία διαταγή» της Γενικής Διευθύνσεως του Βασιλικού Θεάτρου της 20.11.1939 με ύπογραφή Κ. Μπαστιά (άρχειο Κατσέλη, ΕΛΙΑ) και «Πίσω από τήν αυλαία», *Ασύρματος*, 22.11.1939, πρβλ. Μπαστιάς (1997) B302.

21. Βλ. Γλυτζουρή (2001)617.

22. Η σχετική άλληλογραφία βρίσκεται στό άρχειο Κατσέλη (Ε.Λ.Ι.Α.). Σύμφωνα με άλλο άρχειακό υλικό, ο Κατσέλης παρακολούθησε από τόν Οκτώβρη έως τόν Δεκέμβρη του 1938 τήν καλλιτεχνική, τεχνική και διοικητική οργάνωση των κρατικών περιοδεύόντων θεάτρων της Σαξωνίας-Δρέσδης και του Ρήνου-Μάιν, αποκτώντας σχετικές δεβαιώσεις των διευθυντών τους. Ο Κατσέλης διατηρούσε καλές σχέσεις με τόν Μπαστιά από τήν εποχή πού συνεργάζοταν με τά *Ελληνικά Γράμματα* και ο Μπαστιάς εκτιμούσε τίς υποκριτικές επιδόσεις του Κατσέλη όταν ο τελευταίος φοιτούσε στην Έπαγγελματική Σχολή Θεάτρου (βλ. κριτικές στό *Έθνος*, 25.3.1927 και στα *Ελληνικά Γράμματα*, 18.5.1929, σ. 42). Και οι δύο τους άλλωστε είχαν γαλουχηθεί στό κλίμα πού είχε δημιουργήσει στή δεκαετία του 1920 ο «γερμανοαναθρεμμένος» Φώτος Πολίτης. Οι δύο καλλιτέχνες ήρθαν σέ ρήξη τό 1943 (βλ. Μπαστιάς, 1997A117-118).

23. Γιά τό θέμα βλ. Johannes Imrscher, «Διεπιστημονικές σχέσεις του Πανεπιστημίου του Βερολίνου με τή φασιστική Ελλάδα», στό Χ. Φλάισερ - Ν. Σβορώνος (έπιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Μορφωτικό Ίνστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989, σσ. 334-356. Γιά τό θέατρο στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία βλ. Hilde Haider-Pregler, «Das Dritte Reich und das Theater», *Maske und Kothurn*, B. 17, 3, 1971, S. 203-214.

24. Ο «λαός» όταν βγαίνει από μιá καλή παράσταση, όπως ύποστήριζε, δέ συζητά «γιά συμπεράσματα ήθικά ή διανοητικά - γιά τέτοια σκοτίζεται μόνον ο βλάκας από μόρφωση» αντίθετα, «αισθάνεται να τόν λουει ή ίδια ψυχική εύφροσύνη» πού δοκίμασε κάποτε παιδί (Π. Κατσέλης, *Σαίξπηρ Ι. Οθέλλος*, Αθήνα, 1932, σσ. 9-10). Μάλιστα, σέ αντίτυπο του παραπάνω βιβλίου πού είχε δωρήσει ο συγγραφέας στόν Μπαστιά ύπάρχει και ιδιόχειρη άφιέρωση: «Στόν έκλεχτό φίλο συγγραφέα κ. Μπαστιά» (Μπαστιάς, 1997, B443).

ανάγονται στην άνορθολογική άμφισβήτηση του άστικού πολιτισμού, ο Κατσέλης υποστήριζε ότι ο θεατής έπρεπε, μέσω της συγκινησιακής ταύτισης με τους ήρωες της σκηνης, να ανακαλύψει τη «χημική συγγένεια» που υπάρχει στην «άρχέγονη ένότητα» φύσης και ανθρώπου. Μέσα από μία όψιμη βαγκνερική επιχειρηματολογία, ο νεαρός Έλληνας καλλιτέχνης θεωρούσε ότι τό θέατρο (άέναο ως «ένστιχτο» και «πρωτόγονη ανάγκη») θά αποκτούσε και πάλι τόν κοινοτικό και έορταστικό χαρακτήρα που είχε στις διονυσιακές εκδηλώσεις, οι όποιες δέν γίνονταν «μόνον στην άρχαία Ελλάδα μά και σέ κάθε λαό που ζει φυσική κι άπλή ζωή».²⁵ Σέ μία επόμενη φάση, οι άπόψεις αυτές μολιάστηκαν από τή γνωριμία με τά ξένα επιτεύγματα και οι βαγκνερικοί άπόηχοι άρχισαν νά παίρνουν έθνικοσοσιαλιστικές άποκλίσεις. Σέ άνταπόκρισή του από τή Γερμανία με τίτλο «Τά “Άρματα του Θέσπιδος” στην γερμανική έπαρχία», δημοσιευμένη στα τέλη του 1938, ισχυριζόταν ότι τό θέατρο ήταν μία «κοινωνική γιορτή» που ένώνει τόν άπλό λαό «μέ τήν καθολική ζωή του έθνους» και, άναφερόμενος στή γερμανική κρατική θεατρική πολιτική, ύπογράμμιζε τή σημασία των παραστάσεων για τίς κωμπολεις, τίς «κνυφέλες αυτές που άκνα πλάθουν τούς συνδυτικούς δεσμούς του Έθνους και χαλκεύουν τή δύναμη του Κράτους». Πρίν τή σύσταση των μετακινούμενων θεάτρων, σημείωνε ο Κατσέλης, οι γερμανικές έπαρχιακές πόλεις

*«μαστίζονταν, όπως και στην Ελλάδα μας, από τά διάφορα θεατρικά “μπουλούκια”, που κατά καιρούς περνούσαν από κανένα χωριό, εισπράττοντες τά μέσα της συντήρησης των μελών τους. Άλλά θέατρο ήταν αυτό; Ήταν κοινωνική γιορτή, όπως λαχταρούσε ή καρδιά τους, που θά τους ένωνε με τήν καθολική ζωή του έθνους; Όχι, βέβαια! Κι όμως, ο άπλός αυτός λαός, ο ταπεινός του μόχθου ήρωας, είχε δικαιώματα πάνω στους καρπούς του πνεύματος και της όμορφιάς που χάρονταν οι μεγαλουπόλεις».*²⁶

Οι παραπάνω προβληματισμοί συνέχιζαν, βέβαια, τήν παλιά έγχώρια ιδεαλιστική παράδοση θαυμασμού του γερμανικού πολιτισμού, παράδοση στή διαμόρφωση της όποίας είχε συμβάλει άποφασιστικά και ο «δάσκαλος» του Κατσέλη, Φώτος Πολίτης. Οι προβληματισμοί αυτοί ώστόσο είχαν βρει πλέον στέγη σ' ένα έτοιμο και δοκιμασμένο μοντέλο «λαϊκού» θεάτρου, σέ μία ιστορική στιγμή μάλιστα που τό ιδεολογικό κλίμα φάνταζε ιδιαίτερα έννοικό για τή μεταφύτευσή του στα έλληνικά έδάφη. Ή εισαγωγή βρισκόταν συντονισμένη τόσο με τήν ευρύτερη προσπάθεια της «4ης Αυγούστου» νά υιοθετεί συμπεριφορές των φασιστικών ευρωπαϊκών καθεστώτων όσο και με τίς επιδιώξεις της έθνικοσοσιαλιστικής προπαγάνδας στα Βαλκάνια.²⁷ Επιπλέον, οι άπόψεις του μελλοντικού διευθυντή και των έμπνευστών του Άρματος ήταν ευθυγραμμισμένες με τούς κεντρικούς ιδεολογικούς άξονες που δημιουρ-

γούσε ή μεταξική δικτατορία στον πολιτιστικό τομέα: τήν επίθεση στον άστικό άτομικισμό και τόν φιλελευθερισμό αλλά και τήν υπεράσπιση ενός «Έθνικου Κράτους», θεμελιωμένου σέ μία «άμεσον έθνικήν λαοκρατία».²⁸ Ή άντιμετάπιση του «λαού» από τόν Κατσέλη δέν διέφερε από εκείνες που εξέφραζαν τότε οι επίσημοι έκφραστές του καθεστώτος: τή συγκινησιοκρατική και ευρύτερα ιρρασιοναλιστική προσέγγιση του «λαού» αλλά και τήν ένταξή του υπό τήν έποπτεία ενός δυναμικού Κράτους.²⁹ Στην πραγματικότητα, τό

25. Ο συγγραφέας παρέπεμπε στή *Γέννηση της τραγωδίας*, στή μετάφραση του Νίκου Καζαντζάκη. Επίσης ισχυριζόταν ότι μέσα από τήν έπαφή με τόν «λαό» έπρεπε νά πλησιάσει κανείς και τήν άνάγωση του Σαίξπηρ: «Μιά άληθινή κουβέντα, βγαλμένη μέσα από τά σωθικά μιάς γρηούλας, έχει νά μάς πει πολλά περισσότερα, καθώς κάθετα με τό χιονιά στή φωτιά, κοντά στο παραγώνι και γνέθει, συμπόντας τή θράκα, παρά όλες οι φιλοσοφίες και οι ψυχαναλυτικές θεωρίες του Φρόντ, καμωμένες θεατρικός διάλογος [...] Οι ιδέες αλλάζουν, ο άνθρωπος όμως μένει» (ό.π. σελ. 13).

26. *Τά Παρασκήνια*, τχ. 33, 31.12.1938, σ. 7. Τό άρθρο άποτελούσε κατά κάποιον τρόπο συνέχεια μιάς άλλης άνταπόκρισης, που έπαινούσε τή θεατρική άποκέντρωση της Γερμανίας (ό.π. τχ. 30, 10.12.1938). Εξέταζε κυρίως τήν προϊστορία των περιοδεύόντων λαϊκών θεάτρων της και έπαινούσε τά επιτεύγματά τους, που, μετά τό 1936, τά άξιοποίησαν οι έθνικοσοσιαλιστές. Στή συνέχεια, σέ άλλη άνταπόκριση, παρουσίαζε τήν έργασία του μετακινούμενου θεάτρου της Δρέσδης («Πώς λειτουργούν στην Σαξονία τά άρματα του Θέσπιδος», *Παρασκήνια*, 28.1.1939).

27. Jerzy W. Boreijsza, «Η Ελλάδα και ή βαλκανική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας, 1936-1940» και Renate Meissner, «Η έθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και ή Ελλάδα κατά τή διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας», στο Φλάισερ-Σδορώνος (1989) 16-7 και 50-8. Στο πλαίσιο έντάσσονται και οι θερμές σχέσεις που αναπτύχθηκαν άνάμεσα στην έλληνική κρατική σκηνή και τό θέατρο της Φραγκφούρτης: όπως, για παράδειγμα, ή «μαθητεία» του Κατσέλη στο περιοδεύον θέατρο Ρήνου-Μάιν αλλά και έπίσκεψη της όπερας της γερμανικής πόλης στην Άθήνα τό Νοέμβριο του 1939. Για τό θέμα βλ. Μπαστιάς (1997) Α82, Π. Κατσέλης, «Γράμματα από τήν Γερμανία. Ή έπιστροφή της όπερας της Φραγκφούρτης από τήν περιοδείαν της άνά τά Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 18.12.1938 καθώς και Bettina Schültke, «The Municipal Theatre in Frankfurt-on-the-Main; A Provincial Theatre under National Socialism», in Berghaus (1996) 158-171 και Karl Holl, «Zwischen Politik und Kunst», in *Frankfurt und sein Theater*, Verlag Waldemar Kramer, Frankfurt, 1963, S. 59-60.

28. Π. Νούτσος, «Συνιστώσες της ιδεολογίας του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου», ό.π. σσ. 63-5.

29. «Χωρίς καμιά υπεβολή», σημείωνε ο Κατσέλης στην άνταπόκρισή του, «τό θέατρο στή Γερμανία είναι: έκκλησιά και τούτο γιατί - όπως πετυχημένα τό είπε ο ύπουργός Γκαϊμπελς - “τό θέατρο στή Γερμανία είναι ύ-

ίδιο τό έγγχείρημα βρισκόταν στην έμπροσθοφυλακή τής θεατρικής πολιτικής τής «4ης Αυγούστου». Όπως σημείωνε σέ άπολογισμό του ό Μπαστιάς, δημιουργός αυτής τής πολιτικής, ή τελευταία στηριζόταν σέ μιά βασική διαπίστωση και σέ «μιά βασική θεωρία»: α) πώς «τό άστικό λεγόμενο θέατρο τών σαράντα τελευταίων χρόνων έσβυσε [...] τό τάραξε ή κρίση και τό κλεισε» και β) «πώς ή τέχνη είναι οργανική ανάγκη του λαού» και «πώς όλες οι μεγάλες εποχές του Θεάτρου μίλησαν στην πλατειά λαϊκή μάζα».³⁰

ΟΠΩΣ ΚΑΤΑΛΑΒΑΙΝΕΙ ΚΑΝΕΙΣ, τό επόμενο δήμα ήταν ή εισαγωγή του ξένου προτύπου στην Ελλάδα. Η προσπάθεια ώστόσο δέν ευδοκίμησε. Ο σημαντικότερος ίσως λόγος τής άποτυχίας σχετίζεται με την άρνητική ιστορική συγκυρία. Ένα μόλις χρόνο μετά τή λειτουργία του Άρματος, ή Ελλάδα έμπαινε στή δίνη του Πολέμου και οι ανακατατάξεις πού άκολούθησαν ήταν κοσμογονικές για τή χώρα, τό θέατρο και τούς πολιτικούς της.³¹ Όπως φαίνεται, ελάχιστοι άνθρωποι στην Ελλάδα είχαν τότε τή δυνατότητα και τή διορατικότητα νά βλέπουν τό μέγεθος τών χυσελεφάντινων πύργων μέσα στό όποιο ζούσε ή διανοήση του τόπου και ό Τρίτος Έλληνικός Πολιτισμός της.³² Έπειτα, από τήν επίταξη τών αυτοκινήτων του Άρματος κατά τή διάρκεια του πολέμου, τό φιλόδοξο έκσυγχρονιστικό όραμα μετατρέπόταν σέ περιοδεύοντα θίασο και τά πράγματα ελέστρεφαν στό προηγούμενο καθεστώς πού χαρακτήριζε τή θεατρική ζωή τής ελληνικής επαρχίας: εκείνη τών πλανόδιων θεατρίνων.³³ Τό όλο έγγχείρημα φάνταζε ακόμα πιο μετέωρο μετά τήν κατάρρευση του «Τρίτου Έλληνικού Πολιτισμού». Άμέσως μετά τήν είσοδο τών γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα και τήν έπιβολή από τόν κατακτητή τής κυβέρνησης Τσολάκογλου, ό νέος διευθυντής του Έθνικού (πλέον) Θεάτρου Νίκος Γιοκαρίνης διόρισε τόν Νικόλαο Παπαγεωργίου και τόν Δημήτρη Ματσούκη διευθυντή και σκηνοθέτη του θιάσου.³⁴ Οι αλλαγές δέν είχαν πάντως καμιά σημασία πλέον μιά και τό θέατρο διαλύθηκε, τελικά, λίγο άργότερα, τόν Γενάρη του 1942.³⁵

Δέν είναι στους στόχους αυτής τής εργασίας νά παρουσιάσει τήν ιστορία του Άρματος Θεσπίδος. Άλλωστε, μόνον έπειτα από μιά έξαντλητική άποδελτίωση του άρχαιακού ύλικού και του επαρχιακού τύπου, σέ συνδυασμό με τήν ευρύτερη μελέτη τής επαρχιακής ζωής στή μεσοπολεμική Ελλάδα, μπορεί νά έντοπίσει κανείς τό ιστορικό στίγμα και τή συμβολή του έγγχειρήματος. Στο βαθμό όμως πού ή δράση του άπτεται του ζητήματος «λαϊκό θέατρο», ό μελετητής όφείλει νά σχολιάσει κάποια σημεία ξεκαθαρίζοντας, βέβαια, ότι οι έρμηνευτικές προτάσεις του δέν έχουν τόν χαρακτήρα επιστημονικών συμπερασμάτων αλλά «υπόθεσεων εργασίας», ότι αποτελούν μάλλον σημεία εκκίνη-

πόθεση τής καρδιάς». Και για τήν υπόθεση αυτή πρόθυμα τό Κράτος ξοδεύει 12-15 εκατομμύρια Μάρκων τό χρόνο» (Τά Παρασκήνια, 31.12.1938). «Τό λαϊκό πνεύμα», έγραφε ό Γεώργιος Έ. Κυριάκης στό Νέον Κράτος, «δέν δύναται νά νοηθή διά του λογικού, αλλά δι' έσωτερικής θεωρίας, διά διαισθητικής έκφράσεως». Ένώ ό λαός, «έμφανιζόμενος εις τήν ιστορία ως δύναμις υπό τήν εθνικήν ιδέαν, έκπληροί τά πεπρωμένα του, ως πολιτική ένωση, ως Κράτος. Δι' αυτού εξασφαλίζει τήν ύπαρξίν του [...] Τό Κράτος μορφώνει χαρακτήρα, αναπτύσσει τό πνεύμα κοινότητος, ήρωισμού, αυτοθυσίας» («Λαός και πολιτισμός», τχ. 23, Ίούλιος 1939, σσ. 441-4).

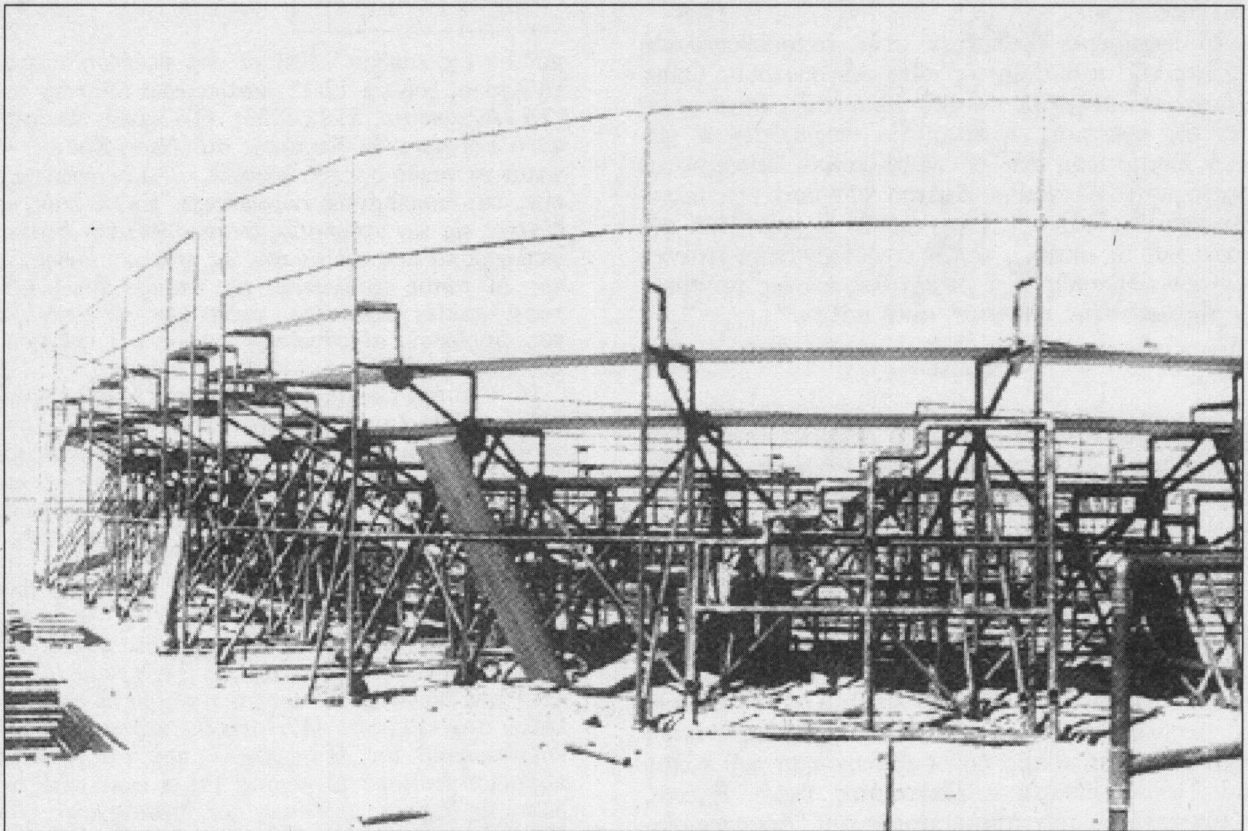
30. «Τό άρχαίο Έλληνικό Θεάτρο», συνέχιζε, «είναι θέατρο καθαρά λαϊκό, τό ίδιο και τό Ρωμαϊκό, τό ίδιο και τό Θεάτρο του Σαίξπηρ και τής Έλισαβετιανής εποχής, τό ίδιο τό θέατρο του Μολιέρου και τής μεγάλης ισπανικής δραματολογίας ή τών Ίταλών κωμωδιογράφων» («Τά Γράμματα και οι Τέχνες. Α΄», Τό Νέον Κράτος, τχ. 24, Αυγούστος 1939, σελ. 552).

31. Η λειτουργία του Άρματος Θεσπίδος άρχισε τίσ ίδιες ακριβώς μέρες πού ξεσπούσε ό Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος με μιά πανηγυρική εκδήλωση στό Γουδί (7.9.1939), όπου παραστάθηκαν δύο πράξεις (IV, V) από τόν Έπιθεωρητή του Γκόγκολ. Η επίσημη πρεμιέρα δόθηκε με τόν Όθέλλο στην Κόρινθο (17.9.1939), παρουσία του Μεταξά και ύπουργών του. Η δημιουργία του θεάτρου μάλιστα άποφασίστηκε παρά τό γεγονός ότι οι έμπνευστές του γνώριζαν τίσ αντίξοες συνθήκες πού δημιουργούσε ό πόλεμος (βλ. Ζιώγας, 1940, σελ. 53). Άκόμα κι όταν ή χώρα δοκίμαζε για τά καλά τίσ σκληρές επιπτώσεις του πολέμου, ό Κατσέλης δικαίωνε τήν άπόφαση του Μεταξά πού «σάν γνήσιος άρχηγός, γαλήνιος και σοφός» έμεινε πιστός στό όραμά του (Π. Κατσέλης, «Ο Ίωάννης Μεταξάς και τό "Άρμα Θεσπίδος"», Νέα Έστία, τχ. 340, 15.2.1941, σσ. 155-156).

32. Είναι χαρακτηριστικό τό έπιγραμματικό σχόλιο του Γιώργου Σεφέρη για τήν έξωτερική πολιτική του καθεστώτος: «Κουτοπονηριές πού έχουνε πέραση ώσπου νά φθάση τό λεπίδι στόν αυχένα» (Πολιτικό Ημερολόγιο, Α΄, Ίκαρος, Αθήνα, 1979, σ. 17). Τήν ίδια μέρα πού ό Κατσέλης έγραφε τήν έπιστολή του από τήν Καβάλα, ό ποιητής σημείωνε στό ημερολόγιό του για τήν κρισιμότητα τής κατάστασης: «δέν ξερω καλά καλά τί θά χουμε σέ μιά εβδομάδα» (Μέρες Γ΄, Ίκαρος, Αθήνα, 1977, σ. 235). Δύο χρόνια νωρίτερα έγραφε: «Η Ευρώπη, αυτό πού έμεις, έτσι πού ανατραφήκαμε λέγαμε Ευρώπη, αν δέν ξεψύχησε, είναι έτοιμη νά ξεψυχήσει. Μαζί μ' αυτό ένα μεγάλο μέρος τής ζωής μας τελειώνει. Είμαι 38 χρονώ. Από δω και μπρός πρέπει νά κοιτάξουμε τί μās μένει και τί μπορούμε νά κάνουμε μ' αυτό πού μās μένει» (ό.π. σελ. 105 και σσ. 130-1).

33. Ο Μπαστιάς είχε διατάξει τήν επίταξη δεκατριών φορητών και ενός λεωφορείου του Άρματος Θεσπίδος (από τά 15 και 2 πού διέθετε αντίστοιχα στην άρχή). Η άπόφαση του ανακοινώθηκε στό Δ. Σ. του Βασιλικού Θεάτρου στην 210η συνεδρία τής 3.12.1940 (πρβλ. Μπαστιάς, Β451-2).

34. Έπειτα από Νομοθετικό Διάταγμα, τό θέατρο μετονομάστηκε ξανά σέ Έθνικό τήν άνοιξη του 1941, ό Γιοκαρίνης απέλυσε τόν Μπαστιά στίς 27.4.1941 και διορί-

Ἀποψη τοῦ συναρμολογούμενου θεάτρου μέ τή σκηνή καί τόν μεταλλικό σκελετό τῶν κερκίδων
(Πηγή Ἐλ. Φεσσά-Εμμανουήλ, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου 1720-1940, τόμ. Β', Ἀθήνα 1994, σελ. 66)

σης γιά μελλοντική ἔρευνα. Ὅπως εἶπαμε, ἡ προσπάθεια ἦταν ἐνταγμένη στή θεατρική πολιτική τοῦ καθεστώτος: ἕνας θεσμός «καθαρά λαϊκός» πού, σύμφωνα μέ τό Γενικό Γραμματέα του Ἡλία Ζιώγα, θά φρόντιζε γιά τήν «πνευματική ἀφύπνιση τοῦ λαοῦ τῶν ἐπαρχιῶν», καθιστώντας τον «θεατρόφιλο» καί προσφέροντάς του «ἀνώτερη πνευματική ψυχαγωγία» μέ φτηνά εἰσιτήρια: ἦταν ἕνα «Θέατρο Τέχνης», πού θά ἀφύπνιζε τίς «ὑπνώτουςες ἢ λανθάνουσες καλαισθητικές ιδιότητες τοῦ λαοῦ τῶν ἐπαρχιῶν» καί θά ἐξασφάλιζε τήν «ποιότητα τῆς πνευματικῆς τροφῆς» μέ κλασικά καί σύγχρονα ἀστικά δράματα ξένων (Σαίξπηρ, Γκόγκολ, Ὁ Νήλ, Χάουπτιμαν, Τσέχωφ, Σιέρρα κ.ἄ.) καί ντόπιων συγγραφέων (Τερζάκης, Χόρν, Ξενόπουλος, Μελᾶς, Μωραϊτίνης, Λάσκαρης, Μπόργης, Συναδινός, Ἡλιάδης κ.ἄ.).³⁶ Ἡ προσπάθεια συμβάδιζε, βέβαια, καί μέ τό ἄλλο ἰδεολόγημα τῆς ἐποχῆς, τήν «ἐλληνικότητα». Δίπλα στό ἐνδιαφέροντά του γιά τό λαϊκό κοινό ὁ Κατσέλης εἰδειξε εὐαισθησία καί ὡς πρός τό ζήτημα μιᾶς «γνήσιας» ἐλληνικῆς ἐκφρασης.³⁷ Ὁ ἴδιος ὁ θεσμός ἄλλωστε, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ζιώγας, ὄχι μόνον δέν ἦταν ξενόφερτος ἀλλά ἦταν «ἀπό τούς γνησιώτερα ἐλληνικούς» καί ἔπρεπε νά ἀντιμετωπιστεῖ ὡς μιά

στηκε Κυβερνητικός Ἐπίτροπος μέ χρέη διευθυντῆ («Εἰδήσεις», *Νέα Ἐστία*, 345/6, 1-15.5.1941, σελ. 436). Γιά τό θέμα βλ. καί τά σχετικά ἐγγραφα τῆς Διεύθυνσης τοῦ Θεάτρου πρός τόν Κατσέλη (Ε.Λ.Ι.Α.).

35. Μιά ἀπό τίς τελευταῖες παραστάσεις ἦταν ἐκείνη τοῦ ἔργου τοῦ Β. Ἡλιάδη *Χαλάζι* πού δόθηκε στό ἀθηναϊκό θέατρο «Ὀλύμπια» στίς 9.12.1941 (βλ. τήν κριτική τοῦ Ἄλκη Θρύλου, *Νέα Ἐστία*, τχ. 356, 1.1.1942, σσ. 54-57). Ὁ Σιδέρης [(1965) 25-27] ἀναφέρει ὅτι ἡ τελευταία ἐμφάνισή του ἦταν τό 1941 στό οἰκόπεδο τῆς κατεδαφισμένης ἀγγλικῆς Πρεσβείας (κῆπος Κλαυθμῶνος). Σύμφωνα μέ τά Πρακτικά τοῦ Δ.Σ. τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου πού παραθέτει ὁ ἱστορικός, ἡ ἀπόφαση γιά τήν ἀναστολή τῶν ἐργασιῶν τοῦ κλιμακίου πάρθηκε στίς 13.1.1942. Τό Ἐθνικό Θέατρο εἶχε ἀποκτήσει νέα διεύθυνση τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1941 («Εἰδήσεις», *Νέα Ἐστία*, 352, 1.10.1941, σελ. 772).

36. Ζιώγας (1940)53-54, Π. Μοσχοβίτης, «Τά ἐγκαίνια ἐνός μεγάλου θεάτρου. Τό Α΄ Ἄρμα τοῦ Θεόσιδος στήν Κόρινθο. Ὁ Ὀθέλλος», *Τά Παρασκήνια*, τχ. 71, 23.9.1939, «Εἰδήσεις», *Νέα Ἐστία*, τχ. 347, 1.6.1941, σελ. 476 καί Ἀρετή Βασιλείου, *Τό δραματολόγιο τῶν ἀθηναϊκῶν θιάσων πρόξας τοῦ Μεσοπολέμου*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2002, τομ. Β΄, σσ. 170 κ.ἑξ. Ὡς πρός τήν πολιτική ρεπερτορίου πάντως ἀκούστηκαν

«άπλη ανάβωση» της προσπάθειας του Θέσπη κατά τον 6ο αϊ. π.Χ.³⁸

Ως προς την επίτευξη των καλλιτεχνικών στόχων του θεάτρου, μιά πρώτη διαπίστωση άφορᾶ στην απογοήτευση του ίδιου του διευθυντή. Σέ άπολογισμό του έπειτα από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του, ο Κατσέλης ανέφερε στον Μπαστιᾶ: «άπέτυχα παταγωδῶς», ὡς προς τή δημιουργία ενός καλλιτεχνικού συνόλου πειθαρχημένων ήθοποιῶν αλλά «επέτυχα ὡς θηριοδαμαστής». Κατ' αναλογία, συνέχιζε, και τό "Άρμα Θέσπιδος «επέτυχεν έξωτερικῶς» αναφορικά μέ τούς χιλιάδες θεατές πού είδαν τίς παραστάσεις του, αλλά δέν έγινε ένα «Θέατρο Τέχνης»³⁹ καμιά παράσταση, σύμφωνα πάντα μέ τόν άπολογισμό του διευθυντή, δέν είχε τή σφραγίδα τής τέχνης, άφοῦ ακόμα και ἡ πειθαρχία, ὅποτε επέτευχθη, δέν ήταν ὀργανική και ὁ θιάσος ήταν ένα «κατ' έπίφασιν πειθαρχημένον ἢ μάλλον δουλικᾶ ὑποταγμένον σύνολον».⁴⁰ Μιά από τίς αιτίες τής άποτυχίας ήταν οί συνεχεῖς περιοδεῖες του θεάτρου, πού δέν άφηναν περιθώρια γιά καλλιτεχνικούς πειραματισμούς γύρω από τό λαϊκό κοινό.⁴¹ Ένδεχομένως, άρνητικό ρόλο έπαιξαν και τά τεχνικά προβλήματα πού προέκυψαν από τήν κατασκευή του λυόμενου θεάτρου.⁴² Ὁ σημαντικότερος ὅμως λόγος τής καλλιτεχνικής άποτυχίας ήταν τά προβλήματα πειθαρχίας πού έμφανίστηκαν από νωρίς μέ τά παλαιότερα, κυρίως, μέλη του θιάσου. Ὁ Κατσέλης ἦθε σέ ρήξη μέ ήθοποιούς ὅπως ὁ Χριστόφορος Νέξερ και σέ δύο τουλάχιστον περιπτώσεις συστήθηκε πειθαρχικό συμβούλιο γιά νά αντιμετώπισει τήν κρίση.⁴³ Ὁ σκηνοθέτης καθιστοῦσε κύριους υπεύθυνους τής άποτυχίας τούς ήθοποιούς, ιδιαίτερα τούς παλαιούς (πού τούς ὀνόμαζε ὑποτιμητικά «μπουλουκζήδες») και ζητοῦσε μάταια από τόν Μπαστιᾶ νά προβεί σέ άπολύσεις, προσλαμβάνοντας νέα ταλέντα πού νά διέπονται από καλλιτεχνικές άρχές.⁴⁴

Πάντως, ἄν και, ὅπως φαίνεται, τό "Άρμα Θέσπιδος δέν πρόλαβε νά διαμορφώσει μιά συγκεκριμένη καλλιτεχνική ταυτότητα, είχε πετύχει ὡς προς έναν ἄλλο στόχο. Μέ τό κύρος ενός κρατικού ιδρύματος έπεδίωξε «τήν ενίσχυση, ήθική και ὑλική τῶν ανθρώπων του θεάτρου» και, μέχρις ενός σημείου κατόρθωσε νά προασπίσει τήν επαγγελματική και ήθική ταυτότητα τῶν ήθοποιῶν του ἢ ὅπως τό έθετε ὁ διευθυντής, έπιτυχία ὑπῆρχε μόνον

«ὅσον άφορᾶ κυρίως τήν κοινωνικήν παράστασιν του συνόλου τῶν καλλιτεχνῶν μας και τής έγχαράξεως βαθύτατα εἰς τήν αντίληψιν ενός εκάστου τῶν θεατῶν και κριτῶν μας ὅτι και ὡς σύνολον, και ὡς άτομα, οἱ εἰς τό "Άρμα Θέσπιδος ἀνήκοντες ήθοποιοί δέν ἔχουν οὐδεμίαν σχέση μέ τούς περιφρονημένους ἕως χθές μπουλουκζήδες, άπατεῶνας και ἀλήτας, τούς φωνασκούντας και δερομένους επί Σκηνης και ἐν ὁδῶ».⁴⁵

Τό απόσπασμα μᾶς μεταφέρει από τίς καλλιτεχνικές στίς ιδεολογικές πτυχές του έγχειρήματος και άποκα-

και αντίρρησης. Ὁ Μ. Ροδᾶς ὑποστήριζε ὅτι τό θέατρο έπρεπε νά παρουσιάζει άστικές ήθογραφίες ὅπως ὁ *Άγαπητικός τής Βοσκοπούλας* και ἡ *Τύχη τής Μαρούλας*. Καθώς ὁ κριτικός θεωροῦσε αυτά τά έργα «λαϊκά», πίστευε ὅτι ἡ ένταξή τους στό δραματολόγιο του "Άρματος θά προσέδιδε στίς παραστάσεις του έναν ελληνικό και πανηγυρικό χαρακτήρα («Άρματα Θέσπιδος», *Ελεύθερον Βήμα*, 24.7.1939).

37. Τό θέμα άποτελεῖ, βέβαια, αντικείμενο άλλης μελέτης. Θά πρέπει ὡστόσο νά σημειώσουμε στό περιθώριο, ὅτι, μέ έπιστολή του στον Μπαστιᾶ, ὁ Κατσέλης δήλωνε ὅτι δέν ένέκρινε νά συμπεριληφθεῖ τό έργο του Άλέκου Λιδωρίκη *Ὁ Ἀτίλας* στό δραματολόγιο του "Άρματος. Ὁ Κατσέλης συμφωνοῦσε μέ τήν πολιτική προώθησης του ελληνικού ρεπερτορίου από τήν κρατική σκηνή αλλά «ἡ άρχή αὐτή θά έπρεπε νά ισχύσει δια τά γνήσια ελληνικά έργα, τά εκφράζοντα τήν ελληνικήν ζωήν, τά ελληνικά ήθη και έθιμα και ὄχι τά συγγραφόμενα άπλῶς από ἔλληνες συγγραφείς» («Έμπιστ. 6, Έπιστολή του Δ/ντή "Άρματος Θέσπιδος προς Γεν. Δ/νη Βασιλικῶν Θεάτρων», 11.4.1940 ἀρχεῖο ΕΛΙΑ). Τίς μέρες εκείνες οί δύο διευθυντές συνεργάζονταν στενά γιά τό νέο ρεπερτόριο του θιάσου (*Άσύρματος*, 4.4.1940 και 16.4.1940, πρβλ. Μπαστιᾶς, Β314, 136).

38. Ζιώγας ὁ.π. σελ. 53. Στά ἴδια συμπεράσματα ὀδηγοῦνταν ἀνακουφισμένοι και ὁ Β. Βεκιαρέλης: «Τά ελληνικά "Άρματα του Θέσπιδος" δέν εἶνε ἀντιγραφή ξένου συστήματος. Έλληνες και ξένοι έξακολουθοῦν νά εφαρμόζουν τά παλαιά ελληνικά πρότυπα» (*Έθνος*, 12.12.1938, πρβλ. Μπαστιᾶς, Β225-6).

39. Τήν έπιτυχία του "Άρματος ὡς προς τόν «συναγερομό» πού προκάλεσαν οί παραστάσεις του στην ελληνική επαρχία ἀναφέρουν τόσο ὁ Ζιώγας σέ άπολογισμό πού δημοσιεύτηκε στην *Βραδυνή* (5.11.1939), ὅσο και ὁ ἴδιος ὁ Κατσέλης στην ἡμνητική νεκρολογία του γιά τόν «Έθνικό Ὁδηγό» (*Νέα Έστία*, 340, 15.2.1941, σσ. 155-6). Παραμένει βέβαια προς διερεύνηση τό κατά πόσο οί απόψεις τής Διεύθυνσης ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

40. Ἀντίγραφο δακτυλογραφημένης έπιστολῆς του Κατσέλη προς τόν Μπαστιᾶ από τήν Καβάλα μέ ἡμερομηνία 3.9.1940. (ΕΛΙΑ).

41. Ὁ θιάσος ξεκίνησε μέ περιοδεία στην Πελοπόννησο (Κόρινθος, Τρίπολη, Καλαμάτα, Πάτρα, βλ. *Ηλ. Ζιώγας, Βραδυνή*, 5.11.1939) και, σύμφωνα μέ τόν Σιδέρη, στή συνέχεια, ταξίδεψε στά Έπτάνησα, τή Σύρο, τή Δυτική Μακεδονία, τήν Ἡπειρο, τή Θεσσαλία, τήν Ἀνατολική Μακεδονία, τή Λαμία, κ.ά.

42. Σύμφωνα μέ τόν Σιδέρη, τό θέατρο χρειαζόταν μεγάλη έκταση γιά νά στηθεῖ (τόν Ιούλη του 1940 στή Φλώρινα δέν μπόρεσε νά δώσει παραστάσεις λόγω μικρῆς έκτασης), ενώ, σύμφωνα μέ μαρτυρία του ίδιου του Κατσέλη στή Φεσσᾶ, ἡ κατασκευή ήταν δύσχερηστη. Βλ. Φεσσᾶ (1994)67.

43. Ὁ σκηνοθέτης ἦθε σέ ρήξη μέ τόν Ἀντρέα Παντόπουλο και ἄλλους παλαιούς ήθοποιούς πρίν καν αρχίσουν οί παραστάσεις. Τό Πειθαρχικό Συμβούλιο πού συστήθηκε γιά νά βρεῖ μιά λύση στό πρόβλημα επέπληξε τόν ήθοποιό αλλά έκανε και συστάσεις στον σκηνοθέτη γιά τήν άκομψη συμπεριφορά του (Πρακτικά τής 28.8.1939, ΕΛΙΑ). Ἀκό-

λύπτει μιά κεντρική αντίφαση γύρω από τή διαχείριση του «λαϊκού» στοιχείου: τό γεγονός δηλαδή ότι ενώ ή διεύθυνση αντιμετώπιζε τόν ελληνικό έπαρχιακό «λαό» ώς ιδεώδες κοινό, ταυτόχρονα, έπεδίωκε τόν έξαστισμό του μέ παραστάσεις συνόλου πάνω σέ εισαγόμενα ευρωπαϊκά πρότυπα. Αυτή ή αντίφαση δημιουργούσε μιά παλινδρόμηση ανάμεσα στην ανάγκη εξιδανίκευσης και στην ανάγκη χειραγώγησης του «λαϊκού» στοιχείου, χωρίς νά υπάρχει ή δυνατότητα υπέρβασης αυτού του μετωρισμού. Τό πιό ένδιαφέρον ίσως σημείο τής αντίφασης ήταν ότι ή προσπάθεια καλλιτεχνικής συμμόρφωσης και έξευρωπαϊσμού τής ελληνικής υπαίθρου γινόταν μέ καλλιτέχνες πού εργάζονταν σέ μιά, ζωντανή έως τότε, παράδοση «λαϊκού» θεάτρου στην Ελλάδα, όπως ήταν τά «μπουλουκία», παράδοση τήν όποία ό διευθυντής του συγκροτήματος, πού επιθυμούσε τήν ίδρυση ενός «λαϊκού θεάτρου», απέριπτε μέ περιφρόνηση, απηχώντας τις απόψεις του Φώτου Πολίτη.⁴⁶

Η ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΣΥΓΧΥΣΗ καθιστούσε τό έγχείρημα έωλο, δέν λειτουργούσε όμως σέ κενό άερος· αντίθετα, έξυπηρετούσε πολύ συγκεκριμένα συμφέροντα. Δέν πρέπει δηλαδή νά ξεχνάμε ότι τό θέατρο δημιουργήθηκε πρώτιστα γιά νά ανταποκριθεί στις τρέχουσες, συγκυριακές ανάγκες του θεατρικού κόσμου τής χώρας πού, μέ τή συνδρομή του κράτους, προσπαθούσε νά αντιμετωπίσει συνθήκες επαγγελματικής κρίσης. Δέν πρέπει επίσης νά ξεχνάμε ότι μέχρι τότε, τό ελληνικό θέατρο δέν είχε κατορθώσει νά χτίσει κάποια παράδοση σύγχρονου «λαϊκού» θεάτρου, καθώς οι ιστορικά αναγκαίες, μακρόχρονες και σύνθετες διεργασίες γιά τή δημιουργία τής ήταν άπουσες στην ελληνική κοινωνία. Γιά τόν νεαρό καλλιτέχνη πού ήταν θιασάρχης καλλιτεχνικού «μπουλουκιού» τό 1937, ή γνωριμία μέ τό γερμανικό πρότυπο, δέν έπαρκούσε γιά νά κάνει ένα μεγάλο ιστορικό άλμα και νά βρεθεί επικεφαλής μιας κρατικής πολιτικής αποκέντρωσης δύο χρόνια άργότερα! Όπως φαίνεται δηλαδή, ό βασικός υπεύθυνος γιά τις ιδεολογικές αντιφάσεις γύρω από τό «λαϊκό» στοιχείο ήταν ό άνεπαρκής έξαστισμός τής χώρας. Ό τελευταίος δέν είχε επιτρέψει τήν «άνωθεν» διαμόρφωση μιας σύγχρονης «λαϊκής σκηνης» πού νά στοχεύει στην καλλιτεχνική συμμόρφωση του «λαού» σύμφωνα μέ τά δικά της γούστα, παρά μόνον συγκυριακά. Η διαπίστωση αυτή ίσχυε πολύ περισσότερο γιά τήν περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν ή κρίση αστικής ταυτότητας των έγχώριων λογίων τους όδηγούσε πλέον σέ αναζήτηση ιδεολογικών προτύπων και καλλιτεχνικών συμπεριφορών στον «λαό», ανακηρύσσοντας τον στή μεταφυσική οντότητα πού αναφέραμε στην αρχή αυτού του άρθρου. Απ' τήν άλλη όμως, ή αστικοποίηση τής χώρας δέν είχε προχωρήσει σέ τέτοιο βαθμό ώστε τό θέατρο των «μπουλουξήδων» νά αναχθεί σέ καλλιτεχνικό πρότυπο (κάτι πού συνέβη, τελι-

κά, σέ ένα περισσότερο προχωρημένο στάδιο αστικού έκσυγχρονισμού του τόπου και μέσα από μιά νέα έπιανεκτίμηση του λαϊκού πολιτισμού κατά τή διάρκεια τής Μεταπολίτευσης). Έτσι, ήταν ιστορικά αναπόφευκτο γιά τους Έλληνες λογίους του Μεσοπολέμου νά συμπεριφέρονται περισσότερο ως μιά ήγερτική έλίτ πού, όσο κι αν επιθυμούσε νά διαχειριστεί τό ζήτημα μιμούμενη έπιδερμικά τά ευρωπαϊκά πρότυπα, στην πράξη ήταν μοιραίο νά πέφτει σέ αντιφάσεις πού ήταν ανήμπορη νά συνθέσει. Άδυνατούσε, επειδή, μεταξύ άλλων, δέν μπορούσε νά ξεπεράσει τήν προβληματική τής σχέση μ' αυτήν τή υπερβατική «λαϊκή» οντότητα πού ή ίδια είχε κατασκευάσει στο επίπεδο τής ιδέας αλλά δέν μπορούσε νά διαχειριστεί στην πράξη. Γι' αυτό τό λόγο άλλωστε, αν και τό Άρμα Θεσπίδος προσπάθησε νά μιμηθεί τό ιταλικό κυρίως πρότυπο, δέν άποτελεί τήν ελληνική έκδοχή ενός φασιστικού θεάτρου⁴⁷ επιπλέον, άπουσίαζε μιά έγχώρια παράδοση

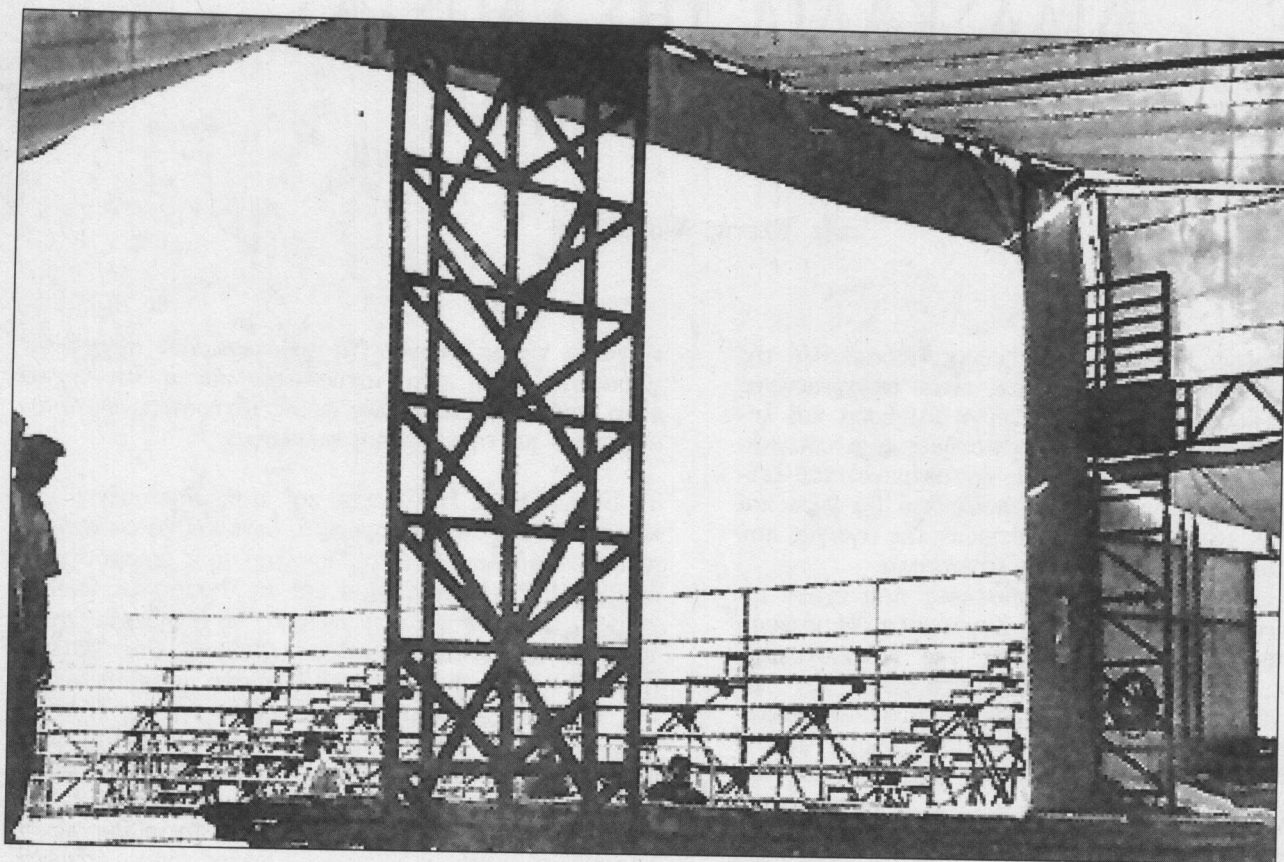
μα πιό έντονη ήταν ή σύγκρουση του σκηνοθέτη μέ τό Νέξερ (σόν θίασο του όποιου είχε εργαστεί ως ήθοποιός ό Κατσέλης λίγα χρόνια πριν), επειδή ό ήθοποιός συνήθιζε τήν «κολάσιμον» πράξη νά παρεμβάλλει «αυθαίρετως εις τό κείμενον του έκτελομένου από σκηνης έργου φράσιν ιδιικής του έπινοήσεως». Και στην περίπτωση αυτή τό πειθαρχικό συμβούλιο επέβαλε μέν πρόστιμο στο Νέξερ αλλά προχώρησε και σέ άυστηρή έπίπληξη του σκηνοθέτη γιά τήν άνάρμοστη συμπεριφορά του άπέναντι στον παλαίμαχο ήθοποιό (Πρακτικό τής 25.2.1940, ΕΛΙΑ). Ίσως αξίζει νά σημειωθεί ότι ό Νέξερ είχε επαναπροσληφθεί στο Βασιλικό Θέατρο τό 1937 έπειτα από διαταγή του Μπαστιά (6λ. Μπαστιάς, 1997Α67).

44. Έπιστολή Κατσέλη προς Μπαστιά, 6λ. σημ. 39.

45. Κατσέλης ό.π. και Ζιώγας (1940) 53.

46. Σέ έπιστολή του προς τό ζεύγος Πέλου και Μαίρης Κατσέλη (6.11.1929), ό Πολίτης συμβούλευε τους παλιούς μαθητές του νά άποφύγουν τις κακοτοπιές του έμπορικού θεάτρου: «Φρίκη θά είναι ό μπουλουξισμός. Φυλάξτε σά θησαυρό τήν άγνότητά σας παιδιά μου» (ΕΛΙΑ και περ. Έκκύκλημα, τχ. 14, Μάιος-Ιούνιος 1987).

47. Ό Μπαστιάς, όπως είδαμε, μελέτησε τό ιταλικό και τό γερμανικό παράδειγμα, αλλά, όπως δήλωνε σέ συνέντευξή του, είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τό πρώτο ταίριαζε καλύτερα στις δικές του επιδιώξεις (Τά Παρασκήνια, 18.6.1938). Τό γεγονός δέν είναι τυχαίο καθώς γενικότερα ή ιταλική θεατρική οργάνωση ήταν πλησιέστερη προς τήν ελληνική σκηνή απ' ό,τι ή γερμανική και λόγω τής επαγγελματικής θεατρικής παράδοσης αλλά και εξαιτίας του χαρακτήρα τής θεατρικής πολιτικής των Φασιστών (θεατρική κρίση, άνεργία, πατερναλισμός, «ιταλικότητα»). Ύπήρχαν όμως σοβαρές διαφορές, κυρίως ως προς τήν ανάπτυξη μηχανισμών φασιστοποίησης τής μάζας μέσω του φασιστικού κόμματος, ανάπτυξη πού δρισκόταν, βέβαια, σέ άντιστοιχία μέ τήν έκδομηχάνιση του ιταλικού θεάτρου από τά τέλη του 19ου αιώνα (Thompson ό.π. σσ. 94-112).

Άποψη του συναρμολογούμενου θεάτρου, ό.π.

«λαϊκής σκηνής», παράδοση που αξιοποίησαν τα ευρωπαϊκά φασιστικά καθεστώτα.⁴⁸ Κοντολογίς, τό θέατρο δέν ήταν φασιστικό γιά τούς ίδιους περίπου λόγους πού δέν πρέπει κανείς νά συγχέει τόν αντιδημοκρατικό λόγο ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος (της ιδιότυπης βασιλικής δικτατορίας τής «4ης Αυγούστου») μέ τόν «αντιδραστικό μοντερνισμό» τής φασιστικής ιδεολογίας.⁴⁹ Ωστόσο, ή ιστορική σημασία τής διαμόρφωσης αυτής τής συμπεριφοράς άπέναντι στό «λαϊκό στοιχείο», πιθανόν νά υπερβαίνει και τήν περίοδο του Μεσοπολέμου αλλά και τό πλαίσιο τών «συντηρητικών» καθεστώτων, άν, γιά παράδειγμα, φέρει κανείς στό νοῦ τήν παρουσία τής ιδεολογίας «του άγροδίαιτου λαϊκισμού» στή λογοτεχνία τής Αντίστασης.⁵⁰ Τό γεγονός όμως ότι ακόμα και σήμερα άδυνατούμε νά προχωρήσουμε πέρα από «ύποθέσεις εργασίας», όπως τό έρμηνευτικό σχήμα πού πρότεινε αυτή ή μελέτη, συμβαίνει έπειδή ακριβώς ή ιστοριογραφία του θεάτρου μας δέ διαθέτει ακόμα έκείνες τίς έπιστημονικές μελέτες πού θά μās παρείχαν μιá νηφαλιότερη και ακριβέστερη εικόνα τόσο γιά τήν ταξική

διαστρωμάτωση του μεσοπολεμικού «λαϊκού» κοινού τής χώρας, όσο και γιά τήν ταξική προέλευση τών λογίων της.

48. Reinhardt Kühl, «The Cultural Politics of Fascist Governments», in *Fascism and Theatre*, σσ. 30-38. Άπ' τήν άλλη, δέν πρέπει, βέβαια, νά ξεχνάμε ότι ακόμα και στά σκληροπυρηνικά φασιστικά κράτη ή συντριπτική πλειοψηφία τών παραστάσεων πού δόθηκαν δέν ήταν «φασιστικές» ως προς τό καλλιτεχνικό και ιδεολογικό τους περιεχόμενο (βλ. Günter Berghaus, «The Ritual Core of Fascist Theatre; An Anthropological Perspective», ό.π. σσ. 65-66).

49. Βλ. Jeffrey Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στή Βαϊμάρη και τό Γ' Ράιχ*, μετ. Π. Ματάλας, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1996 και Eric Hobsbawm, *Η εποχή τών άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, μετ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σσ. 150-151.

50. Γ. Βελουδής, «Η ελληνική λογοτεχνία στην αντίσταση (1940-1944)», στό Φλάισερ-Σβορώνος (1989) 522-523.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

τῆς Ἑλένης Χοντολίδου

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΚΑΝΕΙΣ γιά τό ζεύγος «διδασκαλία τῆς γλώσσας καί λογοτεχνία», εἶναι ὑποχρεωμένοι νά μιλήσει καί γιά τά ζεύγη «γλώσσα καί λογοτεχνία» καθώς καί γιά τίς ἐπιστήμες (ὄχι ἀναγκαστικά μόνο μιά πίσω ἀπό κάθε ἀντικείμενο) τοῦ ζεύγους αὐτοῦ. Στή συνέχεια, ἀναπόφευκτα θά θίξει καί θά ἐξετάσει τό ζεύγος τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀγωγῆς πού θεραπεύουν τή γλώσσα καί τή λογοτεχνία.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τίς ἐπιστήμες πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τή γλώσσα καί τή λογοτεχνία. Ἡ γλώσσα εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης τῆς γλωσσολογίας, ἐπιστήμης μέ ἰσχυρή ταξινόμηση¹ στό χῶρο τῶν ἐπιστημῶν γενικότερα, ἀλλά εἰδικότερα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Μέ ἄλλα λόγια ἀπό τήν ἐποχή πού ὁ Σωσύρ ἐδραίωσε τήν ἐπιστήμη τῆς γλωσσολογίας δέν εἶναι εὐκόλο νά ἀμφισβητηθεῖ τί εἶναι ἡ γλωσσολογία καί δέν ὑπάρχει ἀμηχανία τουλάχιστον σχετικά μέ τό τί δέν εἶναι γλωσσολογία (ταξινόμηση). Τό κύρος τῆς ἐπιστήμης τῆς γλωσσολογίας εἶναι ὑψηλό, τόσο στό ἐξωτερικό ὅσο καί στήν Ἑλλάδα καί ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν ὑπαρξη ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν καί παγκόσμιων συνεδριῶν μέ διεθνή ἀπήχηση.

Παρ' ὅλο πού στή χώρα μας ἡ σύγχρονη γλωσσολογία ἄργησε νά ἀναπτυχθεῖ, ἄρχισε ὠστόσο νά διδάσκεται συστηματικά ἀπό τήν περιφέρεια (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) καί συμπαρέσυρε τό κέντρο (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν) πολύ ἀργότερα (Σετάτος 2000).

Ἡ ἐπιστήμη τῆς νεότερης ἐλληνικῆς φιλολογίας, ὁ κατά τεκμήριο ἐπιστημονικός χῶρος τῆς λογοτεχνίας, στή χώρα μας ἄργησε πολύ νά αὐτονομηθεῖ ἀπό τήν κλασική φιλολογία καί νά ἀποκτήσει τή δική της ὑπόσταση. Ἡ αὐτονόμηση αὐτή ἐγινε καθώς ἀνέπτυξε τά δικά της μεθοδολογικά ἐργαλεῖα, κυρίως μέσω τῶν θεωριῶν τῆς λογοτεχνίας (ρωσικός φορμαλισμός, στρουκτουραλισμός, κ.ο.κ.) καί τῆς ἀφηγηματολογίας τά πολὺ τελευταῖα χρόνια.² Συνεπῶς, ἡ νεότερη ἐλληνική φιλολογία εἶναι μιά ἐπιστήμη μέ ἀσθενέστερη ταξινόμηση ἀπό αὐτήν τῆς γλωσσολογίας (πολύ συχνά δέν εἶναι σαφές τί δέν εἶναι φιλολογική μελέτη καί τί συνιστᾷ αὐστηρά φιλολογική μελέτη) καί λιγότερο κύρος ἀπό τήν κλασική φιλολογία, λ.χ. στό χῶρο τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, ὅπου ἀκόμη ἡ σκιά τῶν κλασικῶν γραμμάτων εἶναι βαριά. Στό διεθνή χῶρο, βεβαίως, τά πράγματα δέν εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι γιατί οἱ ἔδρες ἢ τά

τμήματα τῆς φιλολογίας (ἢ ὀρθότερα τῶν σύγχρονων γλωσσῶν) εἶναι πολὺ ἰσχυρότερα καί ἡ λογοτεχνία εἶναι ἰσάξια – καί πολλές φορές ἰσχυρότερη ὡς ἀντικείμενο – μέ τήν κλασική φιλολογία.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΟΜΩΣ Ἡ ΓΛΩΣΣΑ καί τί ἡ λογοτεχνία; Στό κείμενο αὐτό δέν εἶναι, φυσικά, δυνατόν νά διατρέξουμε (πόσο μάλλον νά ἐξαντλήσουμε) τοὺς ὀρισμούς πού ἔχουν δοθεῖ γιά τή γλώσσα καί τή λογοτεχνία. Θά δεχθοῦμε, ὅσον ἀφορᾷ στή γλώσσα, τή βασική διάκριση τοῦ Σωσύρ μεταξύ γλώσσας (langue) καί ὁμιλίας (parole) καί τή διάκριση τοῦ Τσόμσκυ μεταξύ γλωσσικῆς ἰκανότητας (competence) καί ἐπιτέλεσης (performance), μέ τήν ἐννοια τῆς ἐνδιάθετης ἰκανότητας τοῦ ἀνθρώπου νά μιλήσει καί τῆς πραγματοποίησης ἐντέλει αὐτῆς τῆς δυνατότητας. Γιά τή λογοτεχνία ἡ υἱοθέτηση κάποιου ὀρισμοῦ γενικά δέν εἶναι τό ἴδιο εὐκόλη ὑπόθεση καθώς ἡ λογοτεχνία ὡς φαινόμενο δέν ἔχει ὀριστεῖ μέ ἐπάρκεια (Fish 1980,³ Χατζησαββίδης 1999). Θά ἀρκεστοῦμε στήν παράθεση τριῶν ὀρισμῶν. Λογοτεχνία εἶναι: α) ἡ λογοτεχνική παραγωγή, β) τό σύνολο τῶν κειμένων μιᾶς χώρας ἢ μιᾶς περιόδου καί γ) κείμενα πού ἡ ἀξία τους ἐγκτεται στήν ὁμορφιά τῆς μορφῆς τους ἢ στή συγκινησιακή τους δύναμη (Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο 1985:13).

Δέν εἶναι ἴσως τυχαῖο πῶς ὅταν περνοῦμε στίς ἐπιστήμες τῆς ἀγωγῆς, οἱ ὁποῖες «παιδαγωγικοποιοῦν»⁴

1. Δανειζόμαστε τόν ὄρο ταξινόμηση ἀπο τό γλωσσολόγο καί κοινωνιολόγο τῆς ἐκπαίδευσης Basil Bernstein (Bernstein 1990 καί στά ἑλληνικά 1989). Ἡ ταξινόμηση ἀναφέρεται στό βαθμό τῆς διαφύλαξης συνόρων μεταξύ περιορισμένων, ἐν προκειμένῳ τῆς ἐπιστήμης τῆς γλωσσολογίας καί τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

2. Εἶναι γνωστό πῶς ὅσοι φιλόλογοι διδάσκουν νεολληνική λογοτεχνία στό σχολεῖο δέν τήν ἔχουν ἀναγκαστικά σπουδάσει – τουλάχιστον μέ ἐπάρκεια – στό πανεπιστήμιο.

3. Κατά τόν Stanley Fish, «ἡ διαφορά τῆς λογοτεχνίας δέν βρίσκεται στή γλώσσα ἀλλά μέσα μας» (Fish 1980).

4. Ἡ κατά τόν Bernstein «ἀναπλασιάζουσα» τό πρωτογενές πεδίο παραγωγῆς τους σέ ἕνα δευτερεύον πεδίο (Bernstein 1990). Ἀπό τήν ἐπιστημονική κοινότητα μεταφέρονται οἱ γνώσεις τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν στό χῶρο ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νά κάνει τήν ἐπιστημονική κοινότητα νά

αντίστοιχα τούς χώρους της γλωσσολογίας και της φιλολογίας (νεότερης ελληνικής για την Ελλάδα), τά πράγματα έχουν την ίδια ακριβώς δυναμική. Ο χώρος της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας (educational linguistics) είναι ένας χώρος ο οποίος έχει ισχυρή ταξινόμηση στο χώρο των επιστημών της αγωγής. Από πολύ νωρίς (στή σύντομη έννοείται ιστορία αυτών των επιστημών, δηλαδή από τά μέσα του προηγούμενου αιώνα) τόν κλάδο αυτόν έχουν υπηρετήσει και έχουν γονιμοποιήσει με μιά πολύ ενδιαφέρουσα προβληματική ονόματα του κύρους του Bernstein, του Widdowson, του Stubbs, του Martinet, του Britton. Έχουν αναπτυχθεί μοντέλα γλωσσικής διδασκαλίας, έχουν πραγματοποιηθεί πολύ σημαντικές έρευνες σε διάφορους τομείς της διδασκαλίας της γλώσσας και υπάρχει ένας συνεχής διάλογος στην επιστημονική κοινότητα, ή όποια άλλοτε ευκολότερα και άλλοτε δυσκολότερα έχει αποδεχτεί την εκπαιδευτική γλωσσολογία και αυτούς που την υπηρετούν στους κόλπους της.

Αντίθετα, στο χώρο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας τά πράγματα είναι διαφορετικά από ό,τι στο χώρο της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας και έχουμε ένα πεδίο με σαφέστερα ασθενή ταξινόμηση. Έδώ είναι χαρακτηριστικό πώς δεν υπάρχει καν διακεκριμένο όνομα για τόν κλάδο, ούτε φυσικά και έπιστήμη που να θεραπεύει με επιστημονική αυστηρότητα – αντίστοιχη με αυτήν της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας – τή διδασκαλία της λογοτεχνίας. Η έλλειψη αυτή καθόλου δεν σημαίνει πώς δεν εκπονούνται ενδιαφέροντα προγράμματα διδασκαλίας, δεν συγγράφονται ενδιαφέρουσες μελέτες και δεν υπάρχει μιά έντονη συζήτηση στή σχετική – άνοριοθέτητη έστω – έπιστημονική κοινότητα. Η συζήτηση όμως μοιάζει να είναι μονόδρομοι, μονόλογοι, τό αντικείμενο παρουσιάζεται χαλαρά (έως και καθόλου) όριοθετημένο, οι έπιστήμονες που ασχολούνται με τό χώρο αυτόν τό κάνουν ως πάρεργο στο κύριο έργο τους, δεν υπάρχει επιστημονικό περιοδικό που να καλύπτει τό χώρο με τρόπο αντίστοιχο του χώρου της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας και, συνεπώς, ούτε διεθνή συνέδρια με τό αντίστοιχο κύρος. Τέλος, δεν υπάρχουν στο χώρο αυτόν ανεπτυγμένες σπουδές διακριτές από άλλα συναφή αντικείμενα ή διδασκαλία της λογοτεχνίας είναι ένα από τά διδασκόμενα αντικείμενα σε προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών, αλλά δεν οδηγεί σε αυτόνομες σπουδές, όπως λ.χ. ή εκπαιδευτική γλωσσολογία.

Στήν πλειοψηφία των περιπτώσεων, τό χώρο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας υπηρετούν περισσότερο έν ενεργεία εκπαιδευτικοί, και λιγότερο έπιστήμονες και έρευνητές των σύγχρονων γλωσσών, με αποτέλεσμα τό κύρος του κλάδου να είναι χαμηλότερο από αυτό της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας. Τά περιοδικά, για παράδειγμα, που φιλοξενούν άρθρα στο χώρο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας αλλά και τά συνέδρια των εκπαιδευτικών με τό αντίστοιχο θέμα, καλούν ως έπίτιμους όμιλητές ή άρθρογράφους έγκυρους πανεπιστημιακούς

έρευνητές που ως πάρεργο, και στή σχολή τους, έντρυφούν στο χώρο που συνδέει τήν έπιστήμη τους με τή διδασκαλία της λογοτεχνίας στο σχολείο.⁵

Ο χώρος που υπηρετεί τή διδασκαλία της λογοτεχνίας ονομάζεται με περισσή άμηχανία διδασκαλία της λογοτεχνίας ή διδακτική της λογοτεχνίας ή ακόμη χειρότερα (στο παρελθόν κυρίως) *είδική διδακτική για τό μάθημα της λογοτεχνίας*. Η διάκριση που επικρατούσε παλαιότερα, αυτή της γενικής διδακτικής και της *είδικης διδακτικής* είναι ξεπερασμένη και πίσω από αυτήν λανθάνει ή αντίληψη ότι ή διδακτική μεθοδολογία ενός γνωστικού αντικειμένου δεν πηγάζει από τή φύση του επιστημονικού αντικειμένου και τήν επιστημονική του μέθοδο αλλά από τή διδακτική μεθοδολογία (τή γενική διδακτική) γενικώς. Σήμερα μιλούμε για διδακτική μεθοδολογία του κάθε γνωστικού αντικειμένου και, φυσικά, ή μεθοδολογία αυτή είναι σύμφυτη με τήν επιστημονική φύση και τήν επιστημονική μέθοδο του κάθε χώρου του έπιστητού. Λ.χ. επιλέγουμε να διδάσκειται ή γλώσσα με αυτόν και όχι με τόν άλλο τρόπο, γιατί αυτό προκύπτει από τή φύση του αντικειμένου (γλώσσα και πώς αυτή όρίζεται από τή σύγχρονη γλωσσολογία) και από τή μέθοδό του, δηλαδή από τή συγχρονία (έξ ού και ή προτεραιότητα του προφορικού λόγου, κ.ο.κ.).

Όλοι αυτοί οι όροι με τούς όποιους επιχειρούμε να αποδώσουμε τό χώρο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας είναι προβληματικοί, καθώς δεν όριοθετούν και δεν συγκροτούν ένα επιστημονικό πεδίο στίς έπιστήμες της αγωγής, παρά περιγράφουν με τρόπο χαλαρό και μή συστηματικό μιά σειρά πρακτικών, όπως: «ύποδειγματικές» (sic!)⁶ διδασκαλίες, συνταγές, άφόρητα πληκτικούς καταλόγους όδηγιών για τή διδασκαλία λογοτεχνικών κειμένων από ειδικούς του κλάδου.⁷

Από παράδοση οι νεοελληνιστές μας δεν ασχολήθηκαν με τήν «παιδαγωγικοποίηση» της έπιστήμης τους

συνομιλήσει με τό σχολείο, δηλαδή τίς έπιστήμες εκείνες της αγωγής που ασχολούνται με τή γλώσσα και τή λογοτεχνία.

5. Οι λόγοι για τούς όποιους συμβαίνει αυτό δεν είναι του παρόντος να έξηγηθούν και πάντως ή κατάσταση αυτή ανταποκρίνεται πλήρως και στήν ελληνική πραγματικότητα.

6. Οι διδασκαλίες αυτές σήμερα ονομάζονται *παραδειγματικές* ή στή χειρότερη περίπτωση *δειγματικές*, αναγνωρίζοντας πώς δεν μπορεί να λειτουργήσουν ως *ύπόδειγμα* για άλλους εκπαιδευτικούς σε διαφορετικές συνθήκες και με άλλους μαθητές από αυτούς της παραδειγματικής διδασκαλίας.

7. Για τή διαδεδομένη αυτή πρακτική κατά τήν όποια έν ενεργεία φιλόλογοι ή πανεπιστημιακοί δημοσιεύουν στά περιοδικά που άπευθύνονται στους φιλόλογους ένα μεγάλο άριθμό άρθρων λογοτεχνικής κριτικής-διδακτικής μεθοδολογίας για τά λογοτεχνικά κείμενα που διδάσκονται στήν δευτεροβάθμια εκπαίδευση, βλ. Χοντολίδου 1996.

καί δέν ενδιαφέρθηκαν νά τή συγκροτήσουν σέ έναν ανεξάρτητο επιστημονικό κλάδο, όπως οι συνάδελφοί τους φιλοσοφολόγοι. Περιφρονούν τή σύνδεση επιστήμης και σχολείου καθώς τή θεωρούν αποκλειστικό καθήκον τής εμπνευσης του κάθε εκπαιδευτικού και όχι συστηματική μαθητεία που οφείλουν να παρέχουν οι ίδιοι στο χώρο που τέμνει τήν επιστήμη τους και τις επιστήμες τής αγωγής. Ακόμη και τις λίγες φορές που αποπειράθηκαν τή σύνδεση αυτή (νεότερης ελληνικής φιλολογίας και σχολείου) τó έκαναν με σχολαστικότητα που απομάκρυνε τούς εν ενεργεία εκπαιδευτικούς. Ούτως ή άλλως στο ελληνικό πανεπιστήμιο υπάρχει μία ανομολόγητη απαξίωση του χώρου των επιστημών τής αγωγής (των Παιδαγωγικών! όπως λανθασμένα αποκαλείται ή Παιδαγωγική) που εν μέρει οφείλεται στο προφίλ κάποιων από τούς ανθρώπους που υπηρέτησαν στο χώρο αυτό στο παρελθόν, στα κρίσιμα εκείνα χρόνια που διαμορφώνεται ή φυσιογνωμία και τίθενται οι βάσεις ενός επιστημονικού κλάδου. Συνήθως, οι άνθρωποι που κατελάμβαναν τις πανεπιστημιακές έδρες τής Παιδαγωγικής δέν διέθεταν ειδικές παιδαγωγικές σπουδές (ήταν λ.χ. φιλόσοφοι) και, άλλες φορές, τó πρώτο τους πτυχίο ήταν από τó χώρο των παιδαγωγικών ακαδημιών, με τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει αυτό στην έπαρξιώτικη νοοτροπία ελληνική κοινωνία. Από τήν άλλη, ή απαξίωση αυτή είναι δυνατό να οφείλεται και στή χαμηλή ποιότητα του παραγόμενου έργου από τούς παλιούς παιδαγωγούς, έργου που συνήθως εξαντλούνταν στή μηχανιστική και άκριτη μεταφορά θεωριών από τó εξωτερικό στή χώρα μας.⁸

Τά ελάχιστα μαθήματα που προσφέρουν τά τμήματα νεοελληνικών σπουδών προς τήν κατεύθυνση τής σύνδεσης τής επιστήμης τής νεότερης ελληνικής φιλολογίας και τής διδασκαλίας τής λογοτεχνίας στο σχολείο δέν προκύπτουν ως αποτέλεσμα προγραμματισμού των τμημάτων αλλά ως δεύτερη και περιφερειακή απασχόληση των διδασκόντων. Δέν είμαι σέ θέση να γνωρίζω, αλλά δέν θα εκπλησσομουν εάν τά μαθήματα αυτά – που σέ ελάχιστες περιπτώσεις συνοδεύονται και από αντίστοιχα δημοσιεύματα – δέν θεωρούνται ως κύριο επιστημονικό έργο του διδάσκοντος αλλά εκλαμβάνονται ως πάρεργο. Δέν είναι τυχαίο, εξάλλου, πώς δέν υπάρχουν θέσεις διδασκαλίας τής λογοτεχνίας στις φιλοσοφικές σχολές. Έκει όπου υπάρχουν παραπλήσιες θέσεις είναι τά παιδαγωγικά τμήματα δασκάλων και νηπιαγωγών (όπου υπάρχουν και θέσεις παιδικής λογοτεχνίας⁹), αλλά αυτό είναι ήδη ένα ζήτημα που υπογραμμίζει ακόμη περισσότερο τήν ασθενή ταξινόμηση του κλάδου, καθώς τά νέα σχετικά παιδαγωγικά τμήματα παλεύουν ακόμη να ισχυροποιήσουν τήν πολυεπιστημονική τους φυσιογνωμία και να κατοχυρώσουν τή θέση τους στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα.

Κατά τήν άποψη μου, ó επιστημονικός χώρος τής νεοελληνικής φιλολογίας όχι μόνο δέν προσφέρεται για ανάπτυξη του κλάδου που συζητούμε (τής διδασκαλίας

τής λογοτεχνίας), αλλά ακόμη περισσότερο, βλάπτει τó πεδίο τής διδασκαλίας τής λογοτεχνίας καθώς – έμμέσως πλύν σαφώς – προκρίνει μία άποψη για τή λογοτεχνία έντελώς γνωσιοκεντρική και προσκολλημένη στο λογοτεχνικό κανόνα (τά «ύψηλά» κείμενα που πρέπει να διδαχθούν οι μαθητές), μακριά από κάθε παιδοκεντρική αντίληψη περί διδασκαλίας και από τά πραγματικά ενδιαφέροντα των μαθητών.

Όταν τά τμήματα νεοελληνικών σπουδών και οι διδάσκοντές τους άρχισαν να φέρουν στον ελληνικό χώρο τις σύγχρονες θεωρίες τής λογοτεχνίας και συγκεκριμένα τις στρουκτουραλιστικές θεωρίες, κατ' αρχήν φάνηκε ότι ή συνάντηση αυτών των θεωριών με τή διδασκαλία τής λογοτεχνίας στο σχολείο θα ήταν μία συνάντηση εύτυχής. Θα περιοριστώ σέ ό,τι συνέβη στή χώρα μας γιατί είναι σαφές ότι ή πορεία αυτή είναι αδύνατο να καταγραφεί με πιστότητα και για άλλες χώρες. Πολύ γρήγορα οι θεωρίες αυτές «παιδαγωγικοποιήθηκαν» και άρχισαν να χρησιμοποιούνται από τó χώρο των άρθογράφων στα περιοδικά για φιλολόγους, ύπομνηματίζοντας, αναλύοντας και έρμηνεύοντας τά λογοτεχνικά κείμενα που διδάσκονται στο σχολείο. Με εξαίρεσεις λιγοστές, όπως λ.χ. αυτή του Ροντάρι στο περίφημο και χρησιμότατο βιβλίο του *Η γραμματική τής φαντασίας*, ή τής Κάριν Boklund-Λαγοπούλου (1982, 1986) όπου ή παιδαγωγικοποίηση των θεωριών (τής ανάλυσης των μαγικών παραμυθιών του Vladimir Propp και τής προσέγγισης του Greimas αντίστοιχα) γίνεται με τρόπο σοβαρό χωρίς να ύποτιμά τούς εκπαιδευτικούς και συγχρόνως με σεβασμό στή θεωρία αλλά και τούς μαθητές, οι άλλες περιπτώσεις στην πλειοψηφία τους συνιστούν υπεραπλούστευση τής θεωρίας και κακό συνταγολόγιο (λ.χ. ó σχολικός στρουκτουραλισμός!). Έτσι, ó παλιός θολός «φιλολογισμός» που αφήνει τά πράγματα στο ταλέντο και τή διαίσθηση του εκπαιδευτικού αντικαταστάθηκε από τó σύγχρονο, στείρο και άνούσιο «παιδαγωγισμό».

ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ και ειδικότερα ή θεωρία τής πρόσληψης (Jauss 1995, Τζιόβας 1983, 1987), με τήν έμφαση που δίνουν στον αναγνώστη και τόν τρόπο πρόσληψης του λογοτεχνικού κειμένου θα μπορούσαν να γονιμοποιήσουν τó χώρο τής διδακτικής τής λογοτεχνίας εάν και εφόσον οι ενδιαφερόμενοι τó επιθυμούσαν και τó επιχειρούσαν.¹⁰ Η έμφαση που δίνει ή θεωρία τής πρόσληψης στον ανα-

8. Φυσικά δέν αναφερόμαστε σέ όλους τούς παιδαγωγούς και υπάρχουν οι λαμπρές εξαίρεσεις του κανόνα, λ.χ. ó Δελμούζος.

9. Είναι πολύ ενδιαφέρον να διαπιστώσει κανείς πώς ó επιστημονικός χώρος τής παιδικής λογοτεχνίας τόσο στο έξωτερικό όσο και στή χώρα μας είναι σαφώς όριοθετημένος, οδηγεί σέ εξειδικευμένες σπουδές, διαθέτει τά δικά του περιοδικά και οργανώνει συνέδρια αποκλειστικά παιδικής λογοτεχνίας.

γνώστη ανοίγει ένα ευρύτατο πεδίο για τον εκπαιδευτικό και τους μαθητές του. Πράγματι, η λογοτεχνία και η διδασκαλία της είναι ένα παιχνίδι με τρεις συμμετόχους: τον συγγραφέα, το κείμενο και τον αναγνώστη. Έως την εμφάνιση της θεωρίας της πρόκλησης, κατ' αρχήν ο συγγραφέας (μέ την έρμηνεία) και στη συνέχεια το κείμενο (μέ τις στρουκτουραλιστικές θεωρίες) είχαν τό σαφές προβάδισμα στην προσέγγιση του λογοτεχνικού φαινομένου. Ο αναγνώστης ήταν σέ δεύτερη μοίρα – πόσο μάλλον ο αναγνώστης-μαθητής. Μέσω της θεωρίας της πρόκλησης αναδεικνύεται μία σειρά παιδαγωγικών ζητημάτων της διδασκαλίας της λογοτεχνίας, όπως λ.χ. ότι η παραγωγή λόγου για τά λογοτεχνικά κείμενα δέ θά έπρεπε νά είναι αποκλειστικό προνόμιο του συγγραφέα και των κριτικών του, ούτε καν μόνο του εκπαιδευτικού. Μπορεί και όφείλει νά είναι – εάν θεβαίως έχουμε τέτοιου είδους προσανατολισμό στή διδασκαλία του μαθήματός μας – προνόμιο και δικαίωμα των μαθητών εξίσου. Οί μαθητές είναι και αυτοί αναγνώστες των λογοτεχνικών κειμένων τή συγκεκριμένη στιγμή του μαθήματος και νοηματοδοτούν τά κείμενα μέ διαφορετικούς τρόπους από αυτούς των κριτικών. Η έννοια του «αναγνώστη» δέν είναι δυνατό νά περιορίζεται μόνον στον κριτικό της λογοτεχνίας. Όφείλει νά διευρυνθεί και στον εκπαιδευτικό και τό μαθητή, στην «αναγνωστική κοινότητα της τάξης» (Αποστολίδου 1999). Έτσι, η έννοια του «κειμένου», διευρύνεται και αυτή καθώς συμπεριλαμβάνει εκτός του λογοτεχνικού κειμένου, τά άρθρα (λογοτεχνικής κριτικής), τό «κείμενο» της διδασκαλίας και, τέλος, τό κείμενο πού παράγει ο μαθητής στην εργασία του (προφορική ή γραπτή).

Άλλά τί είναι η κοινότητα των αναγνωστών;

«...Γιά νά οργανώσουμε καλύτερα τήν παρέμβαση μας προσπαθούμε νά συγκροτήσουμε μία κοινότητα αναγνωστών. Η έννοια αυτή έλκει τήν καταγωγή της από τήν έρμηνευτική κοινότητα (interpretive community) του Stanley Fish (1980: 303-371). Ο Fish είχε σκοπό ακριβώς νά όριοθετήσει τή διαδικασία της έρμηνείας και νά δείξει τίς πολιτισμικές της παραμέτρους. Η κοινότητα έρμηνευτών είναι μία κοινότητα ανθρώπων αλλά κυρίως αρχών, μεθόδων, κριτηρίων πού όριοθετούν τίς δυνατότητες έρμηνείας του κειμένου. Τέτοιες κοινότητες στην ευρύτερη κοινωνία υπήρχαν πάντοτε. Η επικοινωνία είναι δυνατή μόνο μέσα σ' ένα όρισμένο πλαίσιο πού καθορίζεται από τήν κοινότητα. Μέσα στό πλαίσιο αυτό, οι έρμηνείες πού προτείνονται από τά άτομα δέν μπορούν νά χαρακτηριστούν ούτε υποκειμενικές ούτε αντικειμενικές. Είναι υποκειμενικές στό βαθμό πού εκπροσωπούν μία όρισμένη όπτική γωνία και δέν είναι οικουμενικές. Είναι αντικειμενικές στό βαθμό πού η όπτική αυτή γωνία έχει κοινωνικές και πολιτισμικές συντεταγμένες και δέν είναι άτομική και μοναδική (Fish 1980: 331) [...] πιστεύουμε πως η έννοια της κοινότητας

έρμηνευτών είναι πολύ χρήσιμη για τή σχολική ανάγνωση. Πολλές διδακτικές προσεγγίσεις στό μάθημα της λογοτεχνίας άποτυγχάνουν γιατί δέν παίρνουν υπόψη εκ των προτέρων τίς διαφορές της άτομικής, σιωπηλής ανάγνωσης στή μοναξιά ενός δωματίου από τήν όμαδική, θεομοποιημένη ανάγνωση στή σχολική τάξη. Άπαραίτητη πρόθεση νά όρίσουμε ακριβέστερα τί είδους κοινότητα επιθυμούμε νά συγκροτήσουμε (Αποστολίδου 1999: 342-343).

ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ δίδασκε μέχρι πρότινος γλώσσα διά της λογοτεχνίας κυρίως (βλ. τά σχολικά βιβλία του δημοτικού αλλά και του γυμνασίου) και τά τελευταία χρόνια μόνον στή βαθμίδα του γενικού λυκείου έχει αρχίσει νά άποτολμά τή διδασκαλία της γλώσσας μέσω διαφορετικών *κειμενικών ειδών* (genres). Η λογοτεχνία διδάσκεται άποσπασματικά από άνθολόγια, τά όποια συνοδεύονται εδώ και χρόνια από μία ποικιλία φυλλάδων πού ποδηγετούν τό λόγο τόσο των μαθητών όσο και των καθηγητών τους (Χοντολίδου 1996). Έμφανής και όργανική σχέση μεταξύ των δύο αντικειμένων/μαθημάτων δέν υπάρχει, πέραν του ότι τό μάθημα των νεών έλληνικών βαθμολογείται ως έναίο στα δύο του σκέλη: γλώσσα και λογοτεχνία. Δέ θά αναφερθώ περισσότερο στον τρόπο πού διδάσκονται τά μαθήματα της γλώσσας και της λογοτεχνίας στό σχολείο σήμερα είναι πράγματα γνωστά και έχουν άκουστεί αρκετές κριτικές φωνές. Θά περιοριστώ νά πώ ότι η διδασκαλία της γλώσσας και της λογοτεχνίας στό έλληνικό σχολείο δέν αξιοποιεί ούτε τίς τελευταίες εξελίξεις στό χώρο της φιλολογίας και της γλωσσολογίας (και της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας) αλλά και δέν χρησιμοποιεί δημιουργικά τή μεταξύ τους σχέση.

Ποιά είναι όμως η σχέση λογοτεχνίας και γλώσσας; Θά έλεγα ότι είναι αντίστροφη από αυτήν πού τό έλληνικό σχολείο σήμερα προβάλλει. Δέν είναι δηλαδή τόσο η γλώσσα πού συσχετίζεται και όφείλει νά διδάσκει μέσω της λογοτεχνίας (όπως γίνεται κυρίως στό δημοτικό και τό γυμνάσιο), αλλά η λογοτεχνία πού συσχετίζεται μέ τή γλώσσα, γιατί διδάσκοντας λογοτεχνία έν πολλοίς διδάσκουμε και γλώσσα. Τό υπερκείμενο σύστημα είναι ούτως ή άλλως η γλώσσα και διά της γλώσσας εκφέρεται και διδάσκειται και η λογοτεχνία.¹¹ Η λογοτεχνία εκφράζεται διά της γλώσσας, είναι ένα *κειμενικό είδος* (genre) και αυτή η μεταλογοτεχνική γλώσσα για τή λογοτεχνία (των κριτικών, των εκπαιδευτικών αλλά και των μαθητών) είναι γλώσσα πού μπορεί νά ανήκει σέ διάφορα κειμενικά είδη,

10. Αυτό, μεταξύ άλλων, έχει πραγματοποιηθεί μέ επιτυχία άλλου, λ.χ. στην Άγγλία μέ τή συστηματική εκδοτική εργασία του National Association for the Teaching of English (NATE) και του English and Media Centre (βλ. <http://www.nate.org.uk>).

λ.χ. δοκίμιο, περιγραφή, αφήγηση, περίληψη, αλλά είναι δυνατό – εάν η εργασία ζητά από τους μαθητές δημιουργικό γράψιμο – να είναι και λογοτεχνικός λόγος. Συνεπώς, ένα μεγάλο κομμάτι, των προφορικών και των γραπτών εργασιών των μαθητών στο μάθημα της λογοτεχνίας καλλιεργεί συστηματικά τη γλώσσα. Αυτό δέν φαίνεται να είναι κατανοητό από τους σχεδιαστές των προγραμμάτων διδασκαλίας και θά ήταν πολύ ενδιαφέρον να ακούσουμε τις απόψεις των εκπαιδευτικών για τό ζήτημα αυτό. Οί τελευταίοι έχουν τήν αίσθηση ότι διδάσκοντας λογοτεχνία διδάσκουν και γλώσσα και εάν ναι, σέ ποιό βαθμό; Πώς αντιλαμβάνονται οί εκπαιδευτικοί τή διάκριση μεταξύ του γλωσσικού μαθήματος και του μαθήματος τής λογοτεχνίας, λ.χ. στίς γραπτές εργασίες των μαθητών; Τί άποψη έχουν οί εκπαιδευτικοί για τήν παραγωγή κειμένων-άρθρων για τά λογοτεχνικά κείμενα πού διδάσκονται στο σχολείο;

Τά τελευταία χρόνια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης πραγματοποιείται ένας διάλογος μεταξύ του χώρου τής διδασκαλίας τής λογοτεχνίας και του έπιστημονικού χώρου, όχι τής νεότερης ελληνικής φιλολογίας, αλλά αυτού των πολιτισμικών σπουδών (Cultural Studies), οί όποιοι – κατά τήν άποψή μου – είναι τό έπιστημονικό πεδίο πού θά παίξει κρίσιμο ρόλο στο μέλλον για τήν ανάπτυξη του χώρου τής διδασκαλίας τής λογοτεχνίας. Συναφής χώρος στή συνομιλία αυτή – ως έπιτρεπτικό παιδαγωγικό πλαίσιο – είναι αυτός τής κριτικής παιδαγωγικής (critical pedagogy) (Γκότοβος, Μαυρογιώργος & Παπακωνσταντίνου 1984). Ο διάλογος αυτός άποκρυστάλλωθηκε στο σχεδιασμό προγράμματος για τή διδασκαλία τής λογοτεχνίας στήν πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέ συγκεκριμένες γενικότερες έπιστημονικές αλλά και ειδικότερες παιδαγωγικές άρχές και έχει τεθεί ύπ' όψιν τής έπιστημονικής κοινότητας και τής κοινότητας των διδασκόντων (Άποστολίδου, Πασχαλίδης, Χοντολίδου 1995, Άποστολίδου & Χοντολίδου 1999, Ομάδα Έρευνας για τή διδασκαλία τής λογοτεχνίας 2000). Τό πρόγραμμα αυτό συνομιλεί και έχει οργανική σχέση μέ τό πρόγραμμα για τή λειτουργική χρήση τής γλώσσας πού εκπονήθηκε και αυτό στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Χαραλαμπίδης & Χατζησαββίδης 1997), τό όποιο προηγήθηκε χρονικά και ουσιαστικά προετοίμασε τό έδαφος για τήν ανάπτυξη τής λογοτεχνίας σέ νέες βάσεις, όχι έπικουρικά για τή διδασκαλία τής γλώσσας αλλά δυναμικά και σέ δημιουργική συνομιλία μέ αυτήν.

Μέ τήν πρότασή μου για στενότερη σχέση γλώσσας και λογοτεχνίας δέν υπαινίσσομαι ότι τά δύο μαθήματα πρέπει να συγχωνευθούν από άποψη ώρων διδασκαλίας ούτε να ενιαιοποιηθούν οί σκοποί διδασκαλίας τους. Κάθε άλλο! Η φύση των δύο μαθημάτων παρά τή στενή τους σχέση είναι διαφορετική και δέν μπορεί παρά διαφορετική να είναι και η σκοποθεσία τους, τό περιεχόμενο και η μέθοδός τους. Η σχέση των

δύο αντικειμένων όμως θά μπορούσε να είναι πολύ στενότερη, όχι μέ τή χρησιμοποίηση τής λογοτεχνίας για τή διδασκαλία τής γλώσσας ή τή διδασκαλία γλώσσας μέσω τής λογοτεχνίας αλλά μέ τήν ύπαγωγή τής γλώσσας (τά αναρίθμητα είδη λόγου/κειμενικά είδη) και τής λογοτεχνίας (τό λόγο τής λογοτεχνίας) στίς άρχές τής παιδαγωγικής του γραμματισμού μέ βάση τά κειμενικά είδη (genre literacy pedagogy) (Cope & Kalantzis 1993, Littlefair 1991), (Χοντολίδου 2000).

Είναι πολύ σημαντικό η διδασκαλία τής γραφής να γίνεται στο πλαίσιο τής παιδαγωγικής του γραμματισμού μέ βάση τά κειμενικά είδη (genre literacy pedagogy) (Kress στο Cope & Kalantzis 1993: 22-37) γιατί τό αυθεντικό γράψιμο γίνεται πάντοτε στο πλαίσιο ενός είδους και ποτέ σέ κειμενικό κενό. Πάντοτε, τό όποιοδήποτε γραπτό μας, όσο μικρό και άσημαντο και εάν είναι, κινείται εντός κάποιου συγκεκριμένου κειμένου, μέ όλες τις δεσμεύσεις (κοινωνικές, ύφολογικές, μορφολογικές) πού τό είδος αυτό συνεπάγεται. Τό έπιτυχημένο κείμενο γράφεται από έναν ενημερωμένο συγγραφέα, ό όποιος κάνει τις έπιλογές του – εντός του είδους στο όποιο αποφάσισε ή του ζήτησαν να κινηθεί – για τό επίπεδο ύψος (θέμα, τρόπος, σχέση μεταξύ έπικοινωνούντων). Οί μαθητές γράφουν καλύτερα, όταν τους εξηγούνται οί γλωσσικές έπιλογές πού έχουν κάνει (σέ παρόμοια κείμενα μέ αυτά πού τους ζητούμε να γράψουν) άλλοι συγγραφείς. Η αναλυτική αυτή διαδικασία τους ώριμάζει ως αναγνώστες και τους βοηθά να γίνουν καλύτεροι συγγραφείς. Για τό σκοπό αυτό ό προβληματισμός του προγράμματος διδασκαλίας κειμενικού είδους (curriculum genre) είναι πολύ σημαντικός (Christie 1990: 235).¹²

Η ύπαγωγή τής διδασκαλίας τής γλώσσας και τής λογοτεχνίας στή νέα αυτή παιδαγωγική κατεύθυνση σημαίνει πώς χρησιμοποιώντας τά διαφορετικά κειμενικά είδη (διαφήμιση, αφήγηση, δοκίμιο, περιγραφή, κ.ο.κ.) στο μάθημα τής γλώσσας άσκά τους μαθητές μου στήν κατανόηση και στήν παραγωγή αυτών των κειμενικών ειδών ως πολιτισμική πρακτική σέ διαφορετικά συμφραζόμενα. Στή λογοτεχνία, η ύπαγωγή αυτή θά σήμαινε ότι διδάσκω συστηματικά στους μαθητές μου τή γραμματική τής μεταλογοτεχνικής γλώσσας

11. Αυτό συμβαίνει δεβαίως μέ όλα τά μαθήματα, γι' αυτό και πριν χρόνια σέ μία σημαντική έκδοση για τή γλώσσα επικράτησε η άρχή «γλώσσα σέ όλόκληρο τό πρόγραμμα διδασκαλίας» – «language across the curriculum» (DES 1975). Η μεγάλη διαφορά είναι ότι ό φιλόλογος έχει τή μοναδική ευκαιρία λόγω ειδικότητας να συνδυάσει και τά δύο αντικείμενα.

12. Βλ. και Χοντολίδου 2000, όπου συζητείται, μέ συγκεκριμένο παράδειγμα τό κείμενο κάποιου μαθητή τής Δ' Δημοτικού, τό ζήτημα τής μαθητικής γραφής εκτός συμφραζομένων και χωρίς να ζητείται από τους μαθητές να γράψουν τό κείμενό τους στο πλαίσιο κάποιου κειμενικού είδους.

γία τό λογοτεχνικό φαινόμενο και δέν τούς άφήνω έξω από τά χέρια τών «φυλλάδων». Η συζήτηση γία τήν παιδαγωγική του γραμματισμού μέ βάση τά κειμενικά είδη είναι μία συζήτηση και μία νέα πρόταση που άρχίζει νά δίνει τά άποτελέσματά της τά τελευταία χρόνια στην Αυστραλία, τή Μεγάλη Βρετανία και πολύ δειλά και στή χώρα μας.

Είναι ισχυρή πεποίθησή μου πώς ή γλώσσα και ή λογοτεχνία θά μπορέσουν νά αναπτύξουν δυναμικά τή σχέση τους στο πλαίσιο προγραμμάτων, όπως αυτά που αναφέρθηκαν, και σέ επιστημολογικό πλαίσιο, όπως αυτό της παιδαγωγικής έγγραμματοσύνης τών κειμενικών ειδών. Κρίσιμες και χρήσιμες επιστήμες είναι ή γλωσσολογία, ή παιδαγωγική γλωσσολογία, οι πολιτισμικές σπουδές, ή κριτική παιδαγωγική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άνοιτό Πανεπιστήμιο (1985). *Γλώσσα και Λογοτεχνία /* μτφρ. Άλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου. Άθήνα: Κουτσουμπός.
- Άποστολίδου, Βενετία & Έλένη Χοντολίδου έπιμ. (1999). *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*. Άθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Άποστολίδου, Βενετία (1999). «Λογοτεχνία και ιδεολογία: τό ζήτημα τών άξιών κατά τή διδασκαλία της λογοτεχνίας», στο Άποστολίδου, Βενετία & Έλένη Χοντολίδου έπιμ. *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*. Άθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, 335-347.
- Άποστολίδου, Βενετία, Πασχαλίδης, Γρηγόρης & Έλένη Χοντολίδου (1995). «Η Λογοτεχνία στην εκπαίδευση: προϋποθέσεις γία ένα νέο πρόγραμμα διδασκαλίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 57, 78-85.
- Bernstein, Basil (1989). *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος/μτφρ. Ίωσήφ Σολομών*. Άθήνα: Άλεξάνδρεια.
- Bernstein, Basil (1990). *The Structuring of Pedagogic Discourse, Vol. IV Class, codes and control*. London: RKP.
- Boklund-Λαγοπούλου, Κάριν (1982). «Οι σύγχρονες μέθοδοι ανάλυσης λογοτεχνικών κειμένων», *Φιλολογος*, 29, 145-162.
- Boklund-Λαγοπούλου, Κάριν (1986). «Η ανάλυση κειμένων: θεωρία, και εφαρμογή», ΠΕΦ/Σεμινάριο 5: γλώσσα και εκπαίδευση, 99-116.
- Γκότοβος Θ., Μαυρογιώργος Γ. & Π. Παπακωνσταντίνου (1984). *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική πράξη*. Γιάννενα: Σύγχρονη Εκπαίδευση.
- Jauss, Robert Hans (1995[70, 79, 87]). *Η θεωρία της πρόσληψης: τρία μελετήματα / μετ. Μίλτος Πεχλιβάνος*. Άθήνα: Έστία.
- Όμάδα Έρευνας γία τή Διδασκαλία της Λογοτεχνίας (2000). *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο...: μία νέα πρόταση διδασκαλίας /* Βενετία Άποστολίδου, Βικτωρία Καπλάνη & Έλένη Χοντολίδου έπιμ. Άθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Ροντάρι, Τζιάνι (1985). *Γραμματική της φαντασίας: πώς φτιάχνουμε ιστορίες γία παιδιά /* μτφρ. Μ Βερτσώνη - Κοκόλη και Λ. Άγγουρίδου - Στρίντζη. Άθήνα: Τεκμή-

ριο.

- Σετάτος, Μιχάλης (2000). «Επιστημολογικές και κοινωνιολογικές παρατηρήσεις στην ελληνική γλωσσολογία μέσα στην νεοελληνική πραγματικότητα», στο *Πρακτικά της 20ής Έτήσιας Συνάντησης Έργασίας του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 3-11.
- Τζιόβας, Δημήτρης (1983). «Η έννοια του άναγνώστη στή θεωρία της λογοτεχνίας», *Πολίτης*, 62, 78-87 επίσης και στο Τζιόβας, Δημήτρης (1987). *Μετά τήν Αισθητική: θεωρητικές δοκιμές και έρμηνευτικές άναγνώσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Άθήνα: Γνώση, 223-258.
- Τζιόβας, Δημήτρης (1987). «Άπό τό συγγραφέα στον άναγνώστη: ή κρίση του υποκειμένου στή θεωρία της λογοτεχνίας», Τζιόβας, Δημήτρης. *Μετά τήν Αισθητική: θεωρητικές δοκιμές και έρμηνευτικές άναγνώσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Άθήνα: Γνώση, 219-221.
- Χαραλαμπίδης, Άγαθοκλής & Σωφρόνης Χατζηραβδίδης (1997). *Η διδασκαλία της λειτουργικής χρήσης της γλώσσας: θεωρία και πρακτική εφαρμογή*, Θεσσαλονίκη: Κώδικας.
- Χατζηραβδίδης, Σωφρόνης (1999). «Ό λογοτεχνικός και ό μη-λογοτεχνικός λόγος στή διδακτική πράξη», στο Άποστολίδου, Βενετία και Έλένη Χοντολίδου έπιμ. *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*. Άθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, 103-117.
- Χοντολίδου, Έλένη (1996). «Η λογοτεχνική κριτική και ή διδακτική μεθοδολογία γία τά λογοτεχνικά κείμενα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: μία άνάγνωση άρθρων που δημοσιεύθηκαν σέ περιοδικά γία φιλόλογους (1975-1990)», στο *Έλληνική Σημειωτική Έταιρεία (1996). Σημειωτική + Εκπαίδευση* (έπιμ. Σταύρος Καμαρούδης & Έλένη Χοντολίδου). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σσ. 68-85.
- Χοντολίδου, Έλένη (1999). «Λογοτεχνία και γλώσσα», στο άφιέρωμα της *Καθημερινής*, Άναγνωστικά, 7 Φεβρουαρίου, σ. 28.
- Χοντολίδου, Έλένη (2000). «Η πορεία προς τήν έγγραμματοσύνη: ή επανατροφοδότηση τών μαθητών στα γραπτά τους κείμενα», στο *Πρακτικά της 20ής Έτήσιας Συνάντησης Έργασίας του Τομέα Γλωσσολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 600-610.
- Bernstein, Basil (1990). *The Structuring of Pedagogic Discourse, Vol. IV Class, codes and control*. London: RKP.
- Cope, B. and M. Kalantzis (eds) 1993. *The Powers of Literacy: a genre approach to teaching writing*. London: Falmer Press.
- Department of Education and Science (1975). *A Language for Life: report of the Committee of Inquiry appointed by the Secretary of State for Education and Science under the Chairmanship of Sir Allan Bullock F.B.A*. London: HMSO.
- Fish, Stanley (1980). *Is there a text in this class?* Cambridge: Harvard University Press.
- Lilltefair, Alison 1991. *Reading all types of writing: the importance of genre and register for reading development*. Open University Press.

ΤΟ «ΛΑΘΟΣ» ΒΙΒΛΙΟ ΓΡΑΜΜΕΝΟ ΓΙΑ ΤΟΝ «ΣΩΣΤΟ» ΛΟΓΟ

Γιά τό βιβλίο τοῦ Σλαβόι Ζίζεκ: «Μίλησε κανείς γιά ὀλοκληρωτισμό;
Πέντε παρεμβάσεις σχετικά μέ τήν (κατά)χρηση μιᾶς ιδέας»,
ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 2002.

τοῦ Παύλου Χατζόπουλου

Ο ΜΑΞΙΜΙΛΙΑΝΟΣ ΡΟΒΕΣΠΙΕΡΟΣ μπαίνει στήν Ἐθνοσυνέλευση ἀνεμίζοντας μανιασμένα ἓνα τσαλακωμένο χαρτί πάνω ἀπό τό κεφάλι του, ἀνεβαίνει στό βήμα καί φωνάζει: «Ἐδῶ ἔχω τήν λίστα τῶν ὀνομάτων ἐκείνων πού κάθονται τώρα σ' αὐτό τό δωμάτιο καί ἔχουν προδώσει τήν ἐπανάσταση». Ψίθυροι, ἀνησυχία καλύπτονται ἀπό ἀπόλυτη σιωπή καί τότε ὁ Ροβεσπιέρος ξανά: «Ὅποιος ἀπό ἐσᾶς φοβήθηκε ὅτι τό ὄνομά του μπορεῖ νά βρισκεται σέ αὐτή τή λίστα, αὐτό εἶναι ἀναμφισβήτητη ἀπόδειξη ὅτι εἶναι προδότης».¹ Τήν παραπάνω ἱστορία διηγεῖται ὁ Σλαβόι Ζίζεκ στό βιβλίο του, *Μίλησε κανείς γιά ὀλοκληρωτισμό; Πέντε παρεμβάσεις σχετικά μέ τήν (κατά)χρηση μιᾶς ιδέας*. Ἡ πρόθεση τοῦ Ζίζεκ εἶναι νά διατυπώσει μία ὁμολογία πρόκληση μέ αὐτή τοῦ Ροβεσπιέρου. Νά προειδοποιήσει: «Ἄν κάποιος πού διάβασε τό βιβλίο μου ἐντόπισε τή διείσδυση ὀλοκληρωτικῶν στοιχείων, ἄν ἐνοχλήθηκε ἀπό τήν ἀνορθόδοξη θέση του γιά τό Ὀλοκαύτωμα καί τό κομμουνιστικό γκουλάγκ, ἡ ταραχή του αὐτή εἶναι ἀπόδειξη ὅτι εἶναι κομπορμιστής».

Ὅσο περισσότερο ἀποστασιοποιημένος ἢ ἐνοχλημένος αισθάνεται κάποιος ἀπό τήν συζήτηση τοῦ Ζίζεκ γιά τίς ριζοσπαστικές πλευρές τῆς σταλινικῆς καί τῆς ναζιστικῆς πολιτικῆς, τόσο εἶναι δέσμιος τῆς χρήσης τοῦ ὄρου «ὀλοκληρωτισμός» ἀπό τή φιλελεύθερη ἀτζέντα. Ἡ σύγχρονη φιλελεύθερη σκέψη ἀπό – καί

κυρίως ἐκμεταλλεύομενη – τήν κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ ἔχει καταφέρει ἓνα διπλό χτύπημα σέ ὅ,τι βαφτίζει «ὀλοκληρωτισμό». Σέ ἀναλυτικούς ὄρους αὐτό πού ὑποτίθεται ὅτι σηματοδοτεῖ ὁ ὄρος, δέν μπορεῖ νά ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τό φόβο τοῦ ἀπόλυτου κακοῦ. Ἡ μελέτη διαφορετικῶν μεταξύ τους πολιτικῶν κινήματων περιορίζεται στήν ἐξιστόρηση τῆς τραγωδίας τῶν «ἀθῶων θυμάτων» πού

1. Slavoj Žižek, *Μίλησε κανείς γιά ὀλοκληρωτισμό; Πέντε παρεμβάσεις σχετικά μέ τήν (κατά)χρηση μιᾶς ιδέας*, μτφρ. Βίκυ Ἰακώβου, προλεγόμενα Δημήτρης Σταυρακάκης (Ἀθήνα: Scripta, 2002), σ. 317.

προκάλεσαν οι «όλοκληρωτικές» τους τάσεις ιστορικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις ανάγονται σε ποσοτικές συγκρίσεις αυτών που εξοντώθηκαν, και μία πιο σοβαρή ιδεολογική ανάλυση περιορίζεται στην ανάδειξη μερικών γενναίων αντιφρονούντων που αντίσταθηκαν ενάντια στον «όλοκληρωτισμό» και μοιραία δεινοπάθησαν. Σάν ή ιστορία του κομμουνισμού ή του φασισμού να μην είναι τίποτε άλλο παρά μία ανθρωπιστική καταστροφή, μόνο πιο άκραία από κάθε άλλη που έχει ήδη, ή θα μπορούσε να συμβεί στο μέλλον. Στο σημερινό πολιτικό λόγο ο «όλοκληρωτισμός» χρησιμοποιείται αντίστοιχα, μετατρέποντας τη διαφορετικότητα σε απειλητική ομοιότητα. Περικλείει, δηλαδή, οποιαδήποτε πολιτική δύναμη ή όποια προτείνει κάθε τύπου αντι-φιλελεύθερα μέτρα, από το Freedom Party του Χάιντερ ως τους φονταμενταλιστές Τάλμπαν, είτε προσωποποιείται στους δικτάτορες «κρατών-παριών» όπως ο Σαντάμ Χουσεΐν. Μέ άλλα λόγια, ή πολιτική πράξη που υπερβαίνει τον φιλελεύθερο όριζοντα είτε αντιμετωπίζεται σαν *prima facie* «όλοκληρωτική», ή καταδικάζεται απερίφραστα αφού στο μέλλον θα οδηγήσει αναγκαία σε μία «όλοκληρωτική» κατάσταση πραγμάτων. Όμολογουμένως, μία διάταξη σύγχρονων πολιτικών δυνάμεων αγωνίζεται ενάντια στην ιδέα ότι ή φιλελεύθερη δημοκρατία είναι ή μοναδική έφικτη πολιτική λύση, αλλά ακόμα και αυτές, κυρίως ό,τι αναγνωρίζεται σήμερα ως Αριστερά, τρέμουν σε μία πιθανή τους συσχέτιση με «όλοκληρωτικές» τάσεις. Αν έχει προκύψει μία τόσο εύρεια συμφωνία για τους κινδύνους του «όλοκληρωτισμού», ποιά πολιτική στρατηγική έξυπηρετεί τό να επισκεφτούμε ξανά αυτό που επανειλημμένα όρίζεται ως «όλοκληρωτικό»;

ΜΕ ΜΙΑ ΑΝΑΤΡΕΠΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ πρέπει να ξεκινήσουμε από εκεί που τό φιλελεύθερο βλέμμα επιμένει να συγκεντρώνεται. Ίσως από την εικόνα ενός εκ των μυθολοιμένων – χάρη στον Άλεξάντρο Σολτζενίτιν – θυμάτων της «όλοκληρωτικής» φρίκης, του Ίβάν Ντενίσοβιτς, ενός διαφωνούντος και παραδειγματικού κατοίκου του σταλινικού γκουλάγκ. Ο Ίβάν, όπως και οι υπόλοιποι συγκρατούμενοί του, υποφέρει από τίς γνωστές βαρβαρότητες του κομμουνιστικού συστήματος: από την καταναγκαστική εργασία, από εξαντλητικές προσπάθειες να προσηλυτιστεί, από ανεπαρκή διατροφή. Αλλά εν μέσω της υποτιθέμενης «ταπεινώσης» του, ό Ίβάν δέν συμπεριφέρεται όπως θά περιμέναμε από ένα «θύμα». Στο τέλος μιάς κοπιαστικής μέρας καταναγκαστικής εργασίας στά χωράφια, οι φρουροί διατάζουν τους κρατούμενους να παραταχτούν για να επιστρέψουν στο στρατόπεδο. Ο Ίβάν παρακούει την έντολή. Καί με κίνδυνο αύστηρης τιμωρίας, προσθέτει βιαστικά μερικά τουβλά για να όλοκληρώσει τον τοίχο που έχτιζε

από τό ίδιο πρωί. Η σχέση του Ίβάν με τό αντικείμενο της δουλειάς του μπορεί να ένσωματωθεί στη φαντασική δομή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού: ή «ήρωική» έπιμονή του να φέρει εις πέρας τό έργο του φανερώνει την υπέρβαση της έννοιας της άτομικής εργασίας στη σοσιαλιστική κοινωνία, πώς δηλαδή ή δουλειά συντελεί πιά στη δημιουργική αυτο-όλοκλήρωση. Ως εάν ό έρχομός του «άληθινού» σοσιαλισμού να έχει εξαφανίσει την καπιταλιστική αποξένωση, ακόμα και στίς άγριες συνθήκες του γκουλάγκ. Δέν είναι απαραίτητο να υιοθετήσουμε ανεπιφύλακτα την ανάγνωση του μυθιοτορήματος του Σολτζενίτιν από τον Ζίτσεκ.² Πιθανόν ή περηφάνια του Ίβάν για τη δουλειά του να είναι μία απέλιδα προσπάθεια να διατηρήσει ένα ελάχιστο κομμάτι της ανθρωπιάς του μέσα στην απόλυτη βαρβαρότητα ή ίσως έχει μεταμορφωθεί σε ένα ρομπότ που αντιδρά μόνο στην έντολή «δουλειά, δουλειά, δουλειά». Παρ' όλα αυτά, από αυτή τη διήγηση γίνεται σαφές ότι μπορεί να υπάρξει μία ανοιχτή συζήτηση για τό γκουλάγκ (καί τό ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης), για τό πώς έπηρέασε τους έγκλειστους εκεί, ή για τον τρόπο με τον όποιο αντιπροσωπεύει πλευρές του σοβιετικού (καί του ναζιστικού) καθεστώτος. Τό *Μίλησε κανείς για όλοκληρωτισμό;* έπιζητά την εξαφάνιση του «όλοκληρωτισμού» από τον σημερινό πολιτικό λόγο. Η υιοθέτηση του όρου «όλοκληρωτισμός», ύποστηρίζει ό Ζίτσεκ, λειτουργεί σαν ένα εμπόδιο «άντι να μάς καθιστά ικανούς να σκεφτούμε, άντι να μάς ώθει να αποκτήσουμε μία νέα, έναργή εικόνα της ιστορικής πραγματικότητα που περιγράφει, μάς απαλλάσσει από τό καθήκον της σκέψης, και μάλιστα ενεργεί ως εμπόδιο στη σκέψη».³

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟΥ» συρρικνώνει τά όρια αυτού που θεωρείται άποδεκτό στο πολιτικό πεδίο. Μέ αυτό τον τρόπο ή ριζοσπαστική πολιτική πράξη αναχαιτίζεται με την προειδοποίηση: «δέν καταλαβαίνεις ότι αυτό που ύποστηρίζεις μπορεί τελικά να όδηγήσει σε ένα καινούργιο Όλοκαύτωμα;» Για να γίνει αντιληπτή αυτή ή πρακτική, θά ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε σύντομα στην ιστορία της Αντιγόνης. Μία καθιερωμένη έρμηνεία του έργου βλέπει την Αντιγόνη να παρακούει τον κρατικό νόμο, ό όποιος άπαιτεί τό πτώμα του άδερφου της να σαπίσει εκτός των τειχών της πόλης, ύπακούοντας σε ένα άνώτερο κόσμο.⁴ Είναι σαν ή Αντιγόνη να άπαντά στον Κρέοντα, τό νέο βασιλιά της Θήβας: «κάτω από άλλες περιστάσεις θά τηρούσα τό νόμο σας,

2. Στο ίδιο, σ. 190-91.

3. Στο ίδιο, σ. 30.

4. Σημαντική είναι εδώ ή έρμηνεία του Hegel: βλ. *Phenomenology of Spirit* (Oxford University Press, 1997 edition).

ἀλλά σέ αὐτήν τήν περίπτωση πού ἀντιτίθεται στόν θεϊκό νόμο γιά τήν ταφή τῶν νεκρῶν δέν μπορῶ νά τό κάνω». Ἡ Ἀντιγόνη θά ἦταν τότε ἀπλῶς μία παραβάτης τοῦ νόμου, ἀλλά καί μία ὑπάκουη τηρητής ενός ἄλλου ἠθικοῦ κανόνα: ὄλο τό δράμα θά βασίζοταν τότε στήν ἀσυμβατότητα δύο συστημάτων ἀποδεκτῶν κανόνων καί στό ἐρώτημα ποῖο εἶναι ἠθικά ἀνώτερο. Ἀντιστρόφως, σέ μία ριζοσπαστική ἀνάγνωση τοῦ ἔργου, ἡ θυσία τῆς Ἀντιγόνης γιά τόν ἐνταφιασμό τοῦ νεκροῦ ἀδερφοῦ της ἀποτελεῖ τήν παραδειγματική ἠθική πράξη.⁵ Ἡ ἀντίδρασή της ἐναντία στό νόμο τῆς πόλης, ἡ ἐπιμονή της νά ταφεῖ ὁ Πολυνίκης ὅ,τι καί ἂν γίνεῖ, διαπερνᾷ τή σφαῖρα τῆς λογικῆς ἐξήγησης. Ἡ πράξη τῆς Ἀντιγόνης βασίζεται σέ μία «ὀλοκληρωτική» ἀρχή: κάθε συζήτηση μαζί της εἶναι μάταιη, ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ταφῆς τῶν πεθαμένων ἀνθίσταται γι' αὐτήν σέ ὁποιαδήποτε ρασιοναλιστική ἐπιχειρηματολογία. Θά ἦταν λάθος νά ἀναγνωρίσουμε ἐδῶ μία θέση «ἀντίστασης ἐναντία στό ρεῦμα», ὅπως θά ἤθελε μία ἐρμηνευτική ἐπιχειρηματική ἀπό τόν Ἰσαῖα Μπέρλιν. Ἡ Ἀντιγόνη δέν ἀντιστέκεται στήν ἐπικρατοῦσα ἐννοια τοῦ Καλοῦ στό ὄνομα τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας. Ἀντιθέτως, ἡ πράξη τῆς Ἀντιγόνης εἶναι ἐπαναστατική: ἀναδιατυπώνει τίς ἴδιες τίς παραμέτρους αὐτοῦ πού θεωρεῖται ὡς Καλό. Δέν ἐξεγείρεται ἐναντία στά ἐλαττώματα τοῦ κρατικοῦ νόμου καί προτείνει τήν ἀντικατάστασή του μέ ἕναν καλύτερο. Ἀντιθέτως, ἡ ἀμετάκλητη ἐπιμονή της νά μήν ὑπακούσει, ἀλλά καί νά ἀναρωτηθεῖ γιατί αὐτός ὁ νόμος ὑπάρχει ἀρχικά, σέ ποιά ἠθική βάση στηρίζεται, τί κοινωνικό σκοπό ὑπηρετεῖ, ξεγυμνώνει τό νόμο σέ αὐτό πού πραγματικά εἶναι: κενός.

Παραδόξως, ὀρισμένες ἀπό τίς προτεινόμενες ριζοσπαστικοποιήσεις τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἀνακαλοῦν τή δυνατότητα μίας τέτοιας ἠθικῆς πράξης. Αὐτή ἡ ἀντιμετώπιση ἀνακύπτει γιά παράδειγμα στό *Hegemony and Social Strategy* τῶν Ἐρνέστο Λακλάου καί τῆς Σαντάλ Μούφ (Ernesto Laclau καί Chantal Mouffe) καί τό *Φαντάσματα τοῦ Μάρξ* τοῦ Ζάκ Ντερνιτά.⁶ Οἱ θέσεις τῶν παραπάνω συγγραφέων συγγλύνουν στήν κοινή ἀντιμετώπιση τοῦ κινδύνου τῆς οὐσιαστικῆς καί τήν προσπάθειά τους νά ἀπαλλάξουν τόν μαρξισμό ἀπό αὐτή τήν παγίδα. Γιά τόν Λακλάου καί τήν Μούφ δέν ὑφίσταται μία σταθερή ἐννοια τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης, ἡ μέ ἄλλα λόγια μία προνομακίη κοινωνική θέση ἀπό ὅπου μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἐπικρατοῦσα τάξη πραγμάτων. Ἄν αὐτή ἡ ἀδυναμία τοῦ κοινωνικοῦ δέν γίνεῖ σεβαστή, ἂν ἡ ἀντίσταση ὀργανωθεῖ σέ «ὀλοκληρωτικές» μορφές, τότε θά δημιουργηθοῦν ἀναγκαῖα νέοι τύποι ἀνισότητος. Ὁ Ντερνιτά, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀποδομεῖ τή στιγμή τῆς πράξης στό ὄνομα ενός μεταφυσικοῦ πολιτικοῦ σχεδίου. Ἐτσι ἕνας συγκεκριμένος πολιτικός σχηματισμός πού υἱοθετεῖ τήν ὑλοποίηση σαφῶν οἰκονομικο-πολιτικῶν μέτρων δέν μπορεῖ πα-

ρά νά προδώσει τήν ἀπέραντη εὐθύνη του πρὸς τόν ἄλλο. Τό παράδειγμα πού δίνει ἡ Ἀντιγόνη πρέπει νά διαβαστεῖ ἐναντία σέ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς προφυλάξεις. Ἄν πρῶτα ἀπό ὅλα ἡ Ἀντιγόνη ἀντιλαμβάνοταν τή μεταβλητότητα τῆς ὑποκειμενικῆς της θέσης ἢ τό ἀδύνατο τῆς ἀποστολῆς της, δέν θά σηκωνόταν ποτέ ἀπό τό κρεβάτι τοῦ θρήνου. Ἀντιθέτως, αὐτό πού καθιστᾷ τήν Ἀντιγόνη μία ἀπειλή γιά τήν Ἐξουσία εἶναι ἡ ἄγνοιά της: ἡ ἄγνοια τοῦ πῶς μπορεῖ νά δικαιολογήσει τή θέση της, ἡ ἄγνοια τῶν ἐπιπτώσεων τῆς πράξης της γιά τήν ἴδια καί τήν Θῆβα. Ἡ ἐπαναστατική πράξη, ὅπως μᾶς διδάσκει ἡ Ἀντιγόνη, μπορεῖ νά πηγάζει ἀπό μία «ὀλοκληρωτική» ὀρμή, ἀπό μία ἄνευ ὄρων πίστη στήν ἀνάγκη ἀντίστασης κατὰ τῆς ἐκάστοτε κατάστασης πραγμάτων μέ ὅλες μας τίς δυνάμεις. Ὁ Λακλάου καί ἡ Μούφ, καί ὁ Ντερνιτά καταδικάζουν τίς πύο ριζοσπαστικές πολιτικές στιγμές τοῦ μαρξισμοῦ καί προσπαθοῦν νά ἀναδιατυπώσουν τή μαρξιστική θεωρία, ἡ μᾶ μακρινῆς συγγένειας παραλλαγῆς της, ὥστε νά μήν ξανασυμβοῦν ποτέ. Ἀναμφίβολα, αὐτές οἱ ριζοσπαστικές στιγμές ἦταν συνήθως ἀποτροπαικές καί ὀδήγησαν στήν ἐγκαθίδρυση καταπιεστικῶν καθεστώτων ὅπως οἱ Κόκκινοι Χμέρ. Ἀλλά πρέπει ὁ φόβος γιά τήν ἐξαιρετικά βίαιή τους δράση νά ἐπισκιασθεῖ τελείως τόν ριζοσπαστικό προσανατολισμό αὐτῶν τῶν κινήματων;

ΕΝΑ ΤΕΤΟΙΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟ παρουσιάζει ἡ ἀνατρεπτική στάση τοῦ Ζίζεκ πρὸς τίς σταλινικές ἐκκαθαρίσεις, ενός τραυματικοῦ γεγονότος πού σημάδεψε τήν κατάρρευση τῆς ἐσωτερικῆς ἐνότητας τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος καί μία αὐξανόμενη κριτική ἐναντία στήν σοβιετική ἐκδοχή τοῦ κομμουνισμοῦ. Οἱ ἐπικρατούσες ἐρμηνευτικές τοῦ φαινομένου ἐπικεντρώνονται στήν ἀναπόφευκτη τρομοκρατία ἀπό τό σοβιετικό καθεστῶς ἐξαιτίας τῆς μειωμένης κοινωνικῆς ἀποδοχῆς του, ἡ στήν ἀκραία ἀνασφάλεια τοῦ Στάλιν καί τήν ἐμμονή του νά παραμείνει στήν ἐξουσία. Ὅμως τό πρόβλημα αὐτῶν τῶν ἀπόψεων εἶναι ὅτι δέν καταννοοῦν τοὺς διωγμούς σάν μία σοσιαλιστική πράξη. Μέ βάση μία τέτοια συλλογιστική, οἱ ἐκκαθαρίσεις ὀργανώθηκαν, «τό Κόμμα αὐτοκτόνησε», γιά νά διασώσει τήν ὑπόσχεση τῆς μελλοντικῆς ἀφίξης τοῦ «ἀληθινοῦ» σοσιαλισμοῦ, γιά νά διατηρήσει τόν σοσιαλισμό σάν ἐπικείμενο. Αὐτή ἡ στρατηγική παρέκαμψε

5. Βλ. Slavoj Zizek, «The Feminine Excess: Can Women who Hear Divine Voices find a New Social Link?», *Millennium: Journal of International Studies* 30 (2001), σσ. 93-109.

6. Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemony and Social Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso, 1985) and Jacques Derrida, *Spectres of Marx* (London: Routledge, 1994).

τήν κομματική ηγεσία και αποκατάστησε την ανοικτή επικοινωνία του κόμματος με τις μάζες πυροδότησε για να ικανοποιήσει ύστερα το αντιγραφειοκρατικό αίσθημα του λαού: παραδέχτηκε ανοιχτά ότι «κάτι πήγε στραβά» με την υλοποίηση της δικτατορίας του προλεταριάτου και έδειξε ότι τώρα παίρνονται μέτρα ώστε να στραφεί ξανά τό σοβιετικό σύστημα προς τόν σωστό δρόμο. Τό *Darkness at Noon* του Άρθουρ Καϊστλερ ήταν αρκετά οξυδερκές για να διαλύσει την επικρατούσα εικόνα των τρομοκρατημένων θυμάτων που όμολογούν φανταστικά έγκλήματα κάτω από την έπληρη ψυχολογικών βασανιστηρίων. Τήν αντικατέστησε με τό πρόσωπο του κομμουνιστικού στελέχους χωρίς άτομική ταυτότητα που αποφασίζει να θυσιαστεί για να διατηρηθεί ο συλλογικός μύθος.⁷ Αλλά, όπως δείχνει ο Ζίσεκ, αυτή δέν ήταν απλώς μία ιστορία για την απώλεια της ατομικής ταυτότητας. Πρωτοκλασάτα κομματικά στελέχη, όπως ο Νικολάι Μπουχάριν, όμολόγησαν επειδή αναγνώρισαν ότι πρόδωσαν την αυθεντική δυναμική της Οκτωβριανής επανάστασης, έπειδή πίστεψαν ότι η κομματική νομενκλατούρα ήταν υπεύθυνη για τη διαστρέβλωση του σοσιαλισμοῦ. Αυτή η ένοχη τους όδηγησε στη δημόσια παραδοχή υπερβολικών εγκλημάτων, αφ' ενός σάν μία υπηρεσία προς τό κόμμα αλλά και ως μία ύστατη έγκληση για την προσωπική τους λύτρωση. Ο Μπουχάριν αναγνωρίζει έτσι ότι «υπάρχει κάτι μεγαλειώδες και τολμηρό στην πολιτική ιδέα μᾶς γενικής εκκαθάρισης», και ταυτόχρονα στέλνει μία προσωπική επιστολή και παρακαλεί τόν Στάλιν να μήν πιστέψει ότι είναι ένοχος για τά εγκλήματα που μόλις όμολόγησε.⁸ Έδω άκριδώς θρίσκειται ή απόδειξη της «άνανθεντικότητας» της θυσίας του Μπουχάριν: ότι θέλει δηλαδή να διατηρήσει μία ελάχιστη προσωπική αυτόνομία. Θά ψευδομαρτυρήσει και θά πεθάνει ακόμα για τό Κόμμα, μόνον όμως αν ο Στάλιν γνωρίζει ότι είναι ένας αληθινός σοσιαλιστής. Ο Μπουχάριν είναι λοιπόν, από μία σοσιαλιστική άποψη, ένοχος; δέν είναι διατεθειμένος να υποτάξει την ατομική του υπόσταση στο κοινό καλό, ακόμα και σε τούτη την ιστορική στιγμή που, όπως ο ίδιος αναγνωρίζει, τό Κόμμα πρέπει να λάβει άκρᾶ μέτρα για να κρατήσει ή σοσιαλιστική ιδέα ζωντανή.

Δέν θά ακολουθήσει ή άναμενόμενη τελευταία παράγραφος που θά αναπτύσει τά προβλήματα και τίς παραλήψεις του βιβλίου. Μία σειρά από διευκρινήσεις μπορεί όμως να βοηθήσει τίς θέσεις του Ζίσεκ να προσεγγίσουν ένα μεγαλύτερο κοινό που μπορεί να διαφορετικά να ξαφνιαστεί από την άνορθόδοξη στάση του απέναντι σε ό,τι σήμερα όρίζεται ως «όλοκληρωτικό». Ο στόχος του βιβλίου δέν είναι ή άρνηση της καταπιεστικής διάστασης και των μαζικών διωγμών που επέβαλλαν τά «όλοκληρωτικά» καθεστώτα με τη μορφή ενός επιχειρήματος του τύπου: «τό ολοκαύτωμα δέν υπήρξε». Δέν είναι σοβαρό να

άρνηθεί κανείς ότι τά «όλοκληρωτικά» πολιτικά κινήματα όχι μόνον δέν σεβάστηκαν αλλά και έναντιώθηκαν βίαια στην άτομική ύπαρξη, αλλά αυτό δέν είναι άρκετό για να τά καταδικάσουμε συλλήδην. Τή στιγμή που ξεκινάμε να μαχόμαστε ενάντια σε «όλοκληρωτικές» μορφές, οι όποιες θέτουν σε κίνδυνο τή δημοκρατία «μᾶς», μένουμε παγιδευμένοι σε ένα φιλελεύθερο πεδίο σκέψης. Η σημερινή Άριστερά μοιάζει να έχει προβληματικά ακολουθήσει αυτό τόν δρόμο και να έχει υιοθετήσει μία καταδικαστική θέση απέναντι σε ό,τιδήποτε φαίνεται ως «όλοκληρωτικό». Τό *Μίλησε κανείς για όλοκληρωτισμό*; άπευθύνεται στη σύγχρονη Άριστερά και τήν καλεί να ξανασκεφτεί τά αίτια της τωρινής της άπραξίας. Ο Ζίσεκ προσπαθεί να γράψει ένα «λάθος» βιβλίο για τόν «σωστό» λόγο. Μία μελλοντική ριζοσπαστική πρόταση δέν μπορεί να πηγάζει άμεσα από αυτές τίς πολιτικές μορφές που σήμερα όρίζονται ως «όλοκληρωτικές». Ταυτόχρονα όμως, ή άνυπακοή του Ζίσεκ στον επικρατούντα κανόνα, που άπαιτεί τή χρήση του όρου «όλοκληρωτισμός» σε συνδυασμό με τούς χαρακτηρισμούς, «άπάνθρωπος», «άποτρόπαιος» – και στην ίδια πρόταση αν είναι δυνατόν – είναι όρθη. Τό παρόν βιβλίο προσεγγίζει ένα διπλό στόχο: σημειώνει ένα βήμα προς την αποκάλυψη του πώς ή φιλελεύθερη σκέψη συνεχίζει να έξουδετερώνει τίς δυνατότητες για ότιδήποτε πολιτικά ριζοσπαστικό και επιδιώκει τόν επαναπροσδιορισμό του τί είναι επαναστατικό σήμερα.

7. Arthur Koestler, *Darkness at Noon* (London: Vintage, 1994 edition).

8. Zizek, ό.π., σμμ. 1, σ. 157.

